

ยธาสยตรวต

พระเจ้บรมวงศเชอ กรมพระต้รงราชานภาพ

ทรงพระนิพนธ์

หอสมุดของพระที่นั่ง

8
65

นิราศนครวัด

หอสมุด
วังทหาร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

ฉบับพิมพ์เป็นของฝาก เมื่อบัดนี้ พ.ศ. ๒๔๖๘

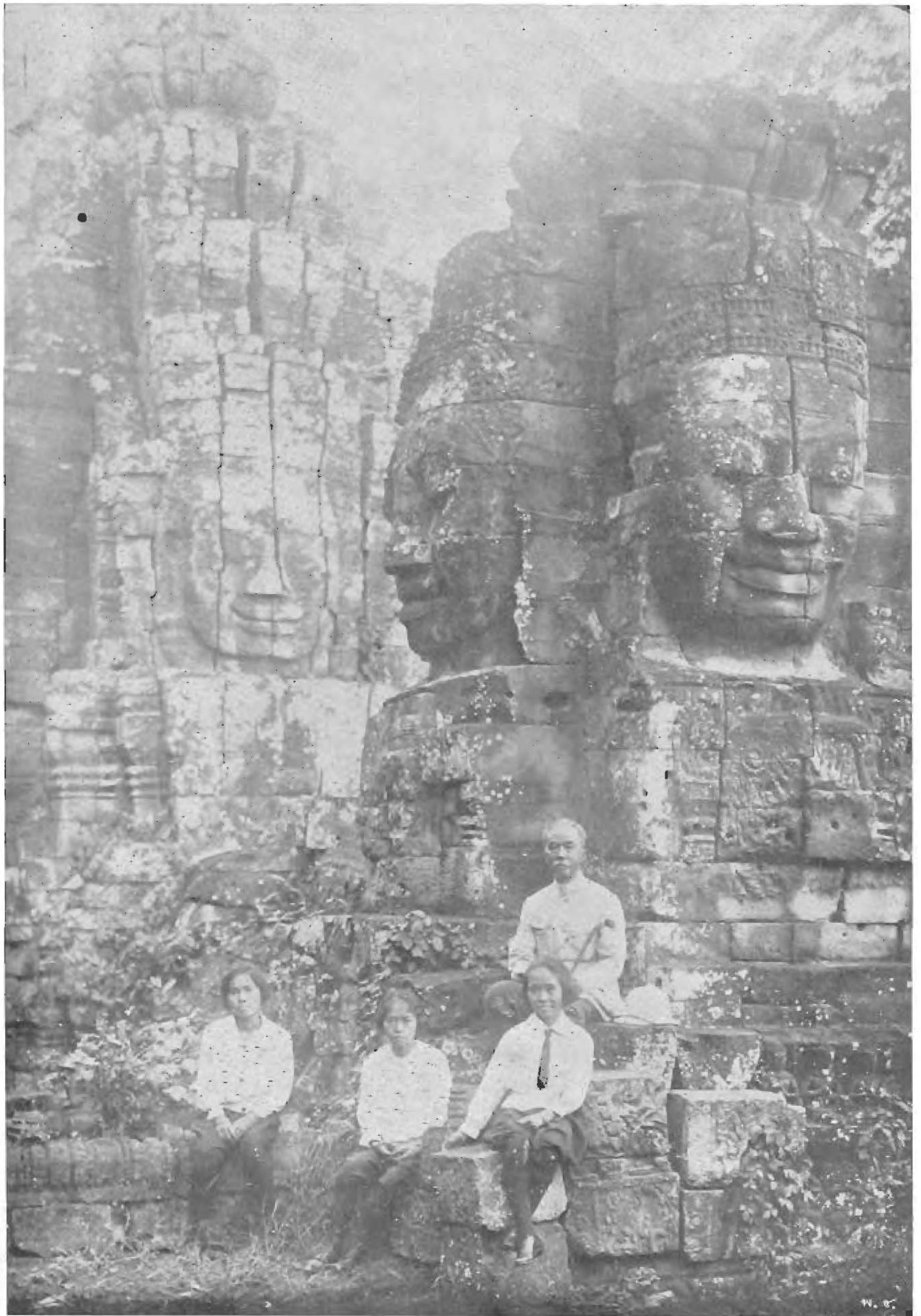
พิมพ์ที่โรงพิมพ์ ไสภณ พิศรคณนารถ

ด้วยอภินันทนาการ

จาก

อาจารย์จันท กงกะพันธ์

รูปหมู่ถ่ายที่สถานบรรมงก์

สารบาฬ

กลอนนิราศนครวัด	หน้า	๑
เรื่องนิราศนครวัด	,,	๓
๑) ออกจากกรุงเทพ ฯ	,,	๓
ว่าด้วยเรือสหชาติพิย	,,	๔
๒) ถึงเมืองกำปอต	,,	๗
ว่าด้วยภูมิประเทศตำบลแกบ	,,	๘
ว่าด้วยทางรถยนต์ไปเมืองพนมเปญ	,,	๙
๓) อยู่เมืองพนมเปญครั้งแรก	,,	๑๒
ตำนานเมืองพนมเปญ	,,	๑๓
คัพพัชณท์สถาน	,,	๑๖
ไปวัดอณาโลมและวัดปทุมวดี	,,	๑๘
เข้าเฝ้าสมเด็จพระศรีสวสดี	,,	๑๙
ราชประวัติสมเด็จพระศรีสวสดี	,,	๒๒
สนทนากับผู้ส่งข่าวหนังสือพิมพ์	,,	๒๔
ตำนานสร้างวังทเมืองพนมเปญ	,,	๒๔
ขอพระที่นั่งต่าง ๆ ในเมืองพนมเปญ	,,	๒๖
ดูพระที่นั่งต่าง ๆ	,,	๒๘
ดูพระบรมคกรังกัมพูชา	,,	๓๑
สืบเรื่องพราหมณ์พฤตมิยา	,,	๓๒
ดูเครื่องต้นพระเจ้ากรุงกัมพูชา	,,	๓๓

คิมวเซียมไวราชสมบัติ	๓๓
ควคพระแก้ว	๓๔
ว่าควยทำเนียบสมณศักดิ์กรุงกัมพูชา	๓๖
ว่าควยพระราชพิธีประจำปี	๔๐
คำอุปโลกนพระกฐิน	๔๓
ประเพณีการพระกฐลโดยปรกติ	๔๕
คำถวายอดีตเรกและถวายพระพร	๔๖
คหวนเมือง	๔๗
ว่าควยการปกครองท้องทกรุงกัมพูชา	๔๙
๔) ออกจากเมืองพนมเปญไปเมืองเสียมราชู	๕๐
การเคียวเรือในระหว่างพนมเปญกับเสียมราชู	๕๐
ถึงเมืองเสียมราชู	๕๒
๕) เทียวคปราสาทหิน	๕๔
ตำนานนครวัด	๕๕
ตำนานนครธม	๕๗
ว่าควยฝรั่งเศสรักราษาของโยธาณ	๕๙
ว่าควยลักษณะปราสาทหิน	๖๒
คสุพานขามนครธม	๖๓
ตำนานเทวสถานบรียงก	๖๓
คภมิลำเนาภายนอกนครธม	๖๖

๑	๒๒
๑	๒๒
๑	๒๗
๑	๒๙
๑	๒๙
๑	๗๐
๑	๗๒
๑	๗๒
๑	๗๓
๑	๗๔
๑	๗๕
๑	๗๗
๑	๗๘
๑	๗๘
๑	๗๙
๑	๘๐
๑	๘๐
๑	๘๒
๑	๘๒
๑	๘๓

	คูประตจนครธมและเทวสถานขยาปวน	”	๘๔
	ว่าค้วยเรองพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงค์	”	๘๕
	สรุปความรุ้ทไคจากการคูปราสาทหิน	”	๘๘
	ว่าค้วยโฮเตลทพกคนเค็รทางมาคนนครวัด	”	๘๙
	เตรียมกลบจากนนครวัด	”	๙๓
๖)	กลบเมืองพนมเพ็ญทางเมืองกำพงจาม	”	๙๔
	ว่าค้วยวิธฝรั่งเค็สสร้างถนน	”	๙๔
	ว่าค้วยประโยชน์ในการสร้างถนน	”	๙๖
	กลบถงมณฑลกำพงธม	”	๙๘
	ว่าค้วยเครื่องอิศริยาภรณ์กรุงกัมพูชา	”	๙๘
	คูปราสาทหินวัดนครชัย	”	๙๙
	ถงเมืองกำพงจาม	”	๙๙
	ลงเรอมาเมืองพนมเพ็ญ	”	๑๐๐
	ว่าค้วยแม่น้ำโขงตอนใต้	”	๑๐๑
	ว่าค้วยภูมิจานเมืองพนมเพ็ญ	”	๑๐๓
๗)	ไปเมืองไซ่ง่อน	”	๑๐๔
	ทางรถยนต์ระหว่างพนมเพ็ญและไซ่ง่อน	”	๑๐๕
	แวมณฑลสวายเวียง	”	๑๐๖
	ถงเมืองไซ่ง่อน	”	๑๐๖
	เที่ยวเมืองเจ้าเล็ง	”	๑๐๗

	เที่ยวทางเมืองไซ่ง่อน	๑๑	๑๑๐
	ควัญวน	๑๑	๑๑๑
	คัพพภณทสสถาน	๑๑	๑๑๒
	คัพพสังฆราชอาทรียอง	๑๑	๑๑๒
	กนเลียงทเจ้าเมืองและคละคอนออปรา	๑๑	๑๑๓
	ว่าควยลละคอนออปราซึ่งมาเล่นที่เมืองไซ่ง่อน	๑๑	๑๑๔
	ว่าควยภมิลสถานเมืองไซ่ง่อน	๑๑	๑๑๔
	กลยจากเมืองไซ่ง่อน	๑๑	๑๑๕
๘)	อยู่เมืองพนมเปญครึ่งหลัง	๑๑	๑๑๖
	สนทนากับข้าราชการเขมรชั้นเก่า	๑๑	๑๑๖
	ไปเมืองอดังคัมไซย	๑๑	๑๑๗
	ว่าควยทขรรจุ้อฐิตาตุพระเจ้ากรุงกัมพูชา	๑๑	๑๑๘
	ชนเขาพระราชทรพย	๑๑	๑๑๘
	คุมหรรค์พเขมร	๑๑	๑๑๙
	คละคอนหลวงที่ในพระราชวัง	๑๑	๑๒๑
	คโรงเรียนสำหรับพระสงฆ์	๑๑	๑๒๓
	คโรงเรียนของพระองค์มาลิกา	๑๑	๑๒๙
	ไปสวนออกญาจักริ	๑๑	๑๒๙
	คอนุสาวรีย์มหาพุทธสังคราม	๑๑	๑๓๐
	ไปจารสโมสรในพระราชวัง	๑๑	๑๓๑
	ว่าควยยศในราชสกุลกรุงกัมพูชา	๑๑	๑๓๓

ทูลลาพระเจ้ากรุงกัมพูชา	”	๑๓๕
เรลตังสับริเอมการเลียงกาลา	”	๑๓๕
ว่าทวยตำแหน่งเสนาบดีกรุงกัมพูชา	”	๑๓๖
ว่าทวยเครื่องแต่งตัวผู้ค ในกรุงกัมพูชา	”	๑๓๗
เตรียมกลับจากเมืองพนมเปญ	”	๑๓๘
ว่าทวยผู้หญิงไทยที่ไปอยู่เมืองเขมร	”	๑๓๘
ไปบ้านออกญาฉวเวียงชัย	”	๑๔๐
ไปบ้านมอญสีเออซาแบร์ผู้กำกับกระทรวงยุติธรรม	”	๑๔๑
คหนังสือทนายบ้านเรลตังสับริเอ	”	๑๔๒
ว่าทวยการรับรองที่บ้านเรลตังสับริเอ	”	๑๔๓
กลับจากเมืองพนมเปญมากรุงเทพฯ ๑	”	๑๔๕
ออกจากเมืองพนมเปญ	”	๑๔๕
ว่าทวยเกวียนและรถยนต์ที่เกิดขึ้นใหม่	”	๑๔๕
กลับถึงเมืองกำปอต	”	๑๔๖
ชนเขาขอมโค	”	๑๔๗
ว่าทวยอาศัยสถานบนเขาขอมโค	”	๑๔๗
เรลตังสับริเอตามมาส่ง	”	๑๔๘
ลงจากเขาขอมโคมาทำเวียม	”	๑๔๘
ว่าทวยความคิดเรื่องสร้างอาศัยสถานที่เขาขอมโค —		
	และทำเวียม	” ๑๔๘
ลงเรือลยททำเวียม	”	๑๕๑
กลับถึงกรุงเทพฯ ๑	”	๑๕๒

บาณชีรูป

รูปหมู่ถ่ายที่ปราสาทขรรยงก	(ต้นเล่ม)
รูปหมู่ถ่ายที่บานเรลตงสยรเอ	หน้า ๑๘
รูปสมเด็จพระศรีสวสดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา	” ๒๒
รูปหมู่ถ่ายที่นครวัด	” ๕๗
รูปหมู่ถ่ายที่ปราสาทตาพรหม	” ๘๑
รูปคนขึ้นบันไดปราสาทบาปวน	” ๘๔
รูปลายจำหลักของอินเตยและชอม	” ๘๐

กลอนนิราศนครวัต

๑ แต่ฟังเขาเล่าขานนานหนักหนา

พวกที่ ^๑ ได้ ^๒ ไปเมืองเขมรมา	ว่าปราสาทศิลาหน้าชมนัก
ล้วนใหญ่โตมโหฬารโบราณสร้าง	ผสมช่างขอมชำนาญการจำหลัก
ทำลวดลายหลายอย่างช่างเยื้องยก	เขาชอบชักชวนให้เราไปดู
แต่ยังติดกิจการพานิชของ	ก็จำกัดเฝ้าผดหลายนิตอยู่
จนถึง ^๑ บชวคนม ^๒ ชอง ^๓ คุณ	จะไปสู่ ^๑ นครวัต ^๒ ใน ^๓ คืน
ฝ่ายธิดายาใจอยากไปบ้าง	จะชักชวนเธอไว ^๑ ก็ ^๒ ไซ้ ^๓ ที่
เที่ยวแห่งใดก็ไปด้วยทุกที่	จำปรานียอมให้ ^๑ ไป ^๒ ด้วย ^๓ กัน
จึงทูลลาพาสามทราวมสวาท	แรมนิราศกรุงไกรมไหศวรรย์
แต่เดือนพฤศจิกายนเดือนธันวาคม	ไป ^๑ ตัด ^๒ คน ^๓ เที่ยว ^๔ อยู่ ^๕ กับ ^๖ พญา
ฝรั่งเศสแสนดีอารเหลือ	เขา ^๑ เอื้อ ^๒ เพื่อ ^๓ สุวรรณ ^๔ พิศ ^๕ ช่วย ^๖ รักษา
ไปถึงไหนก็เป็นสุขทุกเวลา	ช่าง ^๑ นึก ^๒ น่า ^๓ ชอบ ^๔ ใจ ^๕ กระ ^๖ ไร ^๗ เลย

ทั้งเจ้านายฝ่ายกรุงกัมพูชา

ได้พบท้าววิสาสะจนคุ้นเคย

เที่ยวสนุกชุกคิตถงมิตรสหาย

ให้นกอยากฝากของตองฤทัย

จะหาซื้อสิ่งไรมาให้เล่า

ด้วยเพื่อนฝูงคณาเห็นกว่าร้อย

อย่าเลยจะเลยงทำเยี่ยงปราชญ์

ลองเล่าเรื่องทไปเมืองกัมพูชา

แล้วพิมพ์แจกเช่นทำนองเปนของฝาก เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง

แต่คิดกลอนแหละเขอลือลือกำลัง

ด้วยกล่าวกลอนไม่สิ้นทศออกซคชอง

มีกลอนนำสันนิทเหมือนตึกแวว

มีฉนั้นจะว่าไม่ใช่ปราชญ์

จึงแต่งไว้พอเห็นเป็นพยาน

ก็ตอกรบสู้หาไม่เพิกเฉย

ใจก็เลยชกชอบด้วยชอบใจ

ทั้งหญิงชายอยู่หลังยังกรุงใหญ่

แต่คิดไปก็ลำบากยากใช้น้อย

ทุนของเรากไม่พอตองท้อถอย

จะแจกย่อยไปทุกคนพนบขญา

แต่งนิราสสักทีจะดีกว่า

ให้บรรดามิตรสหายทั้งหลายฟัง

เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง

จะแต่งตงนบขกมแล้ว

เห็นจะตองเรียบเรียงเพียงร้อยแก้ว

พอเนองแนวแบบนิราสปราชญ์โบราณ

ด้วยเหตุขาดคำกลอนอักษรสาร

ขอเชิญอ่านเนองเรองเนองไปเทอดง ๆ

๓๖ ๖๖๖๖๖๖๖

วังวรดิศ

วันที่ ๓๑ มีนาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๗

เรื่องนิราศนครวัด

๑ ออกจากกรุงเทพ ฯ

วันอาทิตย์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน ปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ เวลาเที่ยงออก
จากวังวรทศิ ไปลงเรือสุทธาทิพย์ของบริษัทสยามสตีมนาววิเคชั่น ที่
ท่าเรือบริษัทอิสต้อาเซียดิศข้างเหนือวัด (พระยาโกธ) โสตนาราม มี
ผู้ไปส่งกันเป็นอันมาก ทั้งเจ้านาย เจ้าพระยา และข้าราชการผู้ใหญ่
ผู้น้อย ผู้มีบัณฑิตกตทงชายหญิง ฝ่ายชาวต่างประเทศทั้งชายหญิง
พวกทูตพวกข้าราชการและพ่อค้าทักันเคย เขาพากันมีแก็ใจไปส่ง
ก็มาก เป็นธรรมดาไม่ว่าใคร เมื่อประจักษ์แจ้งความเมตตาอารีของมิตร
สหายเห็นปานนั้น ก็ย่อมต้องมีความชื่นชมโสมนัส ลำยากแต่ไม่
สามารถจะแสดงความขอบคุณให้ถึงตัวได้ท่วทั้งหมด เพราะมากด้วยกัน
และเป็นเวลาชลมุนเมื่อเรือจะออก แต้ก็ไคพยายามที่จะรำลาและขอบ
คุณให้ท่วหมดมิไคเลือกชนบัณฑิตกต (เมื่อมาหวนรำลิกในเวลา
ตรวร้างจะพิมพ์หนังสืออนกอนาถใจ วันนั้นสมเด็จพะอนุชาธิราช
เจ้าพาทกรมหลวงนครราชสีมา ทรงพระอุสาหะเสด็จลงไปส่งด้วยทรงพระ
เมตตา เมื่อเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรห้องอยู่ทในเรือ ยังตรัสว่า
“อยากไปกัยอากรม” อนิจจา มิไคคิดเห็นเลยว่เพียงอีก ๓ เดือนจะ
เสด็จทวงคตจากไป ให้บรรดาผู้ทักใคร่ในพระองค์อนมเป็นอันมาก
พากันต้องโคกเศรำแสนสาหัส)

เวลาบ่าย ๑ นาฬิกาออกเรือ มีศุภเคราะห์ขจรถึงผู้จัดการห้างอีสต์
 อาเซียติกในกรุงเทพฯ ฯ กษัตริย์ตามลงมาส่งถึงเมืองสมุทรปราการ ผู้
 ซึ่งจะไปเมืองเขมรด้วยกันคราวนี้ ลูกหญิงพูนพิศมัย ๑ พิลัยเลขา ๑
 พัฒนาย ๑ เก็บคาคว่าจะได้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์)
 เพื่อนกรรมการในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นเพื่อนเที่ยวไปด้วยอีก
 คน ๑ แต่ฉะฉินติราชการ ในตำแหน่งอุปราช มณฑลอยุธยาไปไม่ได้
 เสียตายนัก คงไปด้วยแต่พระยาพจนปริชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์
 ณกรุงเทพฯ) ได้รับอนุญาตกระทรวงวังให้ลาชั่วคราว อาครีย์ไปเที่ยว
 ด้วยเป็นส่วนตัวเองคน ๑ หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์ (กระจำง บุนนาค)
 ไปเป็นแพทย์และเป็นล่ามคน ๑ ศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ บรรณารักษ์
 ใหญ่ในหอพระสมุด ฯ ไปเป็นผู้นำทางคน ๑ นายสมบุญ โชติจิตร
 เสมียน ๑ นายเดช คงสายสินธุ์ มหาคเล็กกรีไซ ๑ รวมด้วยกันเป็น
 ๘ คน ยังภรรยาของศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ อาครีย์พาลูกไป
 เขยมนญาติที่เมืองพนมเปญด้วย เพิ่มจำนวนอีก ๕ คน แต่ฉะฉินคน
 โดยสถานอื่นไปเที่ยววันห้ามี่ไม่ เรือสหภาพยจึงเหมือนกันเป็นเรือยอต
 ของเรา ห้องหับการเลี้ยงคเหลลอทจะสบาย นายเรือก็ใจดี เรือ
 ลำนนี้โดยปรกติเขาเคียวในระหว่างกรุงเทพฯ ฯ กับหัวเมืองทางแหลมมลายู
 ไปจนถึงเมืองสิงคโปร์ แต่เวลานั้นมรสุมเห็นอลงแล้ว เรือจะแวะตาม
 หัวเมืองรายทางไม่ได้ทุกแห่ง เขาเปลี่ยนทางตรงลงไปสิงคโปร์ที่เคียว
 ทางที่ไปแล่นผ่านแดนเขมร เขาจึงรับจะแวะส่งพวกเรากลับที่ตำบลแก่งแขวง

เมืองกาปอด แล้วจึงข้ามไปสิงคโปร์ ขากลับบริษัทจะให้เรือวลัย
 คุมคนกักขเรือสหราชอาณาจักรไว้มากรุงเทพฯ เช่นเดียวกัน ในเดือน
 ธันวาคม รู้สึกเป็นบุญคุณของบริษัทเป็นอันมาก
 เรือลงมาถึงเมืองสมุทรปราการเหมาะคราวน้ำ ไต่ข้ามสันดอน
 ก่อนพลบค่ำ พอเรือผ่านเกาะจวงแล้วกัปตันก็ตั้งเข็มแล้วตัดตรงลงไป
 เกาะช้าง เวลากลางวันเมื่อเรือห่างฝั่งถูกคลื่นเรือแคลงพอให้คนขึ้นมา
 คลื่นมาได้บ้าง ลักษณะการอยู่กินในเรือสหราชอาณาจักรนั้น ที่อยู่มุ่ง
 ยนคาศพข้างตอกลางลำหลัง ๑ จัดเป็นห้องพิเศษ กว้างขวางกว่า
 ห้องอื่นอยู่ได้ ๒ คน และมีห้องนำประจำห้องด้วย ทางแก่งยนคาศพ
 ค่อนข้างหัวเรือ มีที่สำหรับนั่งเล่น และมีห้องสำหรับคนโดยสารอีก ๖
 ห้อง อยู่ใต้ห้องละ ๒ คน ต่อลงมาถึงชนกรายเรือใต้ห้องคนโดยสาร
 ที่กล่าวนั้น เป็นห้องกินอาหารและสำหรับนั่งเล่น มีห้องคนโดยสาร
 อีก ๒ ห้อง และที่สุดท้ายมาทางกลางลำเป็นห้องนำสำหรับคนโดยสารชั้น
 ที่หนึ่ง ส่วนพวกคนโดยสารชั้นที่สอง มีห้องอยู่ข้างท้ายเรือ พวกคน
 โดยสารชั้นที่สามอยู่ก้นคาศพไม่มีห้อง คนโดยสารชั้นที่สองที่สาม
 ไม่ได้มาปะปนกับคนโดยสารชั้นที่หนึ่ง การเลี้ยงอาหารคนโดยสาร
 ชั้นที่หนึ่งนั้น เวลาเข้าใครคนนอนบน จะอยากกินน้ำชาหรือกาแฟ
 ก็ใช้โก๋และขนมปัง เขาก็เอามาให้กินถึงห้องที่อยู่ตามประสงค์ ครั้น
 ถึงเวลาเช้า ๘ นาฬิกา บ๊อยแกว่งระฆังสัญญาเรียกให้กินอาหารเช้า
 พร้อมกันที่ห้องกินเขาเวลา ๑ เวลาเที่ยงเรียกกินอาหารกลางวันอีก

เวลา ๓ เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา มีน้ำชา กับขนมตั้งให้กินจนตาค้ำอีกเวลา ๓
 เวลาค่ำ ๗ นาฬิกา แกว่งระฆังเรียกกินอาหารเย็นพร้อมกันอีกครั้ง ๓ เป็น
 อันว่าจะหาเวลาหิวมิได้ แต่อาหารที่เลี้ยงนั้นอร่อยเป็นอย่างฝรั่ง ไทย
 เราบางคนถึงวันที่สองร้องว่า เลยนั่น ก็จึงบอกขอให้เขาหุงเขา ที่จริง
 กูกในเรือเป็นจีน จะบอกให้หุงเขาหรือต้มเขากินเมื่อใดก็ได้ จะทำ
 ไม่ได้ก็แต่กยเขาอย่างไทย แต่ไปเที่ยววัน ซอนนั้นไม่ซัดของ ค้วยพระ
 อรรคชายา ๆ ทรงพระเมตตาประทานเสียบ้างสำหรับเที่ยวทางไกลมาหลาย
 อย่าง สะเปียงที่ประทานนี้ ไต่เลี้ยงกันแต่คืนที่สอง แล้วส่งวนเขาไป
 จนถึงเมืองเขมรได้ไปเลี้ยงเรือดิงสุบรเอกรุงกัมพูชา และพวกฝรั่งเศส
 ที่พระนครวัด พวกนั้นชมว่าของกินของไทยอร่อยดี เลยเป็นของอวด
 ฝรั่งได้ อย่างหนึ่ง

วันที่ ๓๗ พฤศจิกายน เวลารุ่งสว่างแลเห็นเกาะช้างอยู่ตรงเรือ
 ทางข้างตวันออก เมื่อเรือแล่นใกล้เกาะเขาคลื่นก็ค่อยเขาลง จนถึง
 เกาะกูดเรือแล่นเลียบเกาะ แต่น้ำก็เป็นอย่างอื่นไม่มีคลื่น ถ้าจะแล่นเรือย
 ไปในเวลานี้จะถึงที่ตำบลแก้วได้ในกลางคืน แต่กับนี้ไม่อยากจะเข้า
 อ่าวเวลามืด เพราะยังไม่เคยไปที่นั่น จึงตกลงทอดสมออยู่ที่ริม
 เกาะตรนเมื่อเวลาเที่ยงคืน จนจวน ๕ นาฬิกา ก็ขึ้นเตียง จึงได้ถอน
 สมอแล่นต่อไป

๒ ถึงเมืองกำปอด

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๖ นาฬิกาครึ่ง ถึงอ่าวแก้ว
 พอเรือทอดสมอ เรือยนต์ของรัฐบาลฝรั่งเศสก็แล่นออกมาหาเรือ
 สุธาทิพย์

มองสิเออร์วิชชอมม์ เเรลิ่งมณฑลกำปอดมาต้อนรับในนามของ
 เกาเวเนอเยเนอราล และเรลิ่งสุบรเอกรุงกัมพูชาคน ๑ นายร้อยโท
 กอนเน นายทหารคนสนิทของเรลิ่งสุบรเอ คุมรถยนต์ลงมารับขึ้นไป
 เมืองพนมเปญคน ๑ นางสาวชานคาปูเลส ซึ่งเคยเข้าไปอยู่ใน
 กรุงเทพ ฯ คราวหนึ่ง ได้คุ้นเคยกับเจ้าหญิงทั้ง ๓ มาแต่ก่อน เวลานี้
 มีตำแหน่งอยู่ในกรุงกัมพูชา รัฐบาลให้ลงมารับและอยู่เป็นเพื่อน
 เจ้าหญิงด้วยคน ๑

เมื่อตกท้ายปราสาทขลุ่ยที่มารับและลากลับต้นแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา
 ลงรถยนต์ของรัฐบาลไปขึ้นที่สะพานท่าข้ามลแก้ว มีรถยนต์สำหรับคน
 ๕ หลัง รถยนต์สำหรับบรรทุกของ ๒ หลัง ผู้มารับเชิญขึ้นรถยนต์
 ไปพักที่บ้านเรลิ่งสุบรเอ ภรรยาเรลิ่งกำปอดมาคอยรับเจ้าหญิง
 อยู่ด้วย การรับรองแสดงความเอื้อเฟื้อมาก ที่จริงเราไม่ควร
 นิ่งใจจะเที่ยวเตร่โดยลำพัง มิให้เกี้ยวข้องในทางราชการบ้านเมือง
 หรือเสียดงยศศักดิ์อย่างหนึ่งอย่างใด แม้เมื่อมาในเรือก็ได้ห้ามมิให้
 ชักธงราชวงศ์ เป็นแต่เพื่อจะมีให้เสียอติหยาตย์จึงได้แจ้งความแก่
 กระทรวงการต่างประเทศ ขอให้ขอรัฐบาลฝรั่งเศสให้ทราบพอเป็น

คำนับ การรับรองแต่ไป จนตลอดเวลาที่พวกเราอยู่ในดินแดนของ
 ฝรั่งเศส เป็นโดยความเอื้อเฟื้อของรัฐบาลฝรั่งเศสทั้งสิ้น ต้องรู้สึก
 ขอบคุณอย่างยิ่ง แต่ความรำคาญอย่างยงก็มาขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยตัว
 เราพูดภาษาฝรั่งเศสไม่เป็น ถึงพูดอังกฤษได้ก็ไม่เป็นประโยชน์เพียงใด
 รู้สึกอึดอัดขัดขวางรำคาญใจในข้อนี้ เป็นเครื่องถ่วงความสำราญตั้งแต่
 แรกไปจนถึงตลอดเวลาที่อยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส

ที่ตำบลแกป็นเป็นหมู่บ้านน้อยอยู่ชายทะเลในแขวงเมืองกำปอดไป
 ข้างใต้ เป็นที่ที่ด้วยทรมทะเลเป็นเนินเขา และที่บนเขาข้างหลังนั้นมี
 นาจัดทำเป็นประปาลงมาไล่ตามบ้านใต้ กล่าวกันว่า เดิมพระเจ้ากรุง
 กัมพูชาสร้างตำหนักไว้สำหรับเป็นที่ประพาสที่ตำบลแกป็นแห่งหนึ่ง มี
 ความปรากฏในลายพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ว่าครั้งหนึ่งทรงพระราชดำริห์จะเสด็จลงมาประพาสถึงกรุง
 กัมพูชา สมเด็จพระนโรดมเตรียมปลูกพลับพลาขยเสด็จที่เมืองกำปอด
 ก็เห็นจะเป็นที่ตำบลแกป็น แต่ครั้งนั้นหาได้เสด็จไม่ ครั้นเมื่อกรุง
 กัมพูชาตกอยู่ในความขบถกันของฝรั่งเศส เวล็ดังสืบระเอ แต่ก่อนมา
 เทยวเล่น ชอบใจที่ตำบลแกป็น จึงสร้างบ้านที่พักชนสำหรับลงมาเปลี่ยน
 อากาศในระครอื่น ภายหลังข้าราชการฝรั่งเศสตำแหน่งอื่น ๆ ก็มา
 สร้างที่พักชนตามกัน และทำถนนหลายสาย จึงกลายเป็นที่ชายทะเล
 สำหรับพวกข้าราชการเมืองพนมเปญ และเมืองกำปอดมาพักเปลี่ยน
 อากาศ เคยวนเลยมั้โรงพยาบาลและโฮเต็ล ทั้งบ้านที่พักหลายหลัง

ครั้นทำถนนชนไปถึงเมืองพนมเปญ ตำบลแกปก็เลยเป็นท่าเรือสำหรับ
 ผู้ที่เดินทางลงมาจากกรุงเทพ ฯ หรือจะไปกรุงเทพ ฯ เหตุด้วยหนาน
 หลบคลื่นใหญ่โต และเร็วชนกว่าลงเรือที่เมืองไซ่ง่อน จึงมีผู้พอใจชน
 ลงที่แกปนี้โดยมาก

ในเวลาที่พักอยู่นั้น เจ้าพนักงานจัดส่งของและสังฆศาสตร์จารย์
 ยอช เซเคส์ ก็ขอรอบครัวให้ล่วงหน้าไปก่อน ส่วนพวกเราอดอยู่จนเวลา
 เที่ยงเลยกลางวัน เสร็จเวลาบ่าย ๓ นาฬิกาครึ่ง จึงขึ้นรถยนต์
 ๓ หลังออกจากตำบลแกป เรือรถยนต์ในเมืองชนของฝรั่งเศส มีพวกที่
 เคยมาแต่ก่อนกลับไปเล่าในกรุงเทพ ฯ ว่าไซเฟอญวนขับเร็วยิ่งนัก จน
 นากลัวอันตราย เรากันก็ครั้นคร้ามมาแต่กรุงเทพ ฯ เมื่อมาถึงแกป
 จึงเบี่ยงย้ายบอกนางสาวชานคาปูเลส ขอให้เขาไปสั่งให้ขับช้าลง
 สักหน่อย เราจะไต่คุ่มีที่ในระยะทางใดถนัด เขาก็ขับช้าลงให้ตาม
 ประสาของเขา ว่าแล่นราวชั่วโมงละ ๕๐ กิโลเมตร ประมาณตาว่า
 เห็นจะเร็วขนาดแล่นรถไฟสายใต้ก็พอทนได้ และถนนฝรั่งเศสทำ
 เรียบดี รถมิใคร่จะกระเทือน เขากะชิบบอกว่าไซเฟอที่ขับรถ ๓ คันนั้น
 คนหนึ่งเป็นไซเฟอคู่ใจของเรลิตังส์บรเอ เขาตั้งใจให้มาขับรถหลัง
 ที่เราจะไป แต่ไซเฟอคนนั้นขับเร็วไม่มีตัวจับในกรงกัมพูชา เขา
 เกรงจะมาชบอวคผมให้เราให้เร็วเกินประสงค์ จึงให้ไปขับรถหลังที่ ๒
 ซึ่งตามเรามา เขาคนที่ ๒ มาขับรถที่เราจะไป แต่ที่จริงพวกไซเฟอ

ออกจากเมืองกำปอต สองข้างทางเป็นที่ทำนาบริบูรณ์ พอชนที่คอนเข้า
 เจริงเขาเป็นป่าเต็งรัง เขาบอกว่าป่าไม้ของรัฐบาล เห็นมีไม้ที่อื่นทำเป็น
 ไม้เหลียมมบรรทกเกวียนอยู่ริมทาง ๔-๕ เล่ม ตามทางที่มาเพราะมา
 ตามถนนตัดใหม่ ไม้ที่ได้ผ่านเมืองหรือหมู่บ้านใหญ่เลยสักแห่งเดียว
 มีแต่โรงจากเรือนไม้อยู่ริมถนนเป็นแห่ง ๆ ไม้แลเห็นเรือนมุงหลังคา
 สังกะสีสักหลังเดียว พบรถยนต์รบคนโดยसानหลายหลัง รถม้าสองล้อ
 กหลายหลัง เกวียนม่น้อย เพราะฟังจะทำเกวียนล้อรถเหล็กสำหรับ
 เกรียนถนนยังไม่แพร่หลาย ยังใช้เกวียนอย่างโบราณกันอยู่โดยมาก
 พันเขตจังหวัดกำปอตเข้าเขตจังหวัดตะกั่ว แล้วจังหวัดเกียนสวาย
 แล้วจึงเข้าเขตกรุงพนมเปญ รวมระยะทาง ๓๗๕ กิโลเมตร (หรือ ๔๓๗๕
 เส้น) คิดเทียบทุกกระยะทางรถไฟสายใต้ เท่ากับออกจากบางกอกน้อย
 ไปถึงหนองศาลาเกินเมืองเพชรบุรี รถยนต์ขยมา ๔ ชั่วโมงเศษ
 หยดเต็มหน้าครึ่งหนึ่ง ถึงเมืองพนมเปญเวลาย้าย ๕ นาฬิกาครึ่ง ตรง
 ไปที่บ้านเรสตีงส์บุรีเอ มองสี่เออบอกตัวเองเรสตีงส์บุรีเอ ต้อนรับโดย
 อธิยาชัยไมตรี (เลียแต่พูดภาษากันไม่ได้ ต้องมีล่าม) จัดให้พักที่
 เรือนรบแขกหลังหนึ่งอยู่ริมเรือนของเรสตีงส์บุรีเอ รับประทานอาหาร
 อยู่กินในบ้านเดียวกัน

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา กินอาหารเย็นกับเรสตีงส์บุรีเอ มีแต่พวก
 เรากบผู้ทให้อยู่ด้วย นอกจากนั้นมิชังบนฝรั่งเศสคนหนึ่ง ซอมองสี่เออ
 คือตนเองเป็นช่างมชอเสียงในเมืองฝรั่งเศส ได้เป็นตำแหน่งนายช่างบน

ในโรงทำเครื่องถ้วยชาม “เซฟร์” ของรัฐบาลฝรั่งเศส และได้ทำ
รูปอนสาวรียทในเมืองฝรั่งเศสหลายแห่ง รัฐบาลฝรั่งเศสให้ทำรูป
พระเจ้ากรุงกัมพูชา รูปพระเจ้าแผ่นดินญวน และอนสาวรียทहारเขมร
ซึ่งได้ไปร่วมมหายุทธสงคราม ซึ่งจะประดิษฐานไว้ในเมืองพนมเปญ
มองลีเออคอกเองจึงออกมาจากยโรปเพื่อการนั้น เป็นผู้ชอบอชญาไสย
กัมมองลีเออบอกเองเรลิ่งส์บริเอ รัยไว้ให้อยู่ด้วยตั้งแต่ก่อนเรามาถึง
จึงได้เป็นเพื่อนแขกของเรลิ่งส์บริเอด้วยกัน อากาศที่เมืองพนมเปญ
เวลานั้นเย็นแต่ไม่หนาวเท่าข้างนอก ตอนตกฝนตกหนัก ฝนทางเมือง
เขมรบนชกกล้าเรื่อยมาเหมือนนกขี้ในเมืองไทย ที่เมืองพนมเปญยังมี
ยงบนรุ่งอย่างธรรมดาเหมือนกรุงเทพ ฯ ครั้นรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕

๓ อยู่เมืองพนมเปญครั้งแรก

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน โปรแกรมการที่จะเที่ยวเตร่ มองลีเออ
บอกเองเรลิ่งส์บริเอเป็นธุระกะให้เอง วันนั้นเขาจะตั้งต้นแต่เวลาเช้า
๘ นาฬิกา เราตนแต่เช้ากนกกาแพแล้วเวลา ๗ นาฬิกาว่างอยู่ จึงเคิ
ไปเที่ยวแต่โดยลำพัง กับพระยาพจนปรีชา และหลวงสุริยพงศ์
เห็นทหารเขมรคุ่มนัก ไทยเที่ยวกวาดถนนอยู่หลายกอง เคิไปดพระ
ธาตพนมเปญ อันอยู่ตรงกับหลังบ้านเรลิ่งส์บริเอที่เราพัก ที่บริเวณ
พระธาตุนั้น ฝรั่งเศสจัดทำเป็นปากสำหรับคนเคิเล่นและเป็นทสวนเลียง
สัตว์มอยู่ ๔-๕ กรง นำตุแต่เลื่อโครงตัวหนึ่ง ใหญ่จริง ยังไม่เคย
เห็นเลื่อเป็นใหญ่เท่าตัวน

พระธาดพนมเพ็ญนั้น เขาบอกเรื่องตำนานว่า เคมีทเคียวมียายแก่
 คนหนึ่งชื่อ เพ็ญ ตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้น มีความศรัทธาเลื่อมใส
 ในพระศาสนาแก่กล้า ปรารถนาจะสร้างวัด แต่ขัดข้องด้วยยากจน
 จึงตั้งสัตย์อธิษฐาน โดยอำนาจศัลผลบุญของยายเพ็ญ บันดาล
 ให้ไม้ชิงลงยล่าน้ำโขงลงมาตกอยู่ที่ตรงนั้น มีทั้งพระพุทธรูปแล
 เทวรูปอยู่ในโพรงไม้ชิง ยายเพ็ญจึงได้ไม้ไต่พระ แล้วไต่กำลังสร้าง
 “พนม” คือภูเขาชนในทันที ภูเขานั้นจึงได้ชื่อว่าพนมเพ็ญ ถ้าจะ
 เรียกเป็นภาษาไทยก็เห็นจะเรียกว่า “เขายายเพ็ง” ครั้นมาสร้างเมือง
 ชนเมื่อภายหลัง คนทั้งหลายจึงเรียกชื่อเมืองตามชื่อภูเขานั้นเป็นสิ่ง
 สำคัญอยู่ในท้องที่ ว่าเมืองพนมเพ็ญ ดังนั้น ส่วนเรื่องพระธาดพนม
 ในพงศาวดาร ว่าเคมีราชธานีของเขมรตั้งอยู่ที่นครธม ครั้นเมื่อ
 พ.ศ. ๑๘๗๕ สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) กรุงศรีอยุธยา
 ยกกองทัพไทยลงมาปราบปรามเมืองเขมรที่โค่นครธม พระเจ้าธรรมมา
 โศกเจ้ากรุงกัมพูชาสันพระชนม์ในระหว่างสงคราม สมเด็จพระบรม
 ราชาธิราชทรงตั้งราชบุตรองค์หนึ่ง ซึ่งครองเมืองสวรรคค้อยก่อน^(๑) ให้เป็น
 พระอินทราชา อยุ่ครองกรุงกัมพูชาที่นครธม ครั้นนั้นพระเจ้าเขมรองค์
 หนึ่งทรงนามว่าพระยาญาติ ให้ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระอินทราชา
 เสีย (ความนั้นไม่ทราบถึงกรุงศรีอยุธยา สำคัญว่าประชวรสันพระชนม์
 เพราะทนความไข้ไม่ไต่ จึงไม่ตั้งเจ้านายองค์อื่นลงมาอีก) พระยาญาติ

(๑) ในพงศาวดารเขมรเรียกว่าพระยาแพรก สำคัญผิดไปว่าเป็นเขมร

ก็ได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงนามว่าสมเด็จพระบรมราชา . รามาศิขิ
 คริสวโรยประพันธ์ ธรรมิกราช แล้วย้ายราชธานี (หน้าอำนาจไทย) ลงมา
 ตั้งที่เมืองพนมเปญ มาสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ สมเด็จพระนารายณ์
 ราชธิดาราชบุตรได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา จึงสร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุ
 พระอัฐิธาตุของพระบิดาไว้บนยอดเขาพนมเปญถึงนี้ แต่ต่อมาภคิขิต
 เขมรทิ้งเมืองพนมเปญ ไปตั้งราชธานีอยู่ที่อื่น คือที่เมืองปาสาณ
 เมืองโพธิสัตว์ เมืองละแวก เมืองศรีสุนทร เมืองอตุลคมชัย
 ตลอดเวลาหลายร้อยปี กลับมาอยู่เมืองพนมเปญแต่เมื่อเกิดยุคเข็ญเป็น
 ครั้งเป็นคราว จน พ.ศ. ๒๔๐๘ สมเด็จพระนโรดมจึงกลับมาตั้งเมือง
 พนมเปญเป็นราชธานีสืบมาจนกาลบัดนี้ ตัวเขาพนมเปญนั้นเป็นของ
 ก่อด้วยศิลาแลงก้อนใหญ่ๆ และมีรอยก่อเสริมด้วยอิฐ แล้วถมดิน
 ออกไปให้เป็นเนินโคจรอบ ก่อขึ้นไต่ตรงไว้เป็นทางชันข้างด้านตะวันออก
 ชันที่สุดของเขพนมเปญเห็นจะราวสัก ๖ วา (เทียบกว่าภูเขาทองวัด
 สระเกศมาก) พระมหาธาตุที่อยู่บนยอดเขานั้น ประมาณว่าสูงสัก
 ๕ วา ทำเป็นพระสถูป รูปสี่เหลี่ยมจะเรียกว่าพระเจดีย์ทรงเขมรก็ควร
 เพราะเขมรชอบทำพระสถูปรูปร่างยาวแต่ยอดสั้น ผิดกับทรงพระสถูป
 ของชาติอื่น ๆ หน้าพระมหาธาตุลงมามีศิลาจารึกสมเด็จพระศรีสวสดี
 ให้ทาชนเมื่อศกศก ๑๘๓๘ ว่าพระเจดีย์นี้สมเด็จพระนารายณ์ราชธิดา
 สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ เป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชา

พระยาญาติ ผู้เป็นพระราชบิดา เมื่อสุรคตพระชนนีสาไถ่ ๗๔ ปี^(๑) มีวิหาร
หลังหนึ่งอยู่บนยอดเขาข้างหน้าพระมหาธาตุ เป็นของสร้างชั้นหลัง แต่
ชำรุดจนจะพัง (ได้ยินว่ากำลังเรียรายกันจะปฏิสังขรณ์) ลวดลาย
ทบนในวิหารก็ เครื่องประดับในบริเวณ เช่นรูปภาพที่ตั้งรายตาม
บันไดที่ชนกก็ มักถ่ายแบบรูปภาพที่นครวัดมาทำ แปลว่าทำใน
สมัยเมื่อกำลังอยากจะได้นครวัดกลับคืนมาเป็นของเขมร ครั้นเมื่อ
ได้สมประสงค์ จึงทำรูปสมเด็จพระศรีสวสดีทรงเครื่องต้น หล่อด้วยทอง
บรอนซ์ตั้งไว้ ทกลางเนินเขาพนมเปญข้างบ้านไต มีศิลาจารึกบอกเรื่อง
เป็นอนุสาวรีย์ด้วย แต่รูปสมเด็จพระศรีสวสดีซึ่งช่างฝรั่งเศสคิดทำนั้น
ถ้าว่าตามใจเรา เห็นมีที่เสียสำคัญอยู่ที่ทำเป็นรูปนางละคอนเขมรสามคน
เชิญเครื่องอยู่ข้าง ๆ ดูขัดในตาเสียโฉมไป ถ้ามีแต่รูปสมเด็จพระศรี
สวสดีเท่านั้นจะดีกว่า ที่ในลานรอบเขาพนมเปญมีพระเจดีย์ทรงเขมร
ของโบราณสร้างรายอยู่อีกหลายองค์ คงเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของเจ้านาย
หรือผู้มีขนาคักกตแต่โบราณ แต่เคยวนทอดทิ้งมิได้ซ่อมแซมให้ คนคิด
อย่างเค็ม มีต้นไม้ ขึ้นอยู่ทุกองค์

เวลาเช้า ๘ นาฬิกา ขนรถไปคูฟีพิธภัณฑ์สถาน อยู่ต่อพระ
ราชวังข้างบ้านเหนือ เช่นที่หอพระสมุท ฯ ในกรุงเทพ ฯ นี้ ข้างหน้า

(๑) เมื่อคฤสศก ๑๘๑๕ นั้น สมเด็จพระศรีสวสดีทรงทำศิลาจารึกบอกเรื่อง
ตำนานประดิษฐานไว้ตามโบราณวัตถุที่สำคัญ ได้พบอีกหลายแห่ง เป็นการสมควร
ยิ่งนัก.

ก็เป็นสนาามที่สำหรัทำพระเมรุกลางเมืองเช่นเดี๋ยวกัน ทั่วพิพิธภัณฑสถาน
 สถานนั้นเป็นตึกชั้นเดี๋ยวทำใหม่ใหญ่โต ตั้งใจจะทำแบบเขมร คือ
 ฐานล่างอย่างนครวัด หลังคามุงกระเบื้องมีช่อฟ้าใบระกาและแฉม
 มียอดเป็นปราสาททวิย ของในพิพิธภัณฑสถาน รวบรวมของเขมร
 รักษาไว้ทั้งของเก่าของใหม่ ของเก่ามีเครื่องศิลา เครื่องสำริด
 และเครื่องดินเผาเป็นต้น เครื่องศิลาเก็บรวบรวมมาจากปราสาทหิน
 หน้ต่าง ๆ ของคิน่าชมนันมาก เครื่องศิลาผมอขอมแต่โบราณที่พบ
 ในแควนกรงกัมพูชา ผิดกับที่พบในประเทศของเราชอบกลอยู่อย่างหนึ่ง
 ที่ทางกรงกัมพูชาเป็นเทวรูปข้างศาสนาพราหมณ์เป็นพน พระพุทธรูป
 มีน้อย แต่ที่พบในประเทศของเรา เป็นพระพุทธรูปเป็นพน มี
 เทวรูปน้อยกว่า แต่ถ้าจะว่าข้างเป็นของคโดยกระขรวรผมอข้าง เครื่อง
 ศิลาที่พบในแควนกรงกัมพูชาของผมอคมีมากกว่าในประเทศของเรา แต่
 เครื่องสำริดนั้น แม่ของผมอขอม ที่ในประเทศของเรามีมากกว่า
 และคกว่าที่มีในพิพิธภัณฑสถานณเมืองพนมเปญ เรื่องเครื่องดินเผา
 นั้นคเหมือนจะไ้ความรู้ใหม่อย่างหนึ่งว่า คราวพวกจีนหน้มาอยู่ทเมือง
 เขมรและทเมืองไทย เมื่อพวกมงโกลมาตเมืองจีนนั้น มีจีนทเป็น
 ข้างทำเครื่องถ้วยชามมาตั้งทาทางทในเมืองไทยและทเมืองเขมร แต่
 เห็นจะเป็นเพราะคินบนถ้วยชามทมในเมืองเขมรเนอไม่สู้ค ทำไ้แต่
 ของอย่างเตอะทะ เกลือบก็อย่างหยาย ๆ ไม่ทำคไ้เหมือนของทำ
 ทเมืองสวรรคโลกสุโขทัย ส่วนของใหม่ที่รวบรวมไว้ไ้คินนี้ ไม่สู้มี

ของแปลกประหลาดอันใดนัก แต่ฝรั่งเศสเขาจัดการพิพิธภัณฑ์เนืองถิบ
โรงเรียนเพาะช่าง มีนายช่างฝรั่งเป็นผู้อำนวยการ มีนักเรียนทั้ง
ชายหญิงราวสัก ๒๐๐ คน ผักกาดกั๊กกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่วาดเขียนเป็น
ต้น ตลอดจนวิชาช่างปั้น ช่างทอง ช่างรัก ช่างไม้ จนถึงช่างทอผ้า
ผู้อำนวยการเลือกหาแบบอย่างของฝีมือเขมรทั้งอย่างโบราณและอย่างใหม่
มาให้เด็กเรียนทำขึ้นในโรงเรียน แล้วตั้งไว้อย่างในห้องพิพิธภัณฑ์
สถานตอนหนึ่ง เป็นต้นว่าจำลองรูปของโบราณ หล่อด้วยทองสำริด
บ้าง ทำด้วยปูนปลาสเตอร์บ้าง แมตวของโบราณจริง ๆ ที่เป็นชิ้น
เล็กน้อย ไม่เป็นของดีถึงควรเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถาน เขาก็
เอาออกขาย ของอย่างใหม่ทำเครื่องเงินเครื่องหินอ่อน และทำ
ตุ๊กตาหล่ออย่างขบข่าง เขียนรูปภาพลงในจานบ้าง เขียนกระดาษต้นไม้
บ้าง มีจนวนรูปฉายาลักษณะโบราณวัตถุต่าง ๆ และผ้าปูมซึ่งให้นักเรียนทอ
ไว้อย่างในห้องพิพิธภัณฑ์สถาน เป็นที่หาซื้อสิ่งของเขมรได้ดีกว่าที่อื่น

พระองค์หญิงมาลิกाराชธิดาของสมเด็จพระนโรดม ซึ่งเคยเข้าไป
กรุงเทพฯ ๑ ได้คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน มาหาที่ที่พักไม่พบ ตามไป
พบที่พิพิธภัณฑ์สถาน ออกจากพิพิธภัณฑ์สถานมีเวลาไปเที่ยวชมบรรดาภูมิ
เมือง กลับยังที่พักเวลา ๑๑ นาฬิกา

เวลาเที่ยง กินกลางวันกับเรสตันด์สบริเอ แล้วพัก ประเพณี
ที่ในเมืองฝรั่งเศสใช้แบบเดียวกันกับพวกชอลันดาที่ในชวา คือเวลา

กลางวันหยุดการงาน และยักห่างงานบ้านเรือน กินกลางวันแล้ว
นอนเลียตนหนึ่ง แม่จนย่าวไพร่มั่นกินนอน ไปจนย้าย ๓ นาฬิกา
จึงทำการงานต่อไปจนค่ำ

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา เรลคิงส์บริเอชเวนไปให้ช่างถ่ายรูปของ
รัฐบาลถ่ายรูปหมู่เป็นพระล็ก เรืองถ่ายรูปวันนฤกช่างของรัฐบาลถ่าย
กว่าไหลตั้งแต่เมื่อไปคพิพิณณัทสถานตอนเช้า เมื่อถ่ายรูปแล้ว
ออกจากบ้านเรลคิงส์บริเอไปควัดอุณาโลม อันเป็นวัดสังฆราชฝ่าย
มหานิกาย อยู่ข้างด้านเหนือพระราชวัง บรรดาวัดในเมืองพนมเปญ ไม่
ว่าวัดหลวงวัดราษฎร์ ห้ามทำแบบอย่างและมออกนาคูไม่ ค้วย
มักเป็นของสร้างใหม่ ในชั้นสมเด็จพระนโรคม มาตั้งเมืองพนมเปญเป็น
ราชธานี ขนาดพระอุโบสถนอกจากวัดพระแก้วที่ในวัง จะหาใหญ่เท่าวัด
มงกุฎกษัตริย์หรือวัดโสมนัสวิหารไม่มีเลย ได้ยินว่าสมเด็จพระศรี
สวสติกาลังสร้างวัดใหญ่อยู่วัดหนึ่ง แต่อยู่ห่างไกล เราหาได้ไปดูไม่
แต่วัดหลวงมีจำนวนพระสงฆ์วัดละมาก ๆ เช่นวัดอุณาโลมนี้มีจำนวน
พระสงฆ์ถึง ๓๐๐ ราชาคณะมี ๑๐ องค์ เวลานั้นสังฆราชว่าง พระธรรม
ลิขิตเป็นผู้ว่ากรมหาสังฆนายก อายุเรือน ๘๐ เติร์ไม่มีใครไหวอสำหรับ
พูดไทยได้บ้าง ให้ศิลาให้พรอย่างผู้ใหญ่ เข้าไปในโบสถ์พบเขากาลังมี
มหาชาติคนแน่น นกอยากฟังมหาชาติเขมรชนมา ขซาพระแล้วจึง
เข้าไปนั่งฟังกยเขาในทว่าง พวกสัปรุยสคใจเลยชลมนเอาพรมเจียมมา
ปูตงเครองนมสการให้ นั่งฟังอยู่สักครู่หนึ่ง จึงรู้ว่าเทศน์คาถาพนธกณท์

รูปหมู่ถ่ายที่บ้านเรสคังสุบรีเอ
รายชื่อแต่ซ้ายไปขวา

- ๑ กรมพระดำรงราชานุภาพ
- ๒ มองสีเออบอดุเอง เรสคังสุบรีเอ
- ๓ หม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขา
- ๔ มองสีเออดอกุเอง ช่างบน
- ๕ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย
- ๖ นายร้อยโทคอนเน นายทหารคนสนิทของเรสคังสุบรีเอ
- ๗ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ
- ๘ พระยาพจนปรีชา
- ๙ นางสาวช่อชานคาเปเลส์
- ๑๐ หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย

มัทรี ได้ให้เงินช่วยติดเตียน ๕ เหมยญ แล้วเลยไปวัดพระทมนวค้อยข้าง
 บ้านโตพระราชวัง ซึ่งเป็นวัดสมเด็จพระสุคนธ์ สังฆนายกฝ่ายธรรมยุติกา
 แต่ตำแหน่งว่าง เวลานพระมงคลทิพาทจารย์เป็นสังฆนายกฝ่ายธรรมยุติ
 ออกมารบพุกไทยไต่ขาง แต่มีพระทพคไทยไต่คทงวคอุณาโลมและวคณ
 ไต่ควมว่า แขนแผนธรรมวินยตามลทธิธรรมยุติกานัน พระธรรมยุติ
 ในกรงกัมพูชาส่งกันเข้าไปศึกษาทวคยวรรนเเวศเสมอ แขนแผนอันไต่
 ออกในกรงเทพ ๗ ทนคไต่มาทงนน จึงอนุโมทนา ว่าทำเช่นนีสมควร
 นก ควยการถอพระสาสนา ถงบุคคลจะอยู่ต่างบ้านต่างเมือง ต่างชาติ
 ต่างภาษากันอย่างไร เมื่อสมาทานถอลทธิอย่างไต่ ก็ควรจะถอให้
 เหมือนกัน อนลทธิธรรมยุติกา เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงจคชน นยวาทนแขนแผนอยทวคยวรรนเเวศ ควรแล้วท
 พระสงฆ์ธรรมยุติกาในกรงกัมพูชาจะเอาเป็นอิสระสืบสวน

เมื่อกลับมาบ้านเรตคิงส์บริเอ พระมหาพิมลธรรม (ทอง) อยวัด
 อุณาโลมมาทา พระมหาพิมลธรรมองคณ เป็นอาจารย์ใหญ่ของบาล
 วิทยาลัยในเมืองพนมเปญ ไต่เคยเข้าไปกรงเทพ ๗ หลายครั้ง คุนเคย
 กยเรามาแต่ก่อน เมื่อสนทนากันไต่ไต่ถามเรื่องทำเนียบคณะสงฆ์
 และประเพณีการขำเพ็ญพระราชกุศลในกรงกัมพูชา ไต่ควมรู้ขางอย่าง
 จะพรรณาในทอนต่อไปข้างหน้า

เวลาบ่าย ๕ นาฬิกาตรง แต่งครึ่งยศ เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระศรี
 สวัสดิ์ วนนเฝ้าแต่ผู้ชาย ลูกหญิงนั้นว่าจะทรงรวนวนนอกกรงหนึ่ง

(ได้ยินว่าเพราะพงทรวงทราบว่า มีลูกสาวมาด้วย เจ้าหญิงในพระราชวัง
เตรียมพระองค์รีบไม่ทัน) รถไปถึงพระราชวังมีคนคอยค้อมมาก แต่ค
โดยมีอธิษาศัย ที่เป็นผู้ค้อมมาจรถเรียงอยู่ริมถนนหน้าวังก็มี ที่ในวัง
ตามซอกและเพิงพลคนเต็มไปทั้งนั้น แต่ไม่ออกมาละเล้าละลุม รถขับ
เข้าไปจนหน้าพระที่นั่งบรรยงภรตนา ซึ่งเสด็จออกกรับ ทวบนนอยู่ห้องใน
มี ไตระกลมตั้งเครื่องราชูปโภค รวมทั้งพระมาลาเพชรททรวงเมื่อไป
ปารสอยู่กลาง มีเกาอี้เล็กเป็นที่ประทับอยู่ข้างใน ตั้งเกาอี้แขนให้เรานั่ง
ข้างขวา ต่อเราไปเกาอี้สำหรับผู้ไปด้วยนั่งกับเสนาบดีฝ่ายทหารแถว ๑
ตรงข้ามกับที่เรานั่งตั้งเกาอี้พระองค์มณเฑียรราชบุตร ซึ่งสถาปนา
เป็นตำแหน่งพระแก้วฟ้า และพระองค์ภาณวงศ์ราชบุตรสมเด็จพระ
นโรดม ซึ่งเป็นตำแหน่งอรรคมหาเสนา กับเสนาบดีฝ่ายพลเรือน
นั่งต่อกันไปอีกแถว ๑ ลูกเธออีก ๕ องค์นยนอนอยู่ข้างหลังที่ประทับ
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์เสด็จลุกออกมาต้อนรับจับมือ เรานำพระยา
พจนปริชาเฒ่า ทูลว่าเป็นหลานเจ้าฟ้าอัคราพงศ์ นำหลวงสุริยพงศ์
พิสุทธิแพทย์ ทูลว่าเป็นหลานพระยามนตรี คุณขอพระอธิษาศัยด้วย
เคยทรงรู้จักมี ตรัสว่า “ อ้อหลานเจ้าฟ้าอัคราพงศ์ หลานเจ้าคุณมนตรี ”
แล้วนำศาสตราจารย์ ยอช เซเตส์ ซึ่งทรงรู้จักมาก่อนแล้ว ส่วน
ตัวเรา เมื่อตรัสชวนให้นั่งแล้ว ตรัสว่ายินดีมากที่ได้พบปะ ไม่ได้นึกว่า
เป็นคนอื่น ด้วยเป็นพระราชบุตรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นลูกของเจ้าของนาย แล้วประทานพร ขอให้มีความสุขความเจริญ

สังกะตติเห็นทรงขยันทจริง ๆ ถึงตรัสประกาศแก่ข้าราชการที่เฝ้าอยู่นั้น
 ว่า “ นลุกเจ้านายของข้า ข้าเป็นข้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ามา
 แต่ก่อน ” ดังนี้ แต่ตรัสแก่เราว่า ยินดีที่เราออกไปถึงเมืองพนมเพ็ญให้
 ไต่ทรงพบปะช้ำอยู่หลายครั้ง และตรัสต่อไปว่า ยินดีเหมือนไต่พบญาติ
 อย่าให้เรานึกว่าเป็นคนอันเลย ทูลตอบว่า เจ้านายซึ่งเป็นพระราชโอรสธิดา
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ดูเหมือนจะรู้สึกอยู่ด้วยกัน
 ทุกพระองค์ ว่าราชวงศ์กรุงกัมพูชาเหมือนกันเป็นพระญาติ ด้วยทรง
 ทราบอยู่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตากรุณา
 สนิทสนมมาแต่ก่อน ต่อนี้สนทนาเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด แล้วสมเด็จพระ
 ศรีสวัสดิ์ทรงชักนำเจ้านาย และเสนาบดีให้รู้จักเรียงตัว เมื่อเสร็จการ
 สนทนาปราโมทย์ เจ้าพนักงานรถม้าทรงด้วยเครื่องคิมเข้ามาแจก เครื่อง
 คิมนั้นมี ๒ อย่าง สีเหลืองรู้ได้ว่าแซมเป็ญอย่าง ๑ สีใสเหมือนน้ำอึก
 อย่าง ๑ แล้วแต่ใครจะเลือกคิมอย่างใด เขาเอามาให้เราเลือกก่อน
 เราเห็นเป็นการเฝ้าเห็น ถึงไม่ชอบคิมเมรยก็เห็นจำจะต้องเลือกเอาแซม
 เป็ญ แล้วเขาเอาไปถวายสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ทรงเลือกถวายน้ำใส
 (วันนั้นเราเข้าใจว่าเห็นจะเป็นเพราะเป็นวันอุโบสถ จึงใหม่ถวายน้ำมา
 ถวายสำหรับทรงคิมแทนเมรย ต่อคราหลังจึงทราบว่าถวายน้ำใสนั้น
 คือน้ำเลมอเนต ไปรดเสวยแทนแซมเป็ญ ก็ถูกใจเรา เลยตามเสด็จ
 ถวายในคราหลัง) ทรงยกถว้ยกระบขคิมประทานพร แล้วทูลลากลับ

จะกล่าวถึงเรื่องราวประวัติของสมเด็จพระศรีสวสดี โดยสังเขป พอ
ให้ทราบเหตุที่ทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
สมเด็จพระศรีสวสดีเป็นพระราชบุตรของสมเด็จพระหริรักษรามาศิขิต
(พระองค์ควง) ประสูติในกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อขบวนการ
พ.ศ. ๒๓๘๓ เมื่อพระราชบิดาออกมาครองกรุงกัมพูชายังทรงพระเยาว์
ถึงรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระหริรักษจึงให้เข้าไปถวายตัวรับราชการอยู่ใน
กรุงเทพฯ พร้อมกับพระองค์ราชาวดี คือสมเด็จพระนโรดมด้วยกัน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ชวยเลี้ยง
ท่านบำรุงอย่างเป็นพระราชบุตรบุญธรรมทั้ง ๒ องค์ เมื่อพระชันษา
ครบอุปสมบทก็โปรดฯ ให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
อย่างเจ้านายในพระราชวงศ์ แล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศ ด้วยเหตุที่
บรรดาเจ้านายกรุงกัมพูชา ทั้งที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระนโรดม
และที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระศรีสวสดี จึงทรงผนวชเป็นธรรมยุติ
ตามเยี่ยงอย่างต่อมาจนกาลขคน

ครั้นถึงขมะเม็ย พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงสถาปนาพระองค์ราชาวดี ราชบุตรองค์ใหญ่ของสมเด็จพระ
หริรักษ เป็นพระนโรดม พรหมบริรักษ์ มหาอุปราช และทรงสถาปนา
พระองค์ศรีสวสดี เป็นพระหริราชคณียไกรแก้วฟ้า (ตำแหน่งพระแก้วฟ้า)
โปรดฯ ให้กลับออกมาอยู่กรุงกัมพูชา สมเด็จพระหริรักษจึงถวาย
พระองค์ควตถา กับพระองค์ศิริวงศ์เข้าไปรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ

สมเด็จพระศรีสวสดิ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา

W. B.

อิก ๒ องค์ ครั้นสมเด็จพระนโรดมสุรคตเมื่อยอก พ.ศ. ๒๔๐๓
 พระองค์ควตถาภายบายังคมาออกมาในการพระศัพ มาเกิดวิวาท
 รพุงชนกับพระนโรดมมหาอุปราช เพราะต่างมีพรรคพวกมากด้วยกัน
 ทั้งสองฝ่าย และพรรคพวกไม่เข้ากัน ต้องให้หาเข้าไปกรุงเทพ ฯ
 ทั้งสององค์ ไปรต ฯ ให้สมเด็จพระศรีสวัสดิ์เมื่อยังเป็นพระแก้วพา
 รักษากรมพชชอยู่คราวหนึ่ง ด้วยมีผู้คนนับถือมากกว่าเจ้าเขมร
 องค์อื่น ฯ ได้ยินว่าสมเด็จพระนโรดมสุรคตในกรุงเทพ ฯ ครั้งนั้น ว่า
 จะควรไปรต ฯ ตั้งให้พระนโรดม หรือพระแก้วพาเป็นพระเจ้ากรมพชช
 แต่ความเห็นข้างมาก เห็นว่าควรตั้งพระนโรดมเพราะเป็นราชบุตรองค์
 ใหญ่ จึงทรงตั้งเป็นสมเด็จพระนโรดมพระเจ้ากรมพชช พระ
 แก้วพากได้เป็นทออุปราช สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ได้เข้าไปกรุงเทพ ฯ
 ครองหลังที่สุทเมือไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชชว
 พ.ศ. ๒๔๐๗ แล้วกลับมาเป็นมหาอุปราชกรมพชช อยู่จนสมเด็จพระ
 พระนโรดมสุรคต รัฐบาลฝรั่งเศสจึงเชิญชนทรงราชย์ครองกรมพชช
 เมือ พ.ศ. ๒๔๔๗ เวลานั้นพระชันษาได้ ๖๔ ปี ต่อมาได้เสด็จไปเมือง
 ฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง เสวยราชย์มาจนบคนได้ ๒๐ ปี พระชันษาได้ ๘๕ ปี
 เรากลับมาถงบ้านเรสตั้งสบุรีเศสก็ประกเศยวหนึ่ง พระแก้วพากมา
 เขยมตอขตางพระองค์ มากบนักองคสังทรายตรเศย และออกญาวงวร
 เวียงชย การทสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ไมได้เสด็จมาเขยมตอขตนเองน ฝรั่ง
 อธิบายว่าเป็นด้วยเศยวนทรงพระชรามาก เวลาฤคหनावระวังพระองค์

มิใคร่ไปไหน พระองค์มั่งคั่งซึ่งเป็นพระแก้วพาน เป็นราชบุตรองค์ใหญ่ ได้ไปเรียนวิชาทหารที่เมืองฝรั่งเศส ๓ ปี ฝรั่งเศสให้ยศเป็นนายพันตรีทหารบกของฝรั่งเศส ท่านองจะเป็นรัชทายาท แต่ยังไม่ได้ประกาศ

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๙ นาฬิกา สนนากบยผู้ส่งข่าวของหนังสือพิมพ์อิมบ่าเซี่ยลท์เมืองไซ่ง่อน การที่จะสนทนากันนี้ เรลดีงส์บรเอได้บอกเราเมื่อวันก่อน ว่าหนังสือพิมพ์นั้นทราบว่าเราจะมาลงเมืองพนมเปญ ได้ให้ผู้ส่งข่าวขึ้นมาเพื่อจะขอให้สนทนากับเรา เรลดีงส์บรเอเห็นว่าถ้าเราให้พยปะก็จะเป็นที่พอใจแก่หนังสือพิมพ์ เราตอบว่าจะพยได้ไม่มีความรังเกียจอันใด แต่ว่าเราลงมาคราวนี้ไม่ได้มีความประสงค์จะเกี่ยวของด้วยเรื่องราชการบ้านเมือง ตั้งใจมาเที่ยวอย่างเป็นคนเที่ยวทาง เพื่อจะดูของโบราณ เพราะฉะนั้นการที่จะสนทนากับผู้ส่งข่าวหนังสือพิมพ์ ขออย่าให้เป็นการสนทนาเรื่องราชการบ้านเมืองเข้าใจกันอย่างนั้น เมื่อมาพยปะเขาก็มีอิศฉาสัย ตามแต่ที่เราได้ไปเห็นฝรั่งเศสจัดการบ้านเมืองเป็นอย่างไรร่าง ก็ตอบสรรเสริญตามทักคิดเห็น นอกจากนั้นก็ถามประวัติของเรา ซึ่งศาสตราจารย์ ยอช เซเตล์เป็นคนบอก สนนากบยอยู่ราวครึ่งชั่วโมง พอถึงเวลาตามโปรแกรมก็ขอรถไปดูพระราชวัง พยพระแก้วฟ้า กับออกญาวิงวรเวียงชัย และออกญามหามนตรีเป็นผู้พาเที่ยว

ก่อนที่จะพรรณาถึงพระราชวังกรุงกัมพูชา จำจะต้องเล่าเรื่องตำนานการสร้างพระราชวังทเมืองพนมเปญให้ทราบเป็นเค้าเสียก่อน

คอสมเด็จพระนโรดมย้ายราชธานีกรุงกัมพูชาจากเมืองอตงคัมชยลงมา
 ตั้งที่เมืองพนมเปญตามคำแนะนำของฝรั่งเศส เมื่อขลุ พ.ศ. ๒๔๐๘
 เป็นปลายรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร เวลานั้นที่เมืองพนมเปญไม่มี
 รวิวัง เป็นแต่สร้างตำหนักพักชั่วคราว สมเด็จพระนโรดมได้กำลัง
 ฝรั่งเศสอดทน จึงเริ่มสร้างพระราชวังขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕
 สมเด็จพระนโรดมได้เคยเข้ามาทำราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ เมื่อรัชกาล
 ที่ ๕ นิยมแบบแผนพระราชวังในกรุงเทพฯ ๗ การที่สร้างวังจึงเลียน
 อย่างพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ ๗ ครั้นรัชกาลที่ ๕ มาสร้างเท่า
 ที่สามารถจะทำได้หมดทุกอย่าง ตั้งแต่แบบขอมปราสาทตลอดจน
 มนเทียรสถาน เป็นต้นว่าท้องพระโรง ก็ทำอย่างพระที่นั่งอมรินทร
 วิมลฉายาขอม ๗ และให้ชื่อว่าพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย มีหอพระเจ้า
 อยู่ข้างขวา หอพระอัฐิอยู่ข้างซ้าย และตอนข้างหน้าออกไป มีหอ
 พระปรีตอยู่ข้างขวา เรียกว่าหอปรีตพิมาน มีพระที่นั่งเย็นอยู่ข้างซ้าย
 เรียกว่าพระที่นั่งสำราญภิรมย์ เช่นเดียวกับหอพระปรีตและพระ
 ที่นั่งดุสิตาภิรมย์ในกรุงเทพฯ ๗ ต่อไปข้างหลังท้องพระโรงมีพระที่นั่ง
 หลังขวาง เช่นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียกว่าพระมหามนเทียร
 สถาน ทางข้างขวาหมู่ท้องพระโรงสร้างพระที่นั่งตกอย่างฝรั่ง ๒ หลัง
 ให้เป็นทำนองเดียวกับพระอภิเนาวนิเวศของพระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกว่าพระที่นั่งบรรยงกระตนามหาปราสาทหลัง ๑

พระที่นั่งโสภาสโศภนหลัง ๑ ข้างซ้ายสร้างพระที่นั่งอีกหลัง ๑ เรียก
ว่าพระที่นั่งพิมานอากาศ (แต่เคยvronรอลเสียแล้วว่าจะทำใหม่) ข้าง
หน้าพระที่นั่งบรรยงก์ออกมามีพระที่นั่งโถงหลัง ๑ เรียกว่าพระที่นั่ง
โภชนิโสภา สำหรับเลี้ยงแขกเมือง อย่างหอโภชนลีลาสในพระ
อภิเนาวนิเวศน์ ที่ริมประตูสองชั้น (อย่างเช่นตรงทิมดาบ ตำรวจใน
กรุงเทพฯ) มีตึก ๒ ชั้น ๒ หลัง ๆ ใต้จัดเป็นมิวเซียม ที่เก็บเครื่อง
ราชูปโภค เอาอย่างพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑฯ หลังเหนือเป็นคลัง
มหาสมบัติ ต่อออกไปถึงริมกำแพงหน้าวังมีปราสาทพลับพลาสูง อย่าง
พระที่นั่งสทโธศวรรย์ เรียกว่าพระที่นั่งจันทฉายา ยังมีชื่อพระที่นั่ง
ต่าง ๆ ซึ่งสร้างครึ่งสมเด็จพระนโรดม ปราบกฏอยู่ในทำเนียบอีกหลาย
หลัง(๑) ว่ารอลเสียแล้วบ้าง ยังอยู่ข้างในตอนที่เราไม่ได้เข้าไปดูบ้าง
สังเกตชื่อที่ขนานเลียนชื่อพระที่นั่งในกรุงเทพฯ โดยมาก คือ

- ๑ พระที่นั่งมหามนเทียรราชฐาน
- ๒ พระที่นั่งพิมานจักรพรรดิ
- ๓ พระที่นั่งนารรัตนโสภา
- ๔ พระที่นั่งสรามรินทร์
- ๕ พระที่นั่งทักษณทีศา
- ๖ พระที่นั่งเทวาวินิจฉัย

(๑) ขอบใจมองสีเออบอดคุณเองเรสิดังสุปริเอกรุงกัมพูชา ในเรื่องหาทำเนียบต่าง ๆ
เราอยากได้ยังไงใด ช่วยเป็นธุระเรียกมาให้ทั้งนั้น

- ๗ พระที่นั่งโสภาส (อ้าไฟ ?) นารี
- ๘ พระที่นั่งมณิเมขลา
- ๙ พระที่นั่งนงคราญภิรมย์ (สภางนงคราญ ?)
- ๑๐ พระที่นั่งวิมานคุณัญ
- ๑๑ พระที่นั่งโกชนิสโสภา
- ๑๒ พระที่นั่งกัลยาโคกน
- ๑๓ พระที่นั่งพิมานอากาศ
- ๑๔ พระที่นั่งประพาสทิพวัน
- ๑๕ พระที่นั่งจันทฉายา
- ๑๖ พระที่นั่งบรรยงกัรัตนามหาปราสาท
- ๑๗ พระที่นั่งโสภาสโคกน
- ๑๘ พระที่นั่งมนเทียรคินทร
- ๑๙ พระที่นั่งเบญจเกษตร (ที่เวราชกกุธภัณฑ์)
- ๒๐ พระที่นั่งมนเทียรค้ำกลพระรูป
- ๒๑ พระราชโรงหัต (โรงละคร)

พระที่นั่งต่าง ๆ ที่อยู่ตอนค้ำหน้าวัง ฝรั่งเค็สรอดของเก่าสร้างถวาย
สมเด็จพระศรีสวสดีใหม่โดยมาก ยังเหลือของสมเด็จพระนโรดม
คงอยู่แต่พระที่นั่งบรรยงกั กับพระที่นั่งโสภาส และตักอนอีกหลัง ๑
หรือ ๒ หลัง คราวนี้จะพรรณาสั่งซังมอยู่เค็ยวันต่อไป

พระที่นั่งเทวาวินิจฉัยสร้างใหม่ใหญ่โต (เห็นจะยาวกว่า แต่กว้าง
ขนาดพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย) ยกพนสูงสักเท่าพระมหาปราสาทที่
กรุงเทพฯ ๓ วาก่อด้วยคอนกรีตทั้งหลัง ทำเป็นปราสาทตรีมุขสาม
ยอด หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีเหลืองขอบเขียว หลังกลางนั้น
ข้างในมีเสาราย เพดานทำอย่างฝรั่งเขียนสีเป็นลายภาพห้องเรื่อง
รามเกียรติ์ ฝาผนังก็เขียนลาย กลางห้องพระโรงตรงยอดปราสาท
ตั้งพระแท่นเศวตฉัตรของเดิม (ย่อมกว่าพระแท่นเศวตฉัตรใน
กรุงเทพฯ) หนุนฐานขึ้นไป ๓ ชั้น ตั้งสูงกว่าพนสัก ๒ ศอก แต่เศวต
ฉัตรนั้นทำสูงเกินขนาด เพราะเอารูปฉัตรเครื่องสูงมาทำเป็นเศวต
ฉัตร ๘ ชั้น ขยายส่วนฉัตรชั้นล่างให้เท่าพระมหาเศวตฉัตร ส่วนฉัตร
จึงสูงขึ้นไปจนยอดค่าเพดาน ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรตั้งพระแท่น
ออกขุนนางอย่างเก่า มีพระยภุพระเขนย อย่างพระแท่นออกขุนนาง
ที่ในกรุงเทพฯ แต่เคยวนเอาเตียงจุมกสิ่งหรือองอกชั้นหนึ่ง (จะเสด็จ
ชนกเห็นจะยาก) ต่อเข้าไปถึงผนังด้านหุ้มกลองข้างใน มีพระที่นั่งขยยก
มาลาอยู่หน้าพระทวาร มีท่ายเกวียนเอาอย่างของกรุงเทพฯ แต่ไม่มี
ฉัตรยกสองข้าง ผนังเต็มคู้ มุขสองข้างนั้นทำเป็นปราสาทอยู่ตรงยอด
ปราสาทกลางออกไป มุขข้างขวาเป็นหอพระเจ้า มุขข้างซ้ายเป็นหอพระอิฐ
มีบานประตูเหล็กไปรั้งกันกับห้องพระโรง กลางห้องมุขทั้งสองนั้นมีฐาน
สำหรับตั้งพระพุทธรูปและตั้งโกษชูพระอิฐ ทำเป็นชั้น ๓ ชั้น พันทาสี
น้ำเงิน มีลายปูนเขายฉาบคทของประดับกระจกสูงสัก ๖ ศอก ในหอ

พระมีพระพุทธรูปมาก แต่จะหาของเก่าหรือของงามไม่พบเลยสัก
 องค์เดียว ในหอพระอิฐนั้นบนฐานชั้นบนตั้ง โภษจู้พระอิฐสมเด็จพระ
 ตรีภักษ์ (พระองค์ทรง) ซึ่งเป็นพระราชบิดาของสมเด็จพระนโรดม
 และสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ เป็นโภษจู้ทอง (ฝีมือทำพระราชทานมาแต่
 กรุงเทพ ฯ เป็นแน่ไม่มีที่สงสัย) ชั้นรองลงมาตั้ง โภษจู้พระอิฐเจ้า
 นายกรมมพิชชาทั้ง ๒ ชั้นกว่า ๑๐ โภษจู้ เป็นโภษจู้กาไหลฝีมือทำใน
 กรมมพิชชา พระที่นั่งมหรานนเทียร ซึ่งต่อพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยเข้าไป
 ก็ทำใหม่ แต่ข้างในจะเป็นอย่างไรเขาไม่ได้เปิดให้เราดู ค้างนอก
 สังเกตแต่ว่าไม่ได้ขยายให้ใหญ่ออกไปกว่าเดิม เป็นแต่ยกพื้นให้สูง
 ขึ้นขึ้นพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย ที่ในพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยมีของนำคอกตั้ง
 หนึ่ง คือรูปสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ทรงเครื่องตน ถอประแสงดาบขยับ
 หนึ่งบนพระแท่นเศวตฉัตร หล่อด้วยบรอนซ์ทั้งสิ้น โตกว่าจริงเท่าครึ่ง
 ตั้งบนฐานศิลาอ่อน ๓ ชั้นอีกชั้นหนึ่ง ประดิษฐานไว้ตรงพระแท่นเศวต
 ฉัตรไปข้างด้านใต้ รูปนี้เป็นของรัฐบาลฝรั่งเศสให้มองลีเออคอคคูเอง
 เป็นผู้ทำ แล้วถวายสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ทอขแทนในการที่ได้ช่วย
 มหายทศสงครามรูปหนึ่ง ทำถวายพระเจ้ากรุงเวียตน่านรูปหนึ่ง รูปพระ
 เจ้าเวียตน่านนั้น ว่าพระเจ้าเวียตน่านให้ประดิษฐานไว้ณที่ฝังพระศพ ซึ่ง
 สร้างเตรียมสำหรับพระองค์ แต่รูปสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ให้ตั้งไว้ ใน
 หอพระโรงนี้ พงสมโภชมาไม่ช้านัก ตัวข้างยังอยู่กับเรสคิงส์บริเอ
 ทเมืองพนมเปญ ได้พบบกัเราอยู่ทุกวัน วันนั้นก็ตามเขาไปเพื่อจะอธิบาย

รูปนั้นสวย แต่ไม่ต้องอธิบายพอเราเห็นก็ชอบ สวยเห็นเขาทำตัวจริง ๆ
 คอทำเหมือนพระเจ้ากรุงกัมพูชาแต่งพระองค์ทรงเครื่องต้น ไม่เป็น
 เทวดาและไม่เป็นรูปละคอน ขนาดใหญ่ถึงปานนั้นยังทำเหมือนคนจริง
 ส่วนรูปพระเจ้ากรุงเวียตน่านนั้น ไต่เห็นแต่รูปถ่ายซึ่งตัวข้างให้ ทำนั่ง
 เกาอี้ประสาธน์พิเคราะห์เทียบกับรูปพระเจ้ากรุงเวียตน่านที่เคยเห็น
 ดูก็เหมือนจะทำตอก

พระที่นั่งเทววินิจฉัยที่ทำใหม่นี้ ว่าตามความเห็นของเราเห็นว่า
 ฝีมือทำนั้นควรชมว่าทำหมดจดมันคงดี แต่ถ้าว่ายแบบอย่างออก
 จะน่าเสียตาย เห็นควรจะทำโต้งามกว่านี้ แต่หากนายช่างฝรั่งเคส
 ผู้คิดอย่าง ไม่รู้ตำนานการช่างของกรุงกัมพูชา อันการช่างของ
 กรุงกัมพูชานั้น ว่าที่แท้ มีอย่างเก่าและอย่างใหม่ อย่างเก่านั้นคือ
 แบบปราสาทหิน ถ้านายช่างถ่ายแบบอย่างและลวดลายกระบวนช่าง
 เช่นที่นครธมนครวัดมาคิดทำให้เป็นใช้แบบช่างกระบวนเก่าเสียก็จะงาม
 แบบช่างอย่างใหม่ของกรุงกัมพูชานั้น ที่จริงเลียนแบบอย่างของไทย
 มาแต่กรุงเทพ ฯ เมื่อครั้งสมเด็จพระนโรดมดังก้าวมาแล้ว ถ้าจะทำ
 อย่างใหม่นายช่างควรไปดูแบบอย่างที่กรุงเทพ ฯ เสียก่อนแล้วจึงมาคิด
 ทำ เช่นนั้นก็งาม นี้ไปหลงสำคัญเสียว่าของที่เขมรเลียนไทยมา
 ทำนั้นเป็นแบบอย่างของเขมรเอง ไปทำเลียนของเลียนก็เลยเลอะ จะต
 ยอกปราสาทหรือซ้อฟ้าใบระกาเป็นเครื่องรำคาญตาทั้งนั้น ถึงพวกฝรั่ง
 ที่ไต่ไปรู้เห็นแบบอย่างการช่างที่ในกรุงเทพ ฯ ก็เห็นเช่นเดียวกันดัง
 กล่าวนี้

เมื่อมาคพระราชวงวณนช่างถ่ายรูปมาตามถ่ายอีก ทั้งช่างของ
รัฐบาลและองค์พระแก้วพาทักเล่นชกรูปมาขอถ่ายด้วย พระแก้วพาทัน
มากันเคยกันยงชน ก็ออกจะเกิดชอบอริยาคัยกัน

ออกจากพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยไปคหอพริต ซึ่งฝรั่งเคสสร้าง
ใหม่เหมือนกัน แต่ย้ายออกไปตั้งไว้ห่างพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย เป็นคักย
พระที่นั่งเย็นซึ่งไซเป็นห้องเครื่องมหาดเล็ก ที่ในคหอพริตมีชนพระ
ที่คังเทวรูปและพระขรรค์สำหรับกรงกัมพูชา เทวรูปมีสำริดของเก่า
พอดุไคแต่ ๒ องค์ นอกจากนั้นเป็นของใหม่ทั้งนั้น แต่พระขรรค์เป็น
ของคิน่าค ในตำนานว่าเป็นของพระอินทร์เอาลงมาประทานพระเจ้าชัย
วามันที่ ๒ เมอราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ตัวพระขรรค์ยาวสัก ๒ คอก ที่โคน
จำหลักเหล็กเป็นหน้าราหู คอชนไปเป็นรูปพระอินทร์ช้างเอราวัณ แล้ว
คังหน้าเทวคาคอกคองคหนึ่ง คร้าทองทลายจำหลักตลอดจนตัวพระขรรค์
พนทจำหลักก็คร้าเป็นลายคอชนไปอีก หอกคายจำหลักเหล็กคร้าทอง
อย่างนเคยเห็นในกรงเทพฯ มีพระแสงขรรค์ไชยศรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระพทชยอดฟ้าจุฬาโลกทรงไค้ไปจากกรงกัมพูชาองค์ ๑ หอกของเจ้า
นายมอโยอีก ๒ เล่ม พิเคราะห์คเป็นผมอชอมคด้วยกันทั้งนั้น คังสร้างใน
สมัยเมอพวกชอมมีอำนาจมาก แต่จะสร้างยุคไหนนั้นเหล็กอริ พระขรรค์
กรงกัมพูชาไคและยาวกว่าพระขรรค์ไชยศรี ส่วนผกนั้นเป็นผกทอง
เกลยง จำหลักลายภาพเรือพระนารายณ์ สังเกตรูปภาพและลวดลาย
ทจำหลัก เห็นว่าจะเป็นผมอสมัยกรงศรีอยุธยาตอนปลาย หรือรัชกาล

ที่ ๓ แต่ผมอด มีหยาบไม่ทำเป็นอย่างรูปพระชรรค์ทาสีแดงเขียนลาย
 ทองประกายข้างนอกผกอีกชั้น ๑ และมีเตียงจุ่มกึ่งสี่เหลี่ยมยาว
 หน้าพระ สำหรับเป็นที่วางพระชรรค์เวลาเชิญออกชำระ พระครุพราหมณ์
 เป็นเจ้าหน้าทรรักษาและชำระพระชรรค์ ถอดกันเป็นคดีว่า จะชักพระชรรค์
 ออกจากผกทั้งหมดได้แต่ในวันอังคารกับวันเสาร์ (คือเอาออกชำระในวัน
 อังคารวันเสาร์ โดยคติเดียวกับพระแสงที่ในกรุงเทพ ฯ) ถ้าหาก
 ชักออกหมดในวันอื่นเป็นอัปมงคล ด้วยเหตุนี้วันเราไปดูเป็นวัน
 พอดีสยคนก็เกรงใจเขา จึงมิได้ชักออกตลอดเล่ม
 มากเรื่องหนึ่ง ซึ่งตั้งใจจะมาสืบหาความรู้จากพวกพราหมณ์ที่
 กรุงกัมพูชา ด้วยพราหมณ์ในกรุงเทพ ฯ มี ๓ พวก พวกพราหมณ์
 พิธมาจากเมืองนคร พวกพราหมณ์ไทรคจารย์มาจากเมืองพัทลุง
 พวกพราหมณ์พฤคมิชาศ์ไปจากกรุงกัมพูชา เคยสืบได้ความจาก
 พราหมณ์ที่เมืองนครศรีธรรมราชและเมืองพัทลุง ว่าต้นสกุลพราหมณ์
 พิธมาจากเมืองรามนคร ส่วนพวกพราหมณ์ไทรคจารย์นั้นได้ความ
 ว่าต้นสกุลมาจากเมืองพาราณสี แต่พวกพราหมณ์พฤคมิชาศ์สืบใน
 กรุงเทพ ฯ ไม่ได้ความว่าต้นสกุลมาจากไหน จึงหมายจะถามพวก
 พราหมณ์ที่กรุงกัมพูชา ได้ถามพระครู บอกได้แต่ว่า “มาแต่พนม
 โกลาส” หมายความว่า มาจากเขาโกลาส พวกฝรั่งนักเรียน
 โบราณคดีที่ไปช่วยกันถึงซา เป็นอันสิ้นกระแสสืบไม่ได้ความว่าพวก
 พราหมณ์พฤคมิชาศ์เดิมอยู่เมืองใดในมัชฌิมประเทศ

อยากดูเครื่องต้น เขาเชิญเครื่องทรงพระเคียรพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 มาตั้งให้ ๔ องค์ และอธิบายให้ทราบ คือ พระมงกุฎลงยา ซึ่ง
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนั้น สำหรับทรง
 ราชภิเษกและทรงเลียบพระนครกระบวนราช พระมาลาเสวราสะเทิน
 (เหมือนอย่างต่างกรมทรงในกรุงเทพ ฯ) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน สำหรับทรงเลียบพระนครกระบวน
 พระชฎาห้ายอดทองเกลี้ยง สร้างขึ้นในกรุงกัมพูชา สำหรับทรงเลียบ
 พระนครกระบวนรถ พระมาลาทรงประพาส พนตาคเครื่องทอง ทำใน
 กรุงกัมพูชา สำหรับทรงเลียบพระนครกระบวนช้าง ตกก็ชอบกลอยู่

ออกจากหอพระปริต ไปตมิวเซียม (คือตึกประพาสพิพิธภัณฑ)
 ซึ่งเก็บของต่าง ๆ ชั้นล่างไว้เสด็จทรง และขอสำหรับพระอรรคมเหษี
 และมีพระกลดขอตหน้าพรหมเสด็จตั้งไว้หลายองค์ ราชยานที่โตไปพบ
 ที่พิพิธภัณฑสถานแต่ก่อน ๒ องค์ คือยานมาศ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน กับราชยานทองคำ ซึ่งสมเด็จพระ
 นโรดมสร้างขึ้น เดิมก็คงอยู่ที่ในตึก (ราชยานทองคำนั้น พวก
 เขมรบอกที่ทำมาแต่กรุงเทพ ฯ แต่เราเห็นว่าลวดลายเป็นฝีมือช่าง
 เขมร และเชื่อว่าคงไม่ปล่อยให้ทำในกรุงเทพ ฯ) ชั้นบนมีเครื่องเพชร
 พลอยของบรรณาการต่างประเทศ และของสร้างในเมือง เป็นของค
 มีราคาหลายอย่าง ว่าเป็นของสมเด็จพระนโรดมทั้งนั้น เมื่อจะสรุปค

ได้สั่งให้เก็บของเหล่านี้ไว้เป็นมิวเซียม สมเด็จพระศรีสวสดิศจึงติดตาม
 พระประสงค์ ของที่เก็บในทึนมีพานทองกลมเครื่องยศใบหนึ่ง ขนาด
 เชื่องกว่าพานทองเครื่องยศเจ้านาย ข้าพเจ้าเห็นผมจำได้ ตามเจ้าพนักงาน
 ภารผู้เก็บว่าเป็นของพระราชทานมาแต่กรุงเทพฯ ฯ หรือ เขากริบว่าถูก
 ต้อง ที่จริงผมขอเครื่องทองทำในกรุงเทพฯ ฯ กษัตริย์กรุงกัมพูชาผิดกัน
 สังเกตได้ไม่ยาก

นอกจากมิวเซียมประพาสพิพิธภัณฑที่ไปวัดพระแก้ว. วัดพระแก้ว
 อยู่ข้างขวาพระราชมนเทียร อย่างเดียวกันกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 ที่ในกรุงเทพฯ ฯ แต่ทำกำแพงกันเป็นต่างบริเวณกัน มีถนนคั่นกลาง
 แต่ถนนนั้นมีประตูสกัดทั้งสองด้าน วัดพระแก้วมีพระระเบียงล้อมรอบ
 ฝาผนังพระระเบียงเขียนเรื่องรามเกียรติ์ อย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 แต่รูปภาพเขียนเลวไม่น่าดู ก็แต่ฝาผนังไม้ฉลุ ภาพยงคี ในลาน
 อยู่ข้างหน้ามีพระเจดีย์ ๒ องค์ ทำงามพอดู เป็นที่บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระ
 พระหรรษองค์หนึ่ง พระอัฐิสมเด็จพระนโรดมองค์หนึ่ง พระอุโบสถ
 อยู่กลาง ข้างหน้าพระอุโบสถมีรูปหล่อเป็นรูปสมเด็จพระนโรดมแต่ง
 พระองค์อย่างฝรั่งเศสขมา ทำเพดานไว้ข้างบน แต่รูปนั้นชะมุก
 ชะมอมเต็มที สองข้างพระอุโบสถมีมณฑปข้างละหลัง มณฑป
 ข้างซ้ายเป็นที่ไว้พระธรรม มณฑปข้างขวาเป็นที่ไว้รอยพระพุทธรูป
 เชิงมณฑปนี้ก่อเขาล้อมรอบ หน้ามณฑปหลังข้างขวามีวิหารน้อย
 หลังหนึ่ง เป็นที่ไว้พระบาท & รอย ข้างหลังพระอุโบสถดูเหมือน

มีการเปรียบอีกหลังหนึ่ง แต่ไม่ได้ไปค พระอุโบสถนั้นทำเป็นทรง
 พระอุโบสถสามัญ แต่มียอดปราสาท ข้างในพระอุโบสถพันป
 กระเบื้องเงิน ฝาผนังหว่างหน้าต่างเขียนเรื่องทศชาติและเวสสันดร
 ชาติก เห็นหน้าต่างขึ้นไปเขียนเรื่องปฐมสมโพธิ กลางพระอุโบสถมี
 ฐานชุกชี ตั้งขมบกของพระแก้ว พระแก้วนั้นสมเด็จพระนโรดมสั่งให้
 ไปทำเป็นพระแก้วมรกตที่ห่างบกกระรัตฝรั่งเศส ขอนทรายมานานแล้ว
 มาได้ความรู้เพิ่มเติมเมื่อเห็นตัวจริง ว่าตั้งใจจะจำลองให้เหมือนพระ
 แก้วมรกตในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระนโรดมเห็นจะให้ไปสับและวัดมา
 ด้วยขยายอย่างใดอย่างหนึ่ง ใดขนาดเท่ากัน แต่รูปสัณฐานนั้นผิดกัน
 ห่างไกล สีแก้วมรกตฝรั่งหล่อก็เขียวใสเป็นอย่างขวดเขียวสเหลือง
 ที่มักใช้ใส่น้ำอบกันแต่ก่อน เครื่องประดับก็ทำแต่ทองครอบพระเกตุ
 มาลา แล้วตครศมตอขึ้นไป สองข้างขมบกตั้งสับแลขงบนทเป็นข้างหน้า
 ข้างในอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพ ฯ มีของแปลกที่น่าค
 อย่างหนึ่ง คือพระพุทธรูปทองฉลองพระองค์ของสมเด็จพระนโรดม
 ทำเป็นพระยืนทรงเครื่อง (แบบพระฉลองพระองค์ในกรุงเทพ ฯ) แต่
 แต่งเครื่องเพชรพลอยอย่างใหม่ฝีมือฝรั่ง ซึ่งเป็นของของสมเด็จพระ
 นโรดมทรงพระอุทิศไว้ ฝีมือทำพระกัณมาค เสียแต่ใส่ตุ้กระจกตั้ง
 ตรงหน้าขมบกลงมา ออกจะบังพระแก้วมรกต ที่อยู่ในวัดพระแก้วมเทาน
 ดูเสร็จกลบมาพอเวลา ๑๑ นาฬิกาเศษ

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา พระวันรัตน ราชาคณะผู้ใหญ่อยู่วัดอุณาโลม
 มาหา พระวันรัตนองค์คนชอจนทร เมอบวชเป็นสามเณรเข้าไปเรียน

พระปริยัติธรรมอยู่ในกรุงเทพฯ แล้วไปบวชเป็นพระอยู่ที่วัดจักรวรรดิ
 เสด็จไปเรียนหนังสือในสำนักพระยาธรรมปริชา (บุญ) ที่พระพุทธปรังกาส์
 ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งเรายังเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ
 จึงได้คุ้นเคยกันมาแต่ครั้งนั้น เป็นเหตุให้มาหาเมื่อเราออกมาคราวนี้
 ได้ถามชนบธรรมเนียมได้ความเพิ่มเติมจากที่ถามพระมหาพิมลธรรมออก
 ไปอีก จะรวมความแสดงต่อไปในที่นี้

ทำเนียบสมณศักดิ์กรุงกัมพูชา

สำหรับเอก

พระมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระมหาสังฆราชาธิบดี ที่มหาสังฆนายก และเป็นเจ้า
 คณะมหานิกาย

สมเด็จพระสุคนธาธิบดี ที่ธรรมเสนาบดี และเป็นเจ้าคณะสงฆ์
 ธรรมยุติกาย

พระราชคณะผู้ใหญ่ชั้นจตุสดมภ์

พระธรรมลิขิต

พระไพธวงศ

พระมงคลทิพจรรย์

พระวันรัตน์

พระราชคณะผู้ใหญ่ชั้นโสภาสราชนิมนต์
(เห็นจะสำหรับสวดประกาศ)

พระมหาพิมลธรรม

พระมหาพรหมมุนี

พระราชคณะสามัญสำหรับเอก

พระพุทโธโฆษาจารย์

พระธรรมโฆษาจารย์

พระโฆษธรรม

พระธรรมอคม

พระธรรมไตรโลกาจารย์

พระศรีวิสังคามมุนี

พระอมรโมลี

พระบวรสถิตา

พระอมราภักขิต

พระญาณบวรวิชา

พระสัทธิธรรมเถร

พระราชคณะสามัญสำหรับโท

พระศรีสมมติวงศ์

พระพุทโธวงศ์

พระสากยวงศ์

พระธรรมกวีวงศ์

พระอริยวงศ์

พระราชกณะสามัญสำหรับตรี

พระญาณรังสี

พระศรีวิสุทธิวงศ์

พระญาณวิริยะ

พระธรรมขัญญาญาณ

พระญาณโกศล

พระราชกณะสามัญสำหรับจัตวา

พระธรรมวิปัสณาญาณ

พระสมาธิธรรม

พระธรรมวิสุทธิ

พระธรรมวิริยะ

พระธรรมนิโรธรังสี

ที่แบ่งพระราชกณะเป็น ๔ สำหรับนั้น เป็นตามแบบทำเนียบขบขันตาศักดิ์
ในกรุงกัมพูชาแต่โบราณ สำหรับเอก พระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงตั้ง
สำหรับโท พระมหาอุปโยราชตั้ง สำหรับตรี พระมหาอุปราชตั้ง สำหรับ
จัตวา พระวรวงษินตั้ง แต่ทกวอนพระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงตั้งทั้งนั้น

สมเด็จพระสังฆราชกับสมเด็จพระสุคนธ์มีถานานุกรมองค์ละ ๘ รูป
ถานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชนั้นคือ

- พระครูปลัดสังฆวงศ์ องค์ ๓
- พระครูปลัดสังฆวิชา องค์ ๓
- พระครูสังฆวิชา องค์ ๓

พระครูสังฆสิทธิ์	องค์ ๓
พระวินัยธร	องค์ ๓
พระวินัยธรรม	องค์ ๓
พระสมุห์	องค์ ๓
พระใบฎีกา	องค์ ๓

ถาหรานุกรมของสมเด็จพระสุคนธ์ ๘ องค์นั้น ก็เหมือนของสมเด็จ
 พระสังฆราช ผิดกันแต่ชื่อปลัดกับพระครู ชื่อพระครูปลัดมหาอุตตระ
 องค์ ๓ พระครูปลัดมหาทัตตะองค์ ๓ พระครูบุญญาวิจิตรองค์ ๓
 พระครูไตรวิชาองค์ ๓ พระราชาคณะผู้ใหญ่ชั้นรองลงมา มีถาหรานุกรม
 ๕ รูป คือ ปลัดรูป ๓ พระครู ๒ รูป สมุห์รูป ๓ พระราชาคณะสามัญ
 มีถาหรานุกรมแต่ปลัดกับสมุห์ ตำแหน่งวินัยธรและวินัยธรรมตามแบบ
 ในกรุงกัมพูชา เป็นตำแหน่งสำหรับวัดเหมือนกันตำแหน่งใบฎีกา
 ถาวกใหญ่ถึงสมภารจะเป็นพระราชาคณะชั้นตาคิมวินัยธรวินัยธรรม แต่
 พระราชาคณะถึงจะเป็นตำแหน่งชั้นสูง เช่นพระวินรัตนและพระมหา
 พิณลธรรม ถ้าอยู่วัดเดียวกับสมเด็จพระสังฆราช จะมวินัยธร
 วินัยธรรมหาได้ไหม

อนึ่งเปรียญมิใคร่จะมี เพราะการสอบพระปริยัติธรรมในกรุง
 กัมพูชา นาน ๆ จะมีพอเป็นพระเกียรติยศสักครั้งหนึ่ง ครั้งสมเด็จพระ
 หารักษ์ครองกรุงกัมพูชาปรากฏว่ามี ๒ ครั้ง ครั้งสมเด็จพระนโรดมครอง
 กรุงกัมพูชาก็มี ๒ ครั้ง มาถึงครั้งสมเด็จพระศรีสวสดีพมเพียง

ครั้งหนึ่ง สอยได้ ๕ ประโยคเป็นอย่างสูง ศาลยัตยศพระสงฆ์
 กรุงกัมพูชานี้ใช้แบบเดียวกับกรุงเทพ ฯ มีทั้งพิศแขกพิศพิศศาล
 และพิศหน้านาง ที่ใช้ยู่ทกวันนเป็นพนก้ามะหยีบกใหม่ทองและคิน
 เลอมทกอย่าง ว่าเดิมพระราชทานออกมาจากกรุงเทพ ฯ ครั้งสมเด็จพระ
 พระหรรษย์ เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จึงเอาเป็นแบบอย่างทำต่อมา
 แต่พิศเปรียญนั้นทำคล้าย ๆ พิศพระครูสังข์ ไม่เหมือนพิศเปรียญ
 ในกรุงเทพ ฯ

การพระราชพิธีประจำปีคอดอน้ำ ทำพิธีทวดพระแก้ว แต่ก่อนมี
 ทงเดือน ๕ และเดือน ๑๐ เดือนนมแต่เดือน ๑๐ บลระครึ่งเดือน สวดมนต์
 ๓ วัน แต่เมื่อพราหมณ์ชยพระแสงนั้น พระสงฆ์หาได้สวดไม่

พิธีเผด็จกสงกรานต์ เดือน ๕ สวดมนต์ ๓ วัน ทรงรตนำพระ
 สงฆ์เท่าพระชั้นสา และเสด็จออกสนาม มีการเล่นกีฬาและมวยปล้ำ
 พิธีแรกนา เดือน ๖ สวดมนต์ ๓ วัน แรกนาขวัญที่ทุ่งพระเมรุ
 ข้างเหนือพระราชวัง

เข้าพรรษา เดือน ๘ สวดมนต์ในพระราชวังวันหนึ่ง ทรงจุดเทียน
 วิสาขาทวดพระแก้ว

เฉลิมพระชั้นสา เดือน ๘ สวดมนต์ในพระราชวัง ๓ วันถวาย
 ไตรเท่าพระชั้นสา ที่ในวังแต่งประทับ และเกณฑ์ข้าราชการตั้งโต๊ะ
 เครื่องบูชา นึกออกกรานขายของที่พระระเบียงวัดพระแก้วด้วย

พิธีสารท เดือน ๑๐ แต่ก่อนตั้งแต่แรมค่ำ ๑ จนถึงเดือน ๑๐
 เลียงพระที่ในพระราชวังทุกวัน แต่เดิยวันลดกลงคงเลียงแต่ ๓ วัน

พฉธอน้ำ (ไค้กล่าวมาแล้ว) ในหนังสือพงศาวดารกรุงกัมพูชา
ว่าเดือน ๓๐ มีพฉธวายบังคมพระรูปพระราชบิดาอีกอย่างหนึ่ง เห็น
จะเนื่องอยู่ในพฉธอน้ำอย่างทีในกรุงเทพฯ ฯ และว่ามีกาเรเทศน์คาถาพัน
ด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ออกพรรษา เดือน ๓๑ ในพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่ามีพฉธอย
ประทีป ๓ วัน และมีการแข่งเรือ ไม่เกี่ยวแก่สงฆ์พระจึงไม่เล่า
พระเล่าแต่เรื่องเสด็จขึ้น ว่าเคียวนเสด็จทอดแต่ ๔ วัต สมเด็จพระศรี
สวัสดิ์เสด็จไปรถยนต์ ให้กระบวรไปคอยรับอยู่ทวด ไม่ไค้ให้พยหยาตรา
เช่นครั้งสมเด็จพระนโรดม คำอุปโลกนั้กฐิน ว่าเป้นภาษาเขมร คิงนี้

คำอุปโลกนั้พระกฐิน องค์ที่ ๑

ขพิตเตย ร้องค์พระกณินทานเนะ ชาองค์พระกณินทานไถล
ในพระบาทสมเด็จพระศรีสุวดี จอมจักระพงสทธิราชบรมขพิตรธัมมิก
มหาราชาธิราช พระราชสมภารภู็ทรงเนาพระคุณธรรมมหาปรเส็ริฐ
ทรงพระราชสั้ทธาทรงจำฉายพระราชทรัพย์ ปรคัยชาองค์พระกณินทาน
มานไ้ไตรจิวรคอบปรคัยสร็ขเนาเค็ริองบริกขารบริวารทั้งปวง พรอมทั้ง
พระราชวงสานวงส้องคราชเสวกอรรคเส่นายคิกวิชาติ แหรนำจุลมกกนง
อาวาสวิหารเนะ นิงขานจำเพาะตรงภิกขุองค์เอณานั้มวยกั้เท จำเพาะ
แต่พระสงฆ์แฏลคิงจำพระวัสส์สาออสไ้ไตรมาสเนากนงอาวาสวิหารเนะร้องค์

พระกนิทานเนะ ครวนาคูชาสัมพตทิพย์ โทเสยพัสตร์ภูอนแคค
 ทรอเสกโดยนภาลัยปรเทศเหยฉลิกจะมกกนุงกนคาลชมนมสังฆ์ พระ
 พุทธองค์อนุญาตกนุงกณิกขันธกะ ถาตรวโอยภิกของค์ ๑, แฏลजे
 อานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลิโพธ ๒ นวกณินัตถารกิจทังปวงที่ทวลกราล
 ครอง

ภูจเนะเขอภิกของค์เอณามวย มานไทรจิวรทพลาภาพภูจภูาหมิน
 อางนึ่งเปอรอประกาน เหยजेอานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลิโพธ ๒ นวกณิ
 นัตถารกิจทังปวง กักรโอยเฉลยมก นิงขานโอยพระวินัยธรรบงแวรบง
 วิสองค์พระกนิทานเนะ โอยที่ทวลกราลครองฉลองพระราชสัทธา
 ถวายพระราชกุศล ๗

คำอุปโลกนัพระกฐิน องค์ที่ ๒

บพิตเตย รืออัสเบิงชญม สิงภูมานจิวรครองครบองค์บริบูรณ
 เหย รือองค์พระกนิทานเนะ เหมญสมคврแตสเมเต้พระมหาสังฆ
 ราช สังฆนายก อางजेอานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลิโพธ ๒ นวกณินัต
 ถารกิจทังปวง ที่ทวลกราลครอง

ภูจเนะเขอภิกของค์เอณา เหมญถามินสมคврโดยปรการภูจเมค้จ
 กักรเฉลยมกกุมโอยมานโกคณูญเคเลย เขอเหมญถาสมคврเหยกักร
 โอยสัททสัญญาสาธุการโอยพรอม ๗ ครบองค์เทาฮอง ๗

๑. อ่านว่า "โคจนะเนะ"

แปลคำอุปโลกน์พระกฐิน

องค์ที่ ๑

องค์พระกฐินท่านนี้ เป็นองค์พระกฐินท่านอันวิเศษ ของพระบาท
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์จอมจักรพงศ์ หรือราชบรมขัตติยธรรมิกมหาราชาธิบดีราช
พระราชสมภารผู้ทรงซึ่งพระคุณธรรมมหาประเสริฐ ทรงพระราชศรัทธา
ทรงจำหน่ายพระราชทรัพย์ ประทับเป็นองค์พระกฐินท่านมีไตรจีวรครบ
ประทับ กับเครื่องบริกขารบริวารทั้งปวง พร้อมทั้งพระราชวงศานุวงศ์
ราชเสวกอรรคเสนาบดีกวีชาติ แห่นำเข้ามาในอาวาสวิหารนี้ จะได้
ฉะเพาะเจาะจงต่อภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็หาไม่ได้ ฉะเพาะแต่พระสงฆ์ผู้
อยู่จำพระพรษาสนไตรมาสอยู่ณอาวาสวิหารนี้ องค์พระกฐินท่านนี้
ครุวนาคูจตุรงคชาติพิชัย โภกไสยพัสดรร้อนลอยโดยนภาลัมภ์ประเทศ แล้วแล
ตกลงมาณท่ามกลางชุมชนมสังฆ์ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตในกฐินัก
ขันธกะ ว่าต้องให้ภิกษุรูป ๓ ที่รู้ธัมมสังส ๕ มาติกา ๘ ปลปิโพธ ๒ แล
กฐินัตถการกิจทั้งปวง รั้งกรานครอง

เหตุนี้ ถ้าแล (พระสงฆ์ทั้งปวงเห็นว่า) ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง
มีไตรจีวรทูลภาพเก่าคร่ำคร่ามีอาภที่จะใช้สอยได้ แล้วแลรู้ธัมมสังส ๕
มาติกา ๘ ปลปิโพธ ๒ แลกฐินัตถการกิจทั้งปวง ก็จงแสตงขึ้น จะได้ให้
พระวินัยกรรมขององค์พระกฐินท่านนี้ ให้รั้งกรานครองฉลองพระราชศรัทธา
ถวายพระราชกุศล ฯ

๘๘
องค์ที่ ๒

ข้าพเจ้าลวนแต่มีไตรจักรของครบบริบูรณ์แล้ว องค์พระภิกษุ
 ทานนี้ เห็นสมควรแต่สมเด็จพระมหาสังฆราช สังฆนายก อาจารย์
 อานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลืโพธิ์ ๒ แลกฐินิตถารกิจทั้งปวง รั้งกรณของ
 เหตุฉนี้ ถ้าแลภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เห็นว่าไม่สมควรโดยประการใด ๆ
 ก็จงทักท้วงมาอย่าใ้มีความครั้นคร้ามเกรงกลัวเลย ถ้าเห็นว่าสมควร
 แล้ว ก็จงให้สัตตัญญาสาธุการขึ้นให้พร้อม ๆ กันทุกรูป เทอญ

เดือน ๑๒ ไม่มีพิธีสงฆ์ ในพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า มีแต่พิธี
 ตั้งเสาศิลาไสย อย่างมีในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อน แต่ศาสตราจารย์
 ยอช เซเตส์ว่าแม่เขยวียงมีพิธีไล่น้ำ อย่างกล่าวในกฎมณเฑียรบาล
 สมเด็จพระศรีสวัสดิ์เสด็จลงตำหนักแพ ทรงตักเชือก ทำพิธีปล้ำยน้ำ
 ซึ่งท่วมท่งอยู่ให้ลัดไหลลงไปทะเล กับพิธีบูชาพระจันทร์ (เห็นจะเป็นอัน
 เกี่ยวกัยตั้งเสาศิลาไสย) แลพิธีกินข้าวเม่า (จะเป็นพิธีอันใดยังไม่
 ทราบแน่) อีกอย่าง ๓

พิธีไล่น้ำซึ่งชาในกรุงกัมพูชาหาไม่มี ไปมีเอาพิธีตรุษในเดือน ๕ มี
 สวดมนต์เลียงพระและยิงบนอาณานาเหมือนในกรุงเทพ ฯ

มีตำแหน่งพระครูคู่สวด สำหรับสวดคัมภีร์กัมปวัตินสูตร ๕ องค์
 สำหรับสวดมหาสมัยสูตร ๕ องค์ เป็นที่

- พระครอมรโฆษิน ๑
- พระครอนทรโฆษิต ๑
- พระครอมรวีวิต ๑
- พระครวจิตรสถทา ๑
- พระครศีลสังวร ๑
- พระครอมรสัททา ๑
- พระครอดมขณญา ๑
- พระครโฆษาวิสุทธ ๑

มีพระพิธีกรรมสำหรับสวดภาณยักษ์ ๘ รูป

ประเพณีการบำเพ็ญพระราชกุศลโดยปรกติ มีการทรงบาตรใน
 พระราชวังเวลาเช้าทุกวัน เหมือนเช่นเคยมีในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อน
 แต่มีกำหนดจำนวนพระสงฆ์เข้าไปรับบาตรเท่าพระชั้นสา เคยนวน
 ละ ๘๕ รูป พระสงฆ์ ๕ วัดผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปรับบาตรเวลาเช้า ๗
 นาฬิกา แต่ก่อนสมเด็จพระศรีสุทนต์เคยเสด็จลงทรงบาตรเป็นกิจ แต่
 ใน ๓ บ่มาทรงพระชราลงมาก เสด็จลงข้าง เว้นข้าง ถึงวันพระมี
 เสด็จพระสวดมนต์และทรงธรรมท้ในพระราชวัง ทั้งในพรรษาและนอก
 พรรษา และมีพระสงฆ์มหานิกาย ๕ รูป ธรรมยติ ๕ รูปสวดจตุเวท
 ทำน้ามนต์สำหรับสร้งด้วยทุกวันพระ อนึ่งในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง
 โดยปรกติ ใช้ประเพณีขนและนั่งเกาอในท้เฝ้า แต่ถ้เสด็จออกในการ
 พิธสงฆ์ ยังทอตราชอาสน์ และปลาคอาสนสงฆ์กยพน เหล่าข้าเฝ้ายัง
 ต้องหมอบคลาน

ได้ขอให้พระมหาพิมลธรรมเจดคำอติเรกและถวายพระพรพระเจ้า
กรุงกัมพูชา จดใหม่มาดังนี้

คำอติเรก

อติเรกวัสส์สํ ชิวตุ (๓ ครั้ง) ที่หมายโก โหตุ อโรโค โหตุ
สุโขโต โหตุ มหาราชา สิทธิกิจุ สิทธิกมมํ สิทธิลาโก ชโย นิจุ
บรมมหาราชวรวัสส์ ภาวตุ สัพพทา ฯ สุมถวายพระพร ฯ

คำถวายพระพรนำเทศนา

สุมถวายพระพรบรรพชาเรณู พระราชสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล พระ
ชนมสุขครบประการ จุรमानแต่พระบาทสมเด็จพระนโรดม บรมมหา
จักรพรรดิราชา พระบรมนาถมหาพิตร ธรรมิกมหาราชราชา
พระราชสมภารภูทรงเนาพระคุณธรรมมหาประเสริฐ คบคิเวลาเนะ
อตมาภาพขานที่ทวลพระราชนิมนต์มกสมแดงพระธัมมเทศนา คอบสนอง
พระราชสัทธา เทาะบิเบออตมาภาพสมแดงเทาะเหยชวะชาคชสโดยเนา
โหวหารอตถาธิบายขทวารพระบาท สัจกคิเอณามวยสุมทรงพระราช
ชนคิอภัยโทษ อตมาภาพสมแดงโดยมานสคิขัญญาโณนถอย สุม
ถวายพระพร ฯ

คำถวายพระพรลา

สุมถวายพระพรบรรพชาเรณู พระราชสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคลพระชนม
สุขครบประการ จุรमानแต่พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมมหาจักรพรรดิ

ธิดาช พระบรมนาถมหาพิศย์ ธรรมิกมหาราชธิดาชพระราชสมภาร
ผู้ทรงเนาพระคุณธรรมมหาประเสริฐ คบยทเวลาเนะมานกาลผู้สมควรเหย
อศมาภาพเนาพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง สุ่มถวายพระพรลา สุ่มถวาย
พระพร ฯ

แปลคำถวายพระพรนำเทศนา

ขอถวายพระพรบรรเจิดญ พระราชสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลพระชนม
สุขทุกประการ จงมีแต่พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมมหาจักรพรรดิ
ธิดาช พระบรมนาถมหาพิศร ธรรมิกมหาราชธิดาช พระราช
สมภารผู้ทรงซึ่งพระคุณธรรมมหาประเสริฐ วาระนี้ อาตมาภาพไครย
พระราชทานนิมนต์มาลำแดงพระธรรมเทศนา คอบสนองฉลองพระ
ราชศรัทธา ถ้าแลอาตมาภาพลำแดงไปแล้วมิได้ถูกต้องตามไวยา
จรรณาทิบายขทวารพระบาลี ข้อใดข้อหนึ่ง ขอทรงพระราชขันตอภยโทษ
แต่อาตมาภาพผู้มีสติขญญาน้อย ขอถวายพระพร

แปลคำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพรบรรเจิดญ พระราชสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล พระชนม
สุขทุกประการ จงมีแต่พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมมหาจักรพรรดิ
ธิดาช พระบรมนาถมหาพิศร ธรรมิกมหาราชธิดาช พระราช
สมภารผู้ทรงพระคุณธรรมมหาประเสริฐ เวลานั้นมีกาลอันสมควรแล้ว
อาตมาภาพกับพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ขอถวายพระพรลา ขอถวายพระพร

สวคมนตรี ไม่ว่างารหลวงหรืออาราษฎร สวคแต่เจ็ดตำนาน
หรือสิบสองตำนาน ถ้าเป็นงารเปตพลี สวคอนัตตลักขณ หรือ
อาทิตตปริยาย แต่ธรรมจักรกัสมัยนั้นสวคแต่บนเตียงสวคในพิธิตรุษ
หาสวคงารอื่นไม่ ได้ความตามที่ได้ถามดังนี้

สนทนากับพระวันรัตนแล้ว ขนรณนต์ไปดูการปกครองหัวเมือง
ของกรุงกัมพูชา เสด็จสู่บริเวให้มองลีเออเมลิเย เสด็จมณฑล
กันทาล (แปลว่ามณฑลกลาง) คอมนณฑลราชธานี เป็นผู้พาไป
มองลีเออเมลิเยนเคยไปอยู่กรุงเทพ ฯ และเคยเป็นกงสุลทเมืองอุบล
รัฐวิปลครองทองของไทย และยังพูดภาษาไทยได้ พาไปดูที่ว่าการ
อำเภอกันทวคในแขวงเมืองกันทาลสะทงแห่งหนึ่ง นายอำเภอคอรบ
เลี้ยงเครื่องว่าง แล้วพาไปดูคบ้านนอกแห่งหนึ่ง ซึ่งมีรอยพระพุทธรบาท
ในแผ่นไม้จำหลักเป็นของโบราณ มีก้านผูใหญ่บ้านและราษฎรมา
คอรบอย่มาก พระสงฆ์ภิกษุบรอง แต่ท่านพระสมภารทมาคอรบนั้น
ตรงมาถงบนมือมาขอจับ ก็เลยได้จับมือกับพระคูปเปลกอยู่ ออกจาก
วัดพาขนรตเทียวไปอีกไกล แปลว่าจะให้คถนนที่สร้างไปตามหัวเมือง
สังเกตุไปตามทาง ในหมู่บ้านใหญ่มักจะมีตลาดสร้างเป็นของถาวร
ทุกแห่ง ขางตำบลก็มีโรงเรียนมีโอสถศาลาและสถานี่โทรคัพท ตลาด
นั้นมองลีเออเมลิเยบอกวาที่แห่งใดควรจะมีตลาด รัฐบาลให้สร้างชน
ค้วยทุนของรัฐบาล แล้วให้ผูผู้ไปเก็บค่าเช่าตามอัตราของรัฐบาล
ที่ทาเช่นนั้นเพื่อจะให้สอาดหมดจด และมีให้แย่งชิงกันทา ขัรบถไปถึง

ตัวเมืองเกียนสวาย ออกญาผู้ว่าราชการเมือง พุทธภาษาไทยได้คล้อง
มาต้อนรับเชิญไปแวะที่จวนเลียงคอกครั้งหนึ่ง แล้ววกมาเมืองพนมเปญ
มาแวะบ้านมอกลีเออเมลิเยเลียงเครื่องทม่อกครั้งหนึ่ง แล้วจึงกลับมา
ถึงที่พักเวลาค่ำ

ระเบียบการปกครองหัวเมืองในกรุงกัมพูชา คล้ายคลึงกับระเบียบ
ของไทย ทั้งแบบโบราณและแบบที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ชอบกลอยู่ แต่
โบราณในทำเนียบหัวเมืองของกรุงกัมพูชาว่ามี ๕๔ เมือง แยกกัน
ขึ้นอยู่กับเสนาบดีต่างกระทรวง มีหัวเมืองชนบทกระทรวง เคียง
ฝรั่งเศสจัดหัวเมืองเป็นมณฑล ตามที่สวดกแก่การปกครอง กำหนด
เป็น ๓๓ มณฑล มณฑลหนึ่งมีเรลิ่งฝรั่งเศสเป็นเช่นสมุหเทศาภิบาล
ของเราคน ๑ และมีกรมการฝรั่งเศสชุด ๑ ส่วนตามเมืองในมณฑล
นั้น ตั้งขุนนางเขมรเป็นเจ้าของกรมการทุกเมือง ในเมืองหนึ่ง
แบ่งท้องที่เป็นอำเภอมากหรือน้อยบ้าง มีนายเภอปกครอง ท้องที่อำเภอ
หนึ่งแบ่งเป็นตำบลตามหมู่บ้านของราษฎร มีกำนันนายตำบล และ
มีผู้ใหญ่บ้านรองจากกำนันลงไป เช่นเดียวกับวิธีการปกครองท้องที่
ในประเทศนี้ สังเกตดูฝรั่งเศสตั้งใจจะให้การปกครองสนิทสนมกันใน
ระหว่างฝรั่งเศสกับเขมร เป็นต้นว่าตัวผู้เป็นเรลิ่งจะต้องพูดภาษา
เขมรได้ ไม่ให้ต้องมีล่ามอย่างแต่ก่อน และต้องเที่ยวเตร่ให้รู้จักคน
เคยกับราษฎร ส่วนเจ้าเมืองนั้น เจ้าเมืองชั้นเก่าปลดเปลื้องไปแล้ว

โดยมาก เจ้าเมืองชั้นใหม่เลือกผู้ที่โตศึกษาในโรงเรียนและรู้ภาษา
ฝรั่งเศสทุกคน ชั้นนายอำเภอก็ตั้งใจจะเลือกสรรคนเช่นนั้น เจ้าเมือง
รุ่นใหม่ซึ่งเราได้พบหลายคน เป็นคนชั้นหนุ่มพวกไทยคลองแขก
ทุกคน ดูเหมือนพบที่พวกไม่คลองอยู่คนเดียว วิถีที่ฝรั่งเศสจัดตั้ง
กล่าวมา ว่าตามความคิดของเราเห็นว่าดีควรชม

๔. ออกจากเมืองพนมเปญไปเมืองเสียมราชู

เวลาค่ำ ๗ นาฬิกาครึ่ง กินอาหารเย็นกับเรสตันด์เรียบร้อยแล้ว
พอ ๘ นาฬิกา ก็ไปลงเรือเมล์ ชื่อว่าเรือแม่โขงของบริษัทเมสซาจรีฟลุ
เวียลออกจากท่าหน้าเมืองพนมเปญ บริษัทเมสซาจรีฟลุเวียลนี้ได้รับ
สัญญาอนุญาตจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้เคอร์เรือเมล์ในลำแม่น้ำเหล่านี้ได้แต่
บริษัทเดียว เรือไฟที่เคอร์รับส่งไปรษณีย์และคนโดยสารทางลำน้ำโขง
ข้างฝ่ายเหนือที่ค้อมณฑลอุดรและมณฑลอุบล ก็เรือบริษัทนี้ ส่วนการ
รับส่งคนโดยสารไปเมืองเสียมราชู เมืองพระตะบอง บริษัทนี้เรือไฟทั้ง
ขนาดใหญ่และขนาดย่อม เวลานั้นยังมากเคอร์เรือขนาดใหญ่ ถ้าน้ำลด
น้อยลงก็เคอร์เรือขนาดย่อม รับคนโดยสารและสินค้าตั้งแต่เมืองไซ่ง่อน
เป็นระยะไปจนถึงเมืองเสียมราชู เมืองพระตะบอง แต่เคอร์ไฟไม่ตลอดปี
ในระหว่างเดือนมกราคม จนเดือนกรกฎาคม น้ำลงชอก ที่ปากทะเลสาบ
ต้นตองหยุดเคอร์เรือเมล์อยู่หกเดือน แต่ในหกเดือนนี้เป็นเวลาปลาชุม
ในท้องทะเลสาบ พวกราษฎรพากันลงไปจับปลา นัยว่าผู้คนมากมาย ราว

ก็ขยับไปตั้งเมืองอยู่ในทะเลสาบ ทำปลาย่างปลากรอบขายไปยังที่ต่าง ๆ
 ที่ส่งเข้าไปยังเมืองเราก็บละมาก ๆ เวลาที่เราทานกำลังน้ำมาก เขาใช้
 เรือใหญ่เคียวสี่ปดาหะละ ๒ ครั้ง ออกจากเมืองไซ่ง่อนมาแวะเมืองพนมเปญ
 ออกจากเมืองพนมเปญวันอาทิตย์เวลาเช้าครึ่งหนึ่ง วันพฤหัสบดีเวลาค่ำ
 ครึ่งหนึ่ง ส่งคนและสินค้าเป็นระยะไปถึงเมืองเสียมราฐแล้วเลยไป
 จนถึงเมืองพระตะบอง ซากลบกก็เช่นเดียวกัน กลับถึงเมืองพนมเปญวัน
 อังคารครึ่งหนึ่ง ก็วันศุกร์ครึ่งหนึ่ง ทุกสี่ปดาหะ เรือชื่อแม่โขงลำที่
 เรามาห้องคนโดยสารชั้นที่หนึ่งอยู่บนคาคพาทังนั้น คนเหมือนจะมี
 สัก ๓๐ ห้อง อยู่ใต้ห้องละ ๒ คน คนโดยสารชั้นที่สองก็มีห้องอยู่
 แต่ห้องลงไปอยู่ชั้นกราบเรือ ส่วนคนโดยสารชั้นที่สามนั้นอยู่เสื่อนอน
 กันตามคาคพาทัง มาเที่ยววันคนโดยสารชั้นที่หนึ่งมีแต่พวกเราก็บฝรั่งเศส
 คนเคียวทางมาแต่เมืองจีนคนหนึ่ง แต่คนโดยสารชั้นที่สามมีมาก

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน เวลารุ่งสว่างเรือถึงตำบลชนกกรูปากช่อง
 ทะเลสาบ แลดูชายชวาเป็นท้าวหม่าเกอยถึงยอดไม้ คล้ายกบที่
 ยิงบรเพ็ดไปทุกด้าน เมื่อแล่นมาในตอนกลางคืนเรือหยุดรับคนโดยสาร
 สามแห่ง มาในตอนกลางวันวันนั้นก็หยุดรับคนเป็นระยะมา เมื่อถึงทริบ
 คนเป็นแต่หยุดเรือแล้วเข้คแต่ตรเป็นสัญญา แต่ไม่ต้องลงสมอ เพราะคน
 โดยสารลงเรือแจวของบริษัทรบบริวทุกมากคอยอยู่แล้ว บางแห่งเห็นจะ
 มาแต่ไกล ๆ คิว้น้ำท่วมเข้าไปมาก ตามทางที่มามีประกาศารยอม ๆ
 ราชหนทางตลอดทุกระยะ ที่ในทะเลสาบนั้น เวลาลมจกอาจมีคลื่น

จนเรือแม่เหล็กใหญ่ตกลง แล่นมาเห็นผนังทางทวนออกแต่ข้างเคียวตลอด
ทาง กินอาหารเช้าและกลางวันในเรือ อาหารอยู่ข้างเลว เรือก็เป็น
เรือเก่าไม่สู้สะอาด พนักงานเรือก็ไม่ถนัดสมมาการวะ เป็นต้นว่า
กัปตันฝรั่งก็ไม่แต่งตัวเป็นระเบียบ ไม่รู้จักต้อนรับคนโดยสาร เป็นแต่
เกรงใจก็เลียง ๆ ไปไม่เห็นมารอหน้า ฝรั่งคนโดยสารที่มาพร้อมกับพวก
เราอีกคนหนึ่งนั้น จะเป็นชาติใดหาทราบแน่ไม่ บอกแต่ว่ามีตำแหน่ง
อยู่ในกรมศุลกากรเมืองจีน พูดภาษาอังกฤษคล่องก็เลยคุ้นกัน แต่
ไปดูพระนครวัดอยู่วันเดียวก็กลับ คุยเสียเที่ยวจะมาเปล่า ๆ เขาเล่าว่า
มืออเมริกันบางคนยังเก่งกว่านี้ ไปนั่งดูพระนครวัดอยู่เพียงที่ไฮเตล และ
เลิกชอไปรษณีย์บรรูปพระนครวัดได้แล้วก็กลับ แต่เรื่องจริงเท็จ
อยู่กับผู้กล่าว

เรือถึงปากน้ำเมืองเสียมราฐใช้เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา มองสี่เออ
ลองแบตเรลิ่งมณฑลพระตะบอง กับฝรั่งเคสนายพลตระเวน ซึ่งเป็นผู้
รับราชการเมืองเสียมราฐมารับ พาพวกเราลงเรือไฟเล็กของรัฐบาล
เข้าคลองมา มาตอนนั้นได้สังเกตเห็นอะไรชอยกลอีกอย่างหนึ่ง คือเรือ
มากของเขมร ไม่ว่าจะขนาดเล็กหรือใหญ่อย่างไร ทำหัวเรือท้ายเรืออย่าง
เรือคองของเราทั้งนั้น แม้ขนาดเรือสำนสองพายก็ทำเช่นนั้นทุกลำ คง
เป็นแบบมาแต่โบราณ เพราะฉะนั้นจึงเป็นปัญหาว่า เขมรจะเอาอย่างเรือ
ไทยมาใช้ในพนเมือง หรือไทยจะเอาอย่างรูปเรือมากเขมรไปทำเรือ
คองเรือศรี ตลอดจนเรือสำนนี้ ความจริงน่าจะเป็นอย่างหลัง ด้วยเรือ

ไทยทำเช่นนั้นแต่บางอย่าง แต่เรือเขมรทำเช่นนั้นทุกอย่าง และ
 ทำเช่นเดียวกันทั่วไปทุกเมือง เรือไฟเล็กแล่นมาประมาณ ๒๐ นาที
 ถึงท่า ที่เรียกว่าท่าไม้ใช้ท่าประจำ รัฐบาลทำถนนรถลงไปยัง
 ถึงชายทะเลสาบ หนาน้ำ ๆ ขนท่อมถนนเพียงไหนก็เลือนท่าหนาน้ำ
 มา ท่าทขนวนนั้นเป็นแต่เอาเรือพายสองลำขนาน ปูกระดานเป็นทาง
 เคียงไปจนถึงถนน เรลคิงส์บริเอมิแก้ไขให้ส่งรถยนต์มาจากเมืองพนม
 เพ็ญสำหรับเราใช้เองหลัง ๑ ให้ใช้รถหลวงที่เมืองเสียมราชบุรีสำหรับ
 เป็นรถบริวารอีก ๒ หลัง ขนรถมาตามถนน เข้าเขตเมืองเสียมราชบุรี
 เห็นบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่ริมลำน้ำทั้งสองฟาก ถนนผ่านหลังบ้านทางฝั่ง
 ตะวันตก ทำคอค้อมไปตามรูปลำน้ำ มาถึงเมืองเสียมราชบุรีใหม่คือที่
 ฝรั่งเศสสร้างตึกสถานที่ว่าการ^(๑) อยู่ริมเมืองเก่าซึ่งก่อข้อมปราการครึ่ง
 รัชกาลที่ ๓ เรลคิงส์ชวนหยุดพักเลี้ยงของว่าง และเผชิญฝนตกต้องรอ
 ฝนควยแล้วจึงขนรถต่อมา ผ่านเมืองเก่าข้อมปราการที่ไทยเราสร้าง
 ไว้อยู่ข้างเลวทรามและเล็กควย ทางรถยนต์แต่เมืองเสียมราชบุรี
 ประมาณ ๖ กิโลเมตร (๓๕๐ เส้น) ถึงถนนครวัด มีที่อยู่แห่งเดียวแต่
 ไฮเตลแองกอร์ เป็นตึกชั้นเดียวคล้ายไฮเตลทเมืองชวา แต่จกคพอ
 พักได้ไม่ลำบาก มีทั้งประปาและไฟฟ้าอาหารก็ไม่เลว เวลาพวกเรามา

(๑) ได้ยินว่าฝรั่งเศสจะแยกการปกครองมณฑลพระตะบองออกเป็น ๒ มณฑล
 เมืองเสียมราชบุรีจะเป็นที่ว่าการมณฑลที่จะตั้งใหม่.

ถึงจวนค้ำแล้ว ไต่แต่ถวายเนตรชมโฉมนครวัดจากโยคีล ยังหา
ไต่ชนไม่

เวลาค่ำไต่เชิญมองสิ่งเออลงแบตเรลิ่งมากินอาหารด้วย เรลิ่ง
คนนไต่เคยรบเสด็จทลกระหม่อมชาย ทลกระหม่อมไปรดเคยไต่ยิน
ตรัสสรรเสริญ อธิบายคยคจริง เลียบแต่กยเราพตกันตองมีล้าม

๕ เทียวคูปราสาทหิน

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เวลาเช้าขึ้นไปนครวัด จะพรรณา
ว่าด้วยรูปสถฐานและลวดลายของนครวัดว่าเป็นอย่างไร ในหนังสือ
เห็นว่าไม่เป็นประโยชน์ ด้วยผู้่านที่ไต่เคยเห็นรูปถ่ายแล้วก็มีมาก(๑)
ที่ไต่เคยเห็นรูปถ่ายจะพรรณาให้เข้าใจจริงก็ไม่ได้ จะกล่าวแต่ว่าเมื่อมา
เห็นตัวนครวัดเข้าจริง รู้สึกว่าผิดกับที่คาคหมายไว้แต่ก่อนอย่างไร คือ
คูใหญ่โตกว่าที่คาคหมายนั้นอย่าง ๑ งดงามสง่ากว่าที่คาคหมายด้วย
อีกอย่าง ๑ น่าชมช่างผู้คิดแบบอย่างวางแผนทนครวัด ว่าเป็น
ช่างฉลาดทำให้ขบใจคนดู เริ่มต้นแต่เมื่อถึงเชิงสะพานหินก่อนที่จะข้ามคู
ไปเข้าในบริเวณทางค่านตวันตก แลคูปรางค์ประตูและพระระเบียง
ชั้นนอก มีปราสาทใหญ่ ๙ ยอดสูงตระหง่านอยู่ข้างในก้งามขบใจ
เลียบชั้นหนึ่ง เมื่อข้ามสะพานผ่านประตูเข้าไปถึงลานในบริเวณ เปลียนรูป

(๑) รูปที่จำลองไว้ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทำดีพอใช้ แต่มีเฉพาะตัว
ปราสาท ขาคูปรางค์ประตูซึ่งอยู่ริมคูชั้นนอก.

แลเห็นปราสาทอยู่กลางบริเวณ มีพระระเบียงล้อมเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป
 สมทรวดทรง กังามจับใจอีกชั้นหนึ่ง ครั้นเข้าไปถึงปราสาท ตั้งแต่ชั้น
 ขึ้นไปพระระเบียงชั้นนอกขึ้นไป ก็ได้เห็นมอจำหลักลายต่าง ๆ นำ
 พิศวงขึ้นไปจนถึงองค์ปราสาทใหญ่ ดูไปเพลินเพลินไปทุกชั้น แต่ว่า
 มีเครื่องทอใยอย่างหนึ่ง คว้าต้องชั้นบันไดบ่อย ๆ เพราะบันไดชั้นนั้น
 ก็แคบชันลำบาก บางชั้นบันไดทอดเคี้ยวหลายสิบขั้น สูงตั้งห้าวาหกวา
 ไม่มีราวหรือสิ่งอื่นใดที่จะยึด ถาลนพลาดพลัดตกลงมาก็น่าจะคอหัก
 การทขนลงของอาศรัยทงมอและทาวคล้ายกับค้อยคลานขึ้นไปและคลาน
 กลับลงมา แต่เพียงชนกขลงเที่ยวเดียวเดียวในคราวแรกถึงปวศหน้าชาระบม
 ไปตลอดวัน แต่วันหลัง ๆ ต่อมาก็เคยไป

นครวัดนี้ใหญ่โตกว่าบรรดา โบราณสถานทพวกขอมสร้างแห่งอื่น
 หนึ่ง แต่แนวคชังมเขื่อนหินล้อมรอบบริเวณสถานยาวถึง ๑๒๕ เส้น
 แต่ว่าเป็นสถานซึ่งสร้างภายหลังแห่งอื่น ใต้ความว่าสร้างเมื่อราว
 พ.ศ. ๑๖๙๐ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าสุริยวามนต์ ๒ ซึ่งถวาย
 พระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ว่าสมเด็จพระบรมพิศณุโลก^(๑) นัยว่า
 เติมขึ้นปราสาทองค์ใหญ่เข็คโถง ทำรูปสมเด็จพระบรมพิศณุโลกองค์นั้น
 เป็นรูปพระนารายณ์ตั้งไว้กลาง แลเห็นทวารูปนั้นได้แต่ข้างนอกบริเวณ
 ทง ๕ ด้าน แต่รูปนั้นอันตรายหายสูญไปเสียแล้ว เหลือแต่ฐานอยู่

(๑) นามสุริยวามัน นั้น เรียกตามที่ปรากฏในศิลาจารึก สันนิษฐานกันว่า ที่ใน
 หนังสือพงศาวดารเขมรเรียกว่า "พระเจ้าปทุมสุริย์วงศ์" นั้น เห็นจะหมายเอาพระเจ้า
 สุริยวามันองค์นั่นเอง.

ในปรากฏเป็นสำคัญ นครวัดนั้นมิได้สร้างเป็นวัดในพระพุทธศาสนา มา
 แปลงเป็นวัดในพระพุทธศาสนาต่อชั้นหลัง ชั้นเดิมสร้างเป็นเทวะสถาน
 ในศาสนาพราหมณ์ตามลทธิวิษณุเวททบรูชาพระนารายณ์ ถ้าว่าโดย
 กระจ่างข้างพิจารณาตามเมื่อใดเห็นปราสาทหินแห่งอื่น ๆ แล้ว เห็นว่าช่าง
 ที่ให้แบบอย่างสร้างนครวัดไม่ได้คิดอะไรแปลกปลาดขึ้นใหม่ รูปทรง
 และลวดลายล้วนถ่ายแบบอย่างเอามาจากที่อื่น แต่ถึงกระนั้นก็วิเศษที่
 สามารถขยายให้ใหญ่โตสมทรวัดทรง และหนูนพนให้สูงเป็นชั้น ๆ
 พอเหมาะส่วน แลเห็นปรากฏเลิศลอยเป็นลำดับลงมาทั้ง ๕ ยอด จึง
 งามสง่ากว่าปราสาทหินแห่งอื่น ๆ

เมื่อขึ้นไปนครวัดตอนเช้าวัน พยพวกอเมริกันมาถ่ายรูป
 หนึ่งฉายอยู่พวกหนึ่ง เขาขอถ่ายรูปพวกเราเวลาขึ้นนครวัด เห็น
 ไม่เป็นการแปลกปลาดอันใดก็ยอมให้เขาถ่ายตามประสงค์ ต่อถ่าย
 แล้วจึงรู้ว่าพวกนี้เขาแต่งเรื่องหนึ่งทำนองเดียวกับเรื่อง “แม่สุวรรณ”
 มีตัวนายโรงกับนางเอกมาด้วย เมื่อรู้ว่าเช่นนั้นก็แต่เอาใจดีต่อขอเรื่อง
 ว่าถ้าจะเอารูปเราไปเข้าในเรื่องหนึ่งนั้นด้วย ขอดอย่าให้เอาไปเป็นพรรค
 พวกคนพาล สิ่งเกตุคผู้เป็นหัวหน้ามีอัธยาศัยเรียบร้อย เห็นจะไม่
 ฝาดฝนความประสงค์ นอกจากพวกหนึ่งฉายทกล่าวมา ยังมีพวก
 อเมริกันชายหญิงที่เที่ยวทั่วโลก มาพักอยู่ที่ไฮเต็ลเดียวกันหลายคน
 เลยคุ้นเคยกันไปหมด ทว่าจะไปกรุงเทพฯ ก็มี นครวัดตอนเช้า
 แลวกลับมากินกลางวัน เชิญเรลถึงเมืองพระตะบองกินกับเขาไทยด้วย
 ชอบกินชมว่าอร่อยนัก

รูปหมู่ถ่ายที่นครวัด

รูปแต่ซ้ายไปขวา

- ๑ มองสีเออร์ลองแบ เรสิดังมณฑลพระตะบอง
- ๒ พระยาพจนปรีชา
- ๓ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย
- ๔ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ
- ๕ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์
- ๖ กรมพระดำรงราชานุภาพ
- ๗ มองสีเออมาร์ชาล ผู้จัดการรักษาของโบราณ
- ๘ หม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขา
- ๙ ภรรยา มองสีเออมาร์ชาล
- ๑๐ นางสาวช่อชาน คาเปเลส์
- ๑๑ นางสาวมาร์ชาล

ครั้นเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา ยังกตใจในครวตขึ้นไปดูอีกครั้งหนึ่ง
 แต่ระอาบนไคยงเมื่อยขาระบมอຍ်ไม่กลาชนถงปรางค์ชั้นบน เป็นแต่
 เทยวครูปภาพจำหลักรอบระเบียงชั้นล่าง ซึ่งจำหลักเป็นเรื่องต่าง ๆ
 มีเรื่องรามเกียรติเป็นต้น สันนิษฐานว่าความคิดที่ท่าระเบียงรอบปรางค์
 เป็น ๓ ชั้นนั้น ชั้นล่างเห็นจะสำหรับเป็นที่พักของราษฎร จึงจำหลักภาพ
 เรื่องใหญ่ เพื่อประโยชน์เหมือนสั่งสอน (ที่เขียนระเบียงวัดพระศรีรัตน
 ศาสคารามเป็นเรื่องรามเกียรติ สันนิษฐานว่าถ่ายแบบไปจากนครวัด
 เอง สมเด็จพระนโรคมถ่ายแบบมาจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เอา
 มาเขียนระเบียงวัดพระแก้วทเมืองพนมเปญอีกครั้งหนึ่ง) ระเบียงชั้น
 กลางขึ้นไปเห็นจะเป็นที่พักของคนชั้นสูงขึ้นไป ส่วนสมณพราหมณ์คง
 พกระเบียงชั้นสูง ภาพที่จำหลักระเบียงหลายเรื่อง ถ้าดูถวนถวนเคียว
 ไม่หมด ดูไค้กานเคียวพอจวนค้ำกกลบมายังไฮเต็ล ๆ อยู่ใกล้คูข้าง
 ทานหน้านครวัด เติรไปมาไค้สควกไม่ตองไฮพาหนะ แต่ไค้ย่นว่า
 ไฮเต็ลซึ่งรัฐบาลจะสร้างใหม่ จะย้ายไปสร้างที่เมืองเสียมราฐ ห่าง
 ไปสัก ๑๕๐ เส้น เราว่าเห็นสู้ยู่ตรงไฮเต็ลเคียวนไม่ไค้ เขาชแจะว่า
 ไฮเต็ลใหม่นั้นจะสร้างเป็นตึกใหญ่อย่างฝรั่ง ถ้ามาอยู่เคียงกับนครวัด
 จะพาให้เห็นเป็นเมืองใหม่เสียมโคมไป ถึงที่คินโดยรอบคนนครวัด รัฐบาล
 ก็หวงกันไว้ โดยประสงค์จะห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดสร้างตึกกวานบ้านเรือน
 ตามแบบอย่างใหม่ ค้วยเกรงจะเสียมโมนนครวัด

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน เวลาเช้า ขนรถยนต์ไปนครธรรม อยู่ห่าง
นครวัดไปข้างเหนือ ระยะทางประมาณ ๘๐ เส้น

ตรงนี้จะต้องแทรกอธิบายถึงเรื่องตำนานนครธรรมเสียก่อน เพราะ
เมืองขอมซึ่งเรียกกันว่า “นครธรรม” นี้ ในหนังสือไทยแต่โบราณเรียก
หลายอย่าง เรียกว่าเมืองยโสธร เช่นในหนังสือขุนพ่ายข้าง เรียก
พระนครหลวง เช่นในหนังสือพระราชพงศาวดารข้าง ผู้ที่สำคัญว่า
ทเวสสถานบรรยงก์ ซึ่งปรากฏทำเป็นหน้าทเวศาทังสี่ทิศ ชื่อว่านครธรรม
ก็มี อธิบายเป็นดังนี้ คือในสมัยกาลครั้งหนึ่ง แต่ตกคำบรรพ์ กรุง
กัมพูชาต้องตกเป็นประเทศราชขึ้นอยู่กับพระเจ้าแผ่นดินชวา มีพระเจ้า
กรุงกัมพูชาองค์หนึ่ง ทรงนามว่า พระเจ้าอินทรวารมณ ทรงราชย์ใน
ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๓๓ จน พ.ศ. ๑๓๕๕ สามารถกู้กรุงกัมพูชากลับเป็น
อิสระได้ แล้วมาเลือกที่หมายจะตั้งราชธานีตรงนี้ ได้ลงมือสร้าง
ทเวสสถานบรรยงก์ขึ้นก่อน แต่การสร้างเมืองค้างอยู่จนถึงพระเจ้ายโสวาร
มณราชบุตรได้รับรัชทายาท จึงสร้างเมืองสำเร็จเมื่อระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๕
จน พ.ศ. ๑๓๖๔ แต่นั้นพวกขอมที่กรุงกัมพูชาก็ตั้งต้นมีอาณาพชนไทย
ล้ำคืบ จนสามารถแผ่อาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ตัวเมืองที่สร้างเป็น
ราชธานีนั้นจึงได้ชื่อว่า เมืองยโสธรบุรี ตามนามของพระมหากษัตริย์
ผู้สร้าง แต่คนทั้งหลายเรียกกันว่า “นครธรรม” ตรงกับภาษาไทยว่า
“นครหลวง” หมายความว่าป็นราชธานี เหมือนอย่างเช่นเราเรียก
กรุงเทพฯ เพราะอธิบายมีดังกล่าวนั้น ที่เรียกแต่โบราณว่า “เมือง

ยโคจร” กติ “นครธม” กติ “นครหลวง” กติ คือกที่แห่ง

เคียวกนนั้นเอง นครธมเป็นเมืองใหญ่สมัยเป็นราชธานี บริเวณเมือง
มีคูเขื่อนศิลาแลงล้อมรอบ ปรากฏก่อกด้วยศิลาแลงสูงราว ๓ วา ๒ คอก

แผนผังรูปเมืองเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างหนึ่งยาวถึง ๗๐ เส้นเศษ มี

ประตูอยู่ตรงระยะกึ่งกลาง กว้างหน้าออกมี ๒ ประตู เรียกว่าประตูชัย

กับประตูผี กว้างหน้ามีแต่กว้างประตู พิเคราะห์คคและปรากฏมันคง

แข็งแรงยิ่งนัก ในสมัยเมื่อก่อนมีขندقใหญ่ หรือเมื่อบนใหญ่ยังไม่สู้มี

กำลัง ข้าศึกจะตีหักเอาโดยกำลังเห็นจะยาก น่าสันนิษฐานว่า เมื่อ

สมเด็จพระบรมราชาธิราชสามพระยาตีได้นั้น เห็นจะเป็นเพราะตั้งล้อม

ไว้นข้างในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร ออกอยากทนไม่ได้ก็ต้องยอมแพ้

เพราะฉนั้นจึงปรากฏในพงศาวดารว่าล้อมอยู่ถึง ๗ เดือน

แต่เมืองนครธมร้างมาช้านานกว่าहारอยบ บ้านเรือนราษฎร

ตลอดจนราชมนเทียรที่พระมหากษัตริย์เสด็จอยู่ ซึ่งในสมัยนั้นสร้าง

แต่ด้วยเครื่องไม้ สุกญเสียหมดแล้ว ยังเหลือแต่สิ่งซึ่งสร้างด้วยอิฐ

แลศิลาเป็นถาวรวัตถุ แม้สิ่งเหล่านี้ก็หักพังทำลายเสียโดยมาก

ในบรรดาโบราณสถานแถวนี้ยังนับว่าคงดี (คือหักพังน้อย) มีแต่นครวัด

ส่วนนครธมนั้นทั้งตัวเมืองและวัดวาปราสาท กลายเป็นเหมื่อนสนธิ

อยู่ในป่าสูงอันรกชัฏ แต่ก่อนนี้ใครจะไปดูของโบราณในนครธมก็ต้อง

ขุดขุดขุดหาคนไปช่วยแฉะถางทางจึงไปได้ ฟังเที่ยวดูโคสควก

เมื่อฝรั่งเคสจิกการรักษารักษาของโบราณในทัน วิธีการที่คนนั้นรับดูขุดขุด

หน้าทำให้สมาคมเอกโคโลฝรั่งเศสเอกสตรีมออเรียนต์ ซึ่งศาสตราจารย์
 พ. โน้ตเป็นนายกอยู่ในขณะนี้ อำนวยการรักษาของโบราณ สมาคม
 จัดให้มีนายช่างฝรั่งเศสเป็นผู้จัดการรักษาของโบราณ ตั้งทำการประจำ
 อยู่ที่เมืองเสียมราฐจุกคนหนึ่ง มีที่พักสำนักงานและคลังเป็นสาขาอยู่ที่
 ในนครอมกอกแห่งหนึ่ง ใช้เขมรเป็นนายงารและจ้างราษฎรเป็นคนรอง
 งามประจำทำการราว ๓๐๐ คน จ่ายเงินอยู่เดือนประมาณบิลละ ๕๐๐๐๐ บาท
 เป็นเงินของรัฐบาลกรุงกัมพูชาจ่ายส่วนหนึ่ง สมาคมแบ่งเงินที่รัฐบาล
 ฝรั่งเศสออกหนุนสมาคมมาช่วยด้วยอีกส่วนหนึ่ง วัตถุประสงค์รักษาของ
 โบราณนั้น เริ่มต้นเขาลงมือทำทะเบียนให้รู้จำนวนและตำแหน่งแห่งที่
 ของโบราณว่ามีอยู่ที่แห่งใด ๆ บ้าง ขอนี้ได้ยืนยันว่าโบราณสถานที่เขา
 จดทะเบียนไว้แล้วในเขตแดนกรุงกัมพูชามีถึง ๖๐๐ แห่ง การค้น
 โบราณสถานที่ยังไม่พบนั้นตั้งสืบผลไว้ ถ้าคนในพนเมืองใครไปพบปะ
 มาบอกผู้จัดการ และเขาไปตรวจพบได้ความจริงแล้วก็ให้สืบผล
 เป็นบำเหน็จรางวัลแก่ผู้มาบอก เป็นเครื่องล่อให้คนอื่นช่วยค้นหาด้วย
 ส่วนโบราณสถานที่พบแล้วนั้น ชั้นแรกเขาไปตรวจดูให้รู้ชนิด ว่า
 เป็นของฝีมือที่ก่อสร้างอย่างใด หรือเป็นแต่ปานกลางและอย่างเลว
 เลือกรักษาแต่สิ่งที่ดีมีให้เป็นอนตราขายหาบุญหรือหักพงเสียชั้นหนึ่งก่อน
 ของที่ที่ยกขนได้เก็บส่งไปรักษาไว้ยังพิพิธภัณฑ์สถาน สิ่งซึ่งจะยก
 ข้ายไม่ได้ แห่งใดควรก่อคอนคริตค้ำหรือเอาเหล็กกรทกรักษาไว้พังก
 ทำรักษาไว้เสียชั้นหนึ่งก่อน ยังไม่แผ้วถางบริเวณสถานนั้น ๆ การ

เผลาออกไป ถึงทั้งฝูงเข้าไปชนเอาของไปเกือบหมด พวกเราไปเที่ยวคราว
นั้นก็เห็นทั้งฝูงลิงและฝูงค้างที่ในนครธม

มีความอีกข้อหนึ่งซึ่งควรจะกล่าวไว้เสียก่อนพรรณาถึงโบราณสถาน
ต่าง ๆ ที่นครธม คือบรรดาโบราณสถานที่เรียกกันว่าปราสาทหินนั้น
ที่จริงเป็นวัด หรือมีฉนวนก็เป็นเทวสถานทั้งนั้น ลักษณะที่สร้างต่างกัน
โดยลัทธิศาสนา สร้างเป็นวัดในพระพุทธศาสนาก็มี สร้างเป็นเทว
สถานบูชาพระศิว (คือพระอิศวร) ก็มี สร้างเป็นเทวสถานบูชาพระ
วิษณุ (คือพระนารายณ์) ก็มี ปลาทที่โบราณสถานเหล่านั้นหลายแห่ง
และมักเป็นสถานที่สำคัญซึ่งสร้างก่อนนครวัด มีรอยขีดและแกะรูปภาพที่
จำหลัก บางแห่งขีดพระพุทธรูปออกเสีย บางแห่งขีดรูปศิวลึงค์ออกเสีย
บางแห่งก็มีรอยจำหลักพระพุทธรูปลงตรงที่ขีดศิวลึงค์หรือจำหลักศิวลึงค์
ลงตรงที่ขีดพระพุทธรูป ส่อให้เห็นว่าพวกขอมเคยแปลงวัดในพระพุทธ
ศาสนาเป็นเทวสถาน และแปลงเทวสถานเป็นวัดในพระพุทธศาสนาก็มี
อีกประการหนึ่ง ในบรรดาปราสาทหินทั้งปวงนั้น ไม่ว่าแห่งใดคงมี
รอยทำค้างอยู่ทั้งนั้น แม้นครวัดก็เป็นเช่นนั้น ของเหล่านั้นส่อให้
สันนิษฐานเรื่องตำนานการสร้างปราสาทหิน ดังจะกล่าวไว้ในที่อื่น
ต่อไปข้างหน้า

อนึ่ง โบราณสถานที่ใด ไปดูครั้งนมากแห่งด้วยกัน เหลือที่จะ
พรรณาอุปพรรณาสถานและลวดลายโดยพิสดารได้ ในหนังสือนี้ และที่
จริงก็ไม่จำเป็น เพราะเขาได้พิมพ์รูปไว้แล้วโดยมาก ผู้ซึ่งยังไม่

เคยเห็น หารูปที่จะเข้าใจได้ ดีกว่าอ่านถ้อยคำพรรณนา เพราะฉะนั้น
การพรรณนาว่าด้วยโบราณสถานต่าง ๆ ในหนังสือนี้ จะกล่าวแต่เฉพาะ
ที่แปลกปลาต

ที่จะกล่าวถึงเรื่องไปนครธรรมต่อไป เมื่อก่อนจะเข้าเมืองนครธรรม
ไปถึงสะพานหินซึ่งข้ามคู ทำแปลกปลาตน่าดูยิ่งนัก พนักสะพานทั้งสอง
ข้างทำศิลาเป็นรูปพระยานาคตัวใหญ่ ๗ เศียรข้างละตัว มีรูปเทวดาอยู่
ปากหนึ่ง รูปอสูรอยู่ปากหนึ่ง ฉุดนาคคกดำยรรพนั้น รูปเทวดาและ
รูปอสูรมีข้างละสัก ๕๐ ตัว ตัวหนึ่งทำนั่งขัดสมาธิอย่างพระประธาน
หน้าตักเห็นจะกว่า ๓ ศอก ผมอทำหน้าตาทำทางคกทุกตัว สะพานที่ข้าม
นครธรรมทำรูปเทวดาและอสูรฉุดนาคคกดำยรรพอย่างนทุกสะพาน พนัก
สะพานไปถึงประตูเมืองทำด้วยศิลาเป็นประตูสามยอด แต่ทางเข้าช่อง
เคียว ยอดประตูเป็นปรางค์มีหน้าเทวดาสักทุกยอด และยังมีรูปภาพ
อื่นเป็นเครื่องประดับอีกหลายอย่าง ที่เชิงประตูเป็นช่างโม่สี่เหลี่ยมขาหน้า
ข้างละ ๓ ตัว ขันรถยนต์เข้าประตูไปแหวะคเทวสถาน ซึ่งเรียกกันเป็น
สามัญว่า “บายน” คือบรียงก แต่ในศิลาจารึกเรียกว่า “ยะโคธ
ศิริ” อยู่ตรงศูนย์กลางเมืองนครธรรม

เทวสถานบรียงกนั้นนับว่าเป็นสำคัญยอดยิ่งในบรรดาโบราณสถาน
นครธรรม เพราะสร้างก่อนสถานแห่งอื่น ๆ อย่าง ๑ เพราะรูปสี่เหลี่ยม
ที่สร้างแปลกปลาตกว่าสถานแห่งอื่น ๆ ด้วยอีกอย่าง ๑ เรื่องตำนาน
ของเทวสถานบรียงกนั้น ว่าในเวลาเมื่อพระเจ้าอินทรวารมั้นพยายาม

ก็จริง แต่ไม่สันตติการก่อสร้าง คอยเมื่อสร้างปรากฏใหญ่ที่อยู่กลาง
 ขึ้นไปแล้วจึงรู้ว่าคิณกระขรวรก่อไม้ดี ปรากฏจะแยกพังลงมา ต้องแก้
 แบบอย่างในเวลากำลังสร้าง ยกที่ลานชั้นในขึ้นเป็นคาคปา เพื่อจะให้
 เป็นเขื่อนค้ำปรากฏกลางไว้มิให้พัง การที่แกยงเห็นได้จนทุกวันนี้ คอย
 ต้องอดประตและทำขึ้นใดในที่ซึ่งไม่ควรจะทำมีอยู่หลายแห่ง

มีข้อความเนื่องกับเทวสถานบรรยงกั ควรจะกล่าวแทรกสักหน่อย
 คอกรงรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะทำพระราชพิธีสมมงคลที่พระนครศรีอยุธยาใน
 พ.ศ. ๒๔๕๒ นั้น พระยาโบราณราชธานินทร์ให้ฉายคืนขุดพบยอดประต
 ที่ในพระราชวังยอดหนึ่ง เป็นรูปปรากฏมีหน้าเทวดาสีหน้า อย่างปรากฏ
 เทวสถานบรรยงกั สันนิษฐานกันว่ายอดประตพระราชวังพระนคร
 ศรีอยุธยาที่กล่าวมา คงเป็นต้นแบบประตพรหมที่มาสสร้างในพระบรม
 มหาราชวังกรุงเทพฯ เป็นแน่ แต่เข้าใจกันว่าหน้าเทวดานั้นเป็นหน้า
 พรหมเพราะมี ๔ หน้า มาได้ความรู้ครั้งนั้นว่าปรากฏประตพระราชวัง
 กรุงศรีอยุธยานั้น คงถ่ายแบบไปจากปรากฏเทวสถานบรรยงกัเอง
 แต่ที่จริงหน้าเทวดานั้นเป็นหน้าพระอิศวรมีใช้พรหม หน้าทนต์ครมยังมี
 รอยตาที่สามเป็นสำคัญอยู่ข้างแห่ง

ออกจากเทวสถานบรรยงกัขึ้นไปคพนักสพานทางประตชัย ซึ่ง
 ฝรั่งเคสกำลังเพียรต่อรูปเทวดาและรูปอสูรที่ดูคนาคให้ดูอย่างเดิม แล้ว
 กลับมากินกลางวันทีไฮเตล

เดิมกระว่าตอนย้ายจะไปค.ท.ท.สถานบนยอดเขาบาเกงท.ร.ม.นครธม
 แต่ยงรู้สึกเมื่อยหน้าขาด้วยกันทุกคน จึงตกลงเปลี่ยนไปร.ก.ม.เป็นช.
 ร.ถ.ย.น.ต.ไปเที่ยวค.ท.ม.ล.ำ.น.า.ภ.า.ย.น.อ.ก.น.ค.ร.ธ.ม. เมืองนครธมตั้งอยู่ริมลำน้ำ
 ที่ผ่านเมืองเสียมราฐจึงไปออกทะเลสาบ ลำน้ำไหลมาแต่พนมมุกเลน
 (แปลว่าเขาลินจัน อันเป็นที่เอาศิลาทรายมาสร้างปราสาทหินทั้งปวงนี้)
 เป็นลำน้ำเล็ก แต่น้ำไหลแรงตลอดปี มีสะพานข้ามทำด้วยศิลาแลง
 ขอมสร้างข้ามลำน้ำนี้ แต่หักพังเสียแล้ว ไต่เห็นแห่งหนึ่ง แต่เห็นจะมี
 แห่งอื่นอีก ข้างนอกเมืองนครธมมีรอยเนินดินถมเป็นคัน ด.เหมือน
 จะสำหรับกันน้ำเป็นแนวไปหลายทาง มีกลุ่มมรอยตกแต่งเป็นที่สำหรับ
 ทำนา เรียกว่าบาราย อยู่ทั้งข้างฝ่ายตะวันออกและตะวันตก ปราสาทหิน
 ที่ใหญ่โตอยู่นอกเมืองมากกว่าอยู่ข้างใน พนมมุกเลนเป็นป่าดงแต่ตรงที่สูง
 เช่นในนครธม กลุ่มมรายนอกเมืองออกมามีราษฎรตั้งบ้านเรือน
 ทำไร่นาเป็นแห่ง ๆ ถนนที่ทำใหม่มักผ่านไปตามปราสาทหินที่สำคัญ
 ปราสาทหินแห่งโตอยู่ห่างถนนออกไป ก็ตัดเป็นทางเคียวเข้าไปถึง
 และขุดขยายเขยิบหนึ่งสอยออกซอสถานนั้นไว้ที่ปากทางเป็นสำคัญ ไปวัน
 ไต่ไปแหวะที่สระสระ อยู่นอกเมืองนครธมทางค้ำันตะวันออก เป็นสระ
 สี่เหลี่ยมสี่เหลี่ยม มีพลับพลาอยู่ริมสระค้ำันสกค. อย่างเดียวกับ
 สระพังโพนศรีทเมืองสุโขทัยเก่า แต่สระสระที่นี้ใหญ่โตแลดูงามยิ่งนัก
 ด้วยลงเขอนศิลาครอบหน้าใกล้สอาด ถอดกันว่าเป็นน้ำมนต์ ขากลับเข้าใน
 นครธมมาแหวะค.พ.ล.บ.พ.ล.า.ส.ง.อยู่ริมสนามหน้าวัง ทำเป็นเขอนศิลาสูงสัก

๖ ค็อก ขาวตลอดหน้าวัง มีมุขทำบันไดลงเป็นระยะกัน ๓ แห่ง มุข
 กลางนั้นเป็นตวพลับพลาสูงที่เสด็จออก แต่สังเกตุตรงที่พลับพลา
 นั้นเป็นแต่ยี่หุบยี่หุบเป็นพุ่มไม้ไม่เห็นรอยเสา จึงสันนิษฐานว่าตวพลับพลา
 นั้นจะทำด้วยไม้ เป็นพลับพลายกตั้งบนเนิน หรือมีฉนวนก็จะเป็นแต่ยี่หุบยก
 หรือราชบัลลังก์โถง มีที่สำหรับข้าราชการหมอบเฝ้ายืนยาวไปทั้งสองข้าง
 ที่เขอนคิลานันต่านหน้าเจ้าหลักเป็นเรื่อง โพนข้าง รูปภาพข้างที่เจ้าหลักราย
 ตลอดไปตามเขอนโตเกอบเท่าข้างจริงทุกตัว ที่ตรงมุขเจ้าหลักเป็น
 รูปครุฑและรูปสิงห์แบกตัวใหญ่ ๆ ที่บันไดเป็นข้างสามตัวไล่เพียง
 ขาหน้า

ตรงนมเรื่องที่จะกล่าวแทรกอีกสักหน่อย คือในหนังสือพระ
 ราชคาวการว่า พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างปราสาทองค์หนึ่ง ที่ใน
 พระราชวังกรุงศรีอยุธยา แต่แรกพระราชทานนามปราสาทนั้นว่า
 “พระที่นั่งศรียโสธรพินาณบรรยงก์” แล้วทรงพระสยบไปว่า พระ
 อินทร์ลงมาออกกระบวนจักรพยุหถวาย ทรงพระราชดำริเห็นว่ามงคล
 นิมิตต์ จึงเปลี่ยนนามปราสาทนั้นเป็นพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ แต่
 คนทั้งหลายมักเรียกกันว่า พลับพลาสูง และเรียกสนามที่หน้าพระที่นั่ง
 นั้นว่า “สนามหน้าจักรวรรดิ” ซอเหล่านี้เลยเรียกติดปากลงมา
 จนในกรุงรัตนโกสินทร แต่ก่อนมักเรียกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ว่า
 พลับพลาสูง และเรียกท้องสนามชยว่า สนามหน้าจักรวรรดิ มีปรากฏ
 อยู่ในบทกลอนของเก่า ท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อนเคยติเตียนว่า

พระเจ้าปราสาททองไปเอาชื่ออะไรมาขนานนามปราสาทว่า ศรียโคธรร
 พیمانบรรยงก์ คงเห็นว่ายศยาวเย็นเยื่อ จึงอ้างเหตุพระสุบินนิมิตต์
 เปลี่ยนชื่อเป็นจักรวรรดิไพชยนต์ คงน อนึ่งเมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์
 ขุดค้นคานวพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พบรูปครุฑ และรูปสิ่งแหก
 ยนต์ด้วยปูนตัวใหญ่ ๆ ตั้งประดิษฐานปราสาทอยู่ข้างหน้า ได้เคยโจษกัน
 ว่าแบบอย่างที่พระเจ้าปราสาททองสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์แตกต่าง
 กบที่อื่น ๆ จะเป็นด้วยเหตุใดยังหาอธิบายไม่ได้ เมื่อมาเห็นฐาน
 พลียพลาสูงที่สุดในนครม ก็นอธิบายได้ตลอดเรื่อง คือในพงศาวดารว่า
 ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรตีได้เมืองละแวก ซึ่งเป็นราชธานีของกรุง
 กัมพูชาในสมัยนั้น กรุงกัมพูชาเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อมา
 จนถึงรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้ากรุงกัมพูชาชื่อว่าพระไชยเชษฐา
 ตั้งแขวงเมือง พระเจ้าทรงธรรมให้กองทัพลงมาปราบปรามก็เสียทีเขมร
 กลับไป จนถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาททองจึงสามารถเอากรุงกัมพูชา
 กลับไปขึ้นกรุงศรีอยุธยาได้ตั้งแต่ก่อน เพาะจะเฉลิมพระเกียรติยศใน
 เรื่องนี้ พระเจ้าปราสาททองจึงให้ถ่ายแบบอย่างสถานที่ต่าง ๆ ในกรุง
 กัมพูชา เข้าไปสร้างไว้ให้ปรากฏอยู่ในกรุงศรีอยุธยา คือสร้างพระนคร
 หลวง (นครม) ที่ตำหนักกรมน้ำลึก ทางเสด็จขึ้นพระพุทธรูป
 เป็นต้น มาได้ความรู้คร่าว ๆ ว่าพลียพลาสูง และสนามชัยก็ถ่ายแบบไป
 จากนครมตนเอง จึงทำรูปครุฑและรูปสิ่งแหกตัวใหญ่ ๆ ประดิษฐาน
 อย่างเดียวกัน ชื่อพระที่นั่งที่เรียกแต่แรกว่าศรียโคธรร ก็เอาชื่อเมือง

ยโคธร พิมานบรยงก กคชอเทวสถานบรยงกในนครธม แมยอค
ประตพรหมซึ่งกล่าวมาแล้วกเห็นจะสร้างในครั้งนั้นเอง

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน เวลาเช้ามองสี่เออมาซาล นายช่างผู้จั
การรักษำโบราณสถานมาพาเที่ยว เช้าวันนั้นไปคพระราชวัง พระราชวัง
หันหน้าไปทางทิศตะวันออก รูปแผนผังพนทเป็นสี่เหลี่ยมรี หันด้านแคบ
ออกข้างหน้าขนยาวเข้าไปข้างหลัง ต่อเขตรวงข้างเหนือมีวัดพระพุท
ธศาสนา เรียกกันว่าวัดเทพพนม ต่อเขตรวงข้างด้านใต้มีเทวสถาน
เรียกกันว่าขำปวน ทมวัดและเทวสถานอยู่ต่อติดสองข้างพระราชวัง
คนี้ สอให้เห็นว่าสมัยเมื่อสร้างนครธม พวกขอมถอพระพุทธรศาสนา
และศาสนาพราหมณคยกันทั้งสองศาสนา คยยกพระพุทธรศาสนาเป็น
สำคัญในทางธรรมยกศาสนาพราหมณเป็นสำคัญในทางโลก ว่าคเพราะ
ส่วนพระราชวังข้างด้านหน้าทำเป็นพลัยพลาสูงต่อสนามชัยคัง กล่าวมา
แล้ว ต่อพลัยพลาสูงไปข้างเหนือมีเขอนคิลำเป็นฐานอะไรอยู่ต่างหาก
อีกคองหนึ่ง เรียกกันเป็นสามัญว่าปราสาทพระเจ้าชเรอน เพราะใน
พงศำวตารเขมร ว่ามีพระเจ้ากรุงกัมพูชำองคหนึ่งเป็นโรคเรอนเพราะ
ถูกสำปสรค และทตรงนผเอิญมีผู้เอาเทวรูปองคหนึ่ง เป็นรูปพระอิศวร
(มีสามตา) แต่ทำเป็นอย่างมนุษย์ นั่งชันเข้าข้างหนึ่งมาคังไว้ และ
รูปนทเขนข้างขวำคิลำค่าง คนจึงเหมำว่าเป็นรูปพระเจ้าชเรอน รูป
พระอิศวรเช่นเคยวกนนยงมีทอนอก เอลงไปไว้ที่เมืองพนมเพญ
กองคหนึ่ง ยงอยู่ทคคองของพนักงำรจัการรักษำของโบราณทนครธม

กอกของคทหนึ่ง ผมอทาเกลยงเกลางามทง ๓ องค จานทเรยกกทว่า
 ปราสาทพระเจาขเรอนนนชอยกล ทำเปนเชอนหินสูงขนไปกว่าพนถนน
 ลก ๖ คอก ข้างนอกจำหลักลายรูปภาพตัวใหญ่ ๆ นั้งเรยงกันเปน
 แถว ๆ แถวล่างรูปนาค มีทงพระยานาคและนางนาค ต่อขนไปชนท ๒
 เปนรูปยักษ รูปครุฑมีทงชายหญิง แลวดงรูปเทวดา จำหลักเปนตัว
 โต ๆ ทงนั้น ศาสตราจารย์เซเคสสันนิษฐานว่าตามลายจำหลักคทาของ
 จะทำให้เปนเขาพระสุเมรุ จึงทำรูปนาคอยู่เบองตำแลวดงมาร ดงครุฑ
 ดงเทวดาเปนชั้นกันขนไป ทตรงนั้นจะเปนฐานสำหรับทำพระเมรุทถวาย
 พระเพลิงพระศพพระเจ้าแผ่นดินคอกกระมัง ว่าก็ชอยกล แต่ถ้าเปน
 พระเมรุสำหรับถวายพระเพลิงพระศพ ก็จะใกล้พระราชวังเกินไปสักหน้ชย
 ฐานปราสาทพระเจาขเรอนซงกล่าวมาน ปลายคอกอย่างหนึ่งทมรอยก่อ
 คีลา จำหลักเปนลายเช่นเคยวงนอกชั้นหนึ่ง ขยายให้ฐานใหญ่กว่า
 เคยวงออกไปสัก ๓ คอก แต่ตรงทขยายนั้น ลายจำหลักข้างในทงไว้
 อย่างเคยวง เปนแต่ถมดินกลบของเคยวงเล็ย ผรั่งเศสไปชคพขนดินออก
 ไปเททงเล็ยทอื่น จึงปรากฏลายจำหลักเปนสองแนวตง กล่าวมา
 เหตุใดเมื่อจะขยายให้กว้างออกไป จึงไม่รอกีลาลายจำหลักของเคยวง
 ออกไปก่อใหม่ ซงอาจจะทำได้โดยง่าย สู้พยายามก่อขนใหม่ให้ลายาก
 แลวกลบทงของเคยวงเล็ย ขอนยงเปนขณหา

คปราสาทพระเจาขเรอนแลวกลบมาขนทางบันไดหน้าพลยพลาสูง
 ผ่านไปลงบันไดหลังพลยพลาถึงประตูพระราชวัง เปนประตูคีลายอก

ปรากฏสามช่อง มีอักษรจารึกไว้ที่กรอบประตูทั้งสามช่อง แต่คำจารึก
นั้นชอบกลหนักหนา ขนต้นว่าเดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ วันอาทิตย์ มหา
ศักราช ๙๓๓ (พ.ศ. ๑๕๕๔) กรมตำรวจไต่กระทำสัตย์สาบานเช่นนั้น ๆ
มีคำสาบานเต็มความอย่างสาบานถือน้ำ ต่อลงไปจารึกชื่อผู้ที่ไต่สาบาน
เป็นนายตำรวจอยู่ณะเมืองต่าง ๆ พิเคราะห์ดูความที่จารึกนำลงนสนเท่ห์
ถ้าจารึกไว้แต่คำสำหรับกระทำสัตย์ พอจะสันนิษฐานได้ ว่าในสมัยนั้น
ยังไม่มีวิธีพิมพ์หนังสือ จารึกไว้ในที่เปิดเผยสำหรับข้าราชการจะได้ใช้
ในเวลากระทำสัตย์ แต่ที่ในจารึกลงวันและบอกชื่อผู้ที่ไต่กระทำสัตย์
ไว้เช่นนั้น กลายเป็นทำนองจดหมายเหตุ บอกว่าเมื่อวันนั้น
คนนั้น ๆ ไต่มากระทำสัตย์ถวายคุณเป็นจารึกเรื่องพงศาวดาร จะจารึก
ไว้เพื่อประโยชน์อะไรเป็นปัญหาอยู่อีกข้อหนึ่ง

ในเรื่องพระราชวังทนครธม ก็มีปัญหาซึ่งไม่ได้คาดว่าจะพบและ
มาพบเข้าหลายอย่าง เริ่มต้นแต่ลงบันไดข้างหลังพลับพลาสูงไปเข้า
ประตูวัง ก็เห็นประตูวังอยู่กระชั้นชิดพลับพลาสูงนัก ส่อให้เห็นว่าจะ
เป็นของสร้างรุ่นเดียวกันไม่ได้ พลับพลาสูงต้องเป็นของสร้างเพิ่มชน
ยุคหลัง จึงกระชั้นชิดประตูวังถึงปานนั้น เมื่อเข้าประตูวังไปแล้ว ก็ไป
เห็นปลาคอกอย่างหนึ่งทมรอยถมดินหนุนผนังสูงชันสัก ๓ คอก ยังมี
เครื่องศิลาปรากฏ ทั้งที่สร้างบนพนเดิมและเป็นของสร้างบนพนซึ่งหนุน
ขึ้นใหม่ เหตุใดจึงต้องหนุนผนังสูงชันกว่าเดิมถึงเพียงนั้น ขอนม

เคาเงอนอยู่ในพงศาวดารเขมร ว่าที่นครธมเคยมีเหตุน้ำท่วมใหญ่
ครั้งหนึ่ง(๑) และมีความปรากฏว่าได้ย้ายราชธานีจากเมืองนครธม ไป
ตั้งที่เมืองทงตะเคียนครั้งหนึ่ง เมื่อราว พ.ศ. ๑๔๗๓ ที่เมืองนครธม
ร้างอยู่ ๑๖ ปี จึงกลับมาตั้งเป็นราชธานีอีกเมื่อ พ.ศ. ๑๔๘๗

เข้าประตูวังเคียรตามถนนตรงเข้าไปถึงพระที่นั่งพมมานอากาศ มี
เรื่องราวกล่าวว่าเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินบรมมกษินางนาค แต่ที่จริงมิใช่
พระราชมนเทียร เป็นเทวสถานอยู่ในพระราชวัง ทำเป็นปราสาทศิลา
ตั้งบนฐาน ๓ ชั้น ฐานชั้นยอดคมระเบียงและวิมาน ย่อส่วนเป็น
อย่างเล็ก ๆ สันนิษฐานว่าทำขึ้นต่อที่หลังเป็นเครื่องประกอบฐาน
เดิม แต่พระที่นั่งพมมานอากาศนี้สูงมาก เห็นจะราวสัก ๘ วา
คันบรรโตกแคบ ขนลงน่ากลัวอันตราย ขนคพระที่นั่งพมมานอากาศแล้ว
มองลีเออมาซาลพาไปคสระที่สร้างในพระราชวัง สระนี้ทางมายังนี้
มีเขื่อนศิลาเป็นชั้น ๆ ลงไปสี่ชั้นรอบสระสำหรับนั่งอาบน้ำได้ทั้งเวลาน้ำ
มากหรือน้ำน้อย ที่เขื่อนศิลานี้จำหลักภาพตัวโต ๆ เรียงรายตลอด
ทุกชั้น ชั้นล่างเป็นรูปสัตว์น้ำ เช่นปลาและจระเข้ ชั้นต่อขึ้นมาเป็นนาค
อีกชั้นหนึ่งเป็นครุฑกษัยกษัย ชั้นบนเป็นเทวดา (ภาพเทพชุมนุมอย่าง
ตัวใหญ่ ๆ ที่เขียนในโบสถ์ตามวัดในเมืองเรา เห็นจะได้แยกไปจาก
นครธมนี้) แต่ที่ในวังไม่พบเคาเงอนพระราชมนเทียร ปรากฏแต่ถนน
กษัยกำแพงทำด้วยแลง มองลีเออมาซาลบอกว่ากำแพงกันแย้งที่เป็น

(๑) ในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกตก็กล่าวถึงเรื่องน้ำท่วมคราวนั้น

๓ ตอน เขาพาไปตักน้ำคนทำงานชดกันอยู่แห่งหนึ่ง ประสงค์จะเปิดให้
 งดงามเต็มทั้งวัง ประมาณอีกสักขหนึ่งจึงจะชดสำเร็จเห็นแผนผังวัง
 ใดตลอด ดูแล้วออกประตูทางข้างวังทางบ้านใต้ ผ่านปราสาทยาป่วน
 เป็นเทวสถานอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเขากำลั้งชดกันทกลยอยู่เหมือนกัน แต่
 วันยังไม่ถึงกำหนดไปรกรรมที่จะศปราสาทยาป่วน จึงเป็นแต่เคียร
 ผ่านมาชนรถกลับมาไซ้เต็ล

เวลาบ่าย ชนไปคนครวคซ้ำอีกเป็นครั้งที่ ๓ สังเกตดูการ
 สร้างนครวคนี้ ตั้งใจทำอวคแยกแต่ทางบ้านตวันตกบ้านเดี่ยว สพานหิน
 ทางเขาก็ค ระเบียบและปร่างค้ประตูคค พลับพลาสังกค มีแต่ทาง
 บ้านตวันตก ฝมอจำหลักก็บรรจงทำทางบ้านนยงกว่าบ้านอื่น ตอนแรก
 เขาไปคยงยวค คอยคล้ายเขาไปที่ละนอย ๆ จนถึงจำหลักคังในที่สุด
 วนนไปคภาพเรื่องทจำหลักฝาระเบียงชั้นล่างคคทควนก่อน เรื่องท
 จำหลักระเบียบ ๘ เรื่องคยงกัน ตั้งตนแต่บ้านตวันตกเฉียงใต้ จำหลัก
 เรื่องมหาภารค บ้านตวันตกเฉียงเหนือ จำหลักเรื่องรามเกียรติ
 (ฝมอจำหลักคคกว่าทุกเรื่อง) บ้านเหนือฝายตวันตก จำหลักเรื่อง
 เทวาสรสังคราม บ้านเหนือฝายตวันออก จำหลักเรื่องพระนารายณ
 ปรายขอสรสังค ในเรื่องหรือวงศ กยปรายพาณาสรในเรื่องอนิรุทค บ้าน
 ตวคออกเฉียงเหนือ จำหลักเรื่องชกนาคทำน้ำอมฤตย บ้านตวันออก
 เฉียงใต้ จำหลักเรื่องอินไตยงแปลไม่ออก มีจารกขอกไว้แต่ว่าของเดิม

ค้างอยู่ มุกษัตริย์พระองค์องค์เจ้าหลักเพิ่มชนภายหลัง ดำเนินไต่ผาย
 ทั่วนอก เจ้าหลักเรื่องสวรรค์และนรก มอักษรรจกรก้ากักรูปภาพบอกว่า
 สวรรค์ความงามชั้นนั้น ๆ คนใดชนเพราะทำบุญอย่างนั้น ๆ และนรก
 ชุมชนนั้น ๆ มีชื่อ ๓๒ ชุมชวด้วยกัน คนตกเพราะทำบาปอย่างนั้น ๆ ดำเนิน
 ไต่ผายทั่วทุก เจ้าหลักเรื่องพระเจ้าสุริยวารมณี ๒ ซึ่งทรงราชย์เมื่อ
 พ.ศ. ๑๖๕๕ และถวายพระนามเมื่อสุริยคติแล้วว่าสมเด็จพระบรม
 พิษณุโลก เสด็จกระบวนพยุหยาตรา ศึกษารูปเรื่องพยุหยาตราในไต่
 ความรู้แปลก ๆ หลายอย่าง เป็นต้นว่ากระบวนพิธีศครทพาทันนั้น เขามักทำ
 แต่เป็นรูปสิ่งหรือรูปครุฑย่นบนปลายคนถือ ทมอังกมแต่น้อย ถ้า
 กองทัพผู้อนบางทัพก็มกระบวนำ บางทัพก็มครุฑนำ กำหนดกันอย่างไร
 ไม่ได้ ส่วนกองทัพหลวงของพระเจ้าแผ่นดินนั้น เป็นรปนารายณ์ทรง
 ครุฑมอ้อยทัพเดียว กระบวนแห่ข้างตอหนนามอักษรรจกรกักรบอกไว้ว่า
 “ชาวสยาม” ตอนหนึ่ง “ชาวละโว้” ตอนหนึ่ง รูปชาวละโว้แต่ง
 ทั่วเหมือนกษชอม แต่รูปชาวสยามนั้นแต่งตัวแปลกไปอย่างหนึ่ง จะพง
 เห็นได้ ในสมครปนครวัดที่เขาพิมพ์ใหม่ แต่ที่เรียกว่าชาวสยามครึ่งนั้น
 จะเป็นไทยหรือมิใช่ไทย ชอนส่งสัยอยู่ ค่อย่นเวลาเย็นจวนค่ำ กลับ
 ลงมาทางดำเนินไต่ เกรผ่านวัดพระสงฆ์ซึ่งมอ้อยในบริเวณพระนครวัด ๒ วัด
 ค่อย่นทางดำเนินตวันตกเฉียงใต้วัดหนึ่ง ทางดำเนินตวันตกเฉียงเหนือ
 วัดหนึ่ง วัดที่ไปคว้ามพระสงฆ์ ๕๐ แต่ไม่มีอะไรน่าดู ค่อย่นพระสงฆ์
 ๒ วัดนี้ ถอเป็นหนาทชวด้วยกันขตกภาครักษานครวัด เวลาช่นไปคราวใด

พบพระสงฆ์สามเณรและพวกสัปบุรุษชายหญิง ทั้งเขมรและญวนจีน
 ชนนมัสการพระอยู่บนนครวัดมากบ้างน้อยบ้างไม่มีที่จะว่างเลย จนถึง
 ที่เชิงสะพานหินหนานนครวัดมีคนเอาของกินไปตั้งขาย เพราะมีคนชน
 เสมอไม่ขาด มีตาแก่คนหนึ่งพบทุกคราวที่ชนไปจนคุ้นกัน ได้ถาม
 ได้ความว่า มีพวกแขกอินเดียนอยู่เมืองไซ่ง่อนคนหนึ่ง ทำนองจะ
 เป็นเศรษฐีชนมาตุนครวัด มาเห็นเป็นเทวสถานซึ่งสร้างตามลทธิวิษณุ
 เวทอันเป็นลทธิศาสนาของตน ก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธาใคร่จะบูชาสั่ง
 ชนมา และจ้างตาแก่คนนั้นให้ชนไปจุดโคมเวลาเย็นทุก ๆ วัน ให้
 ค่าจ้างวันละ ๑๐ เซนต์

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน เวลาเช้ามองสี่เออมาซาลมาพาไปดูปราสาท
 พระขรรค์เป็นปราสาทใหญ่แห่งหนึ่ง ซึ่งสร้างเป็นวัดพระพุทธศาสนา
 มหายาน ย่นอกนครธมไปทางด้านเหนือ แต่ดูไม่ได้ทั่วเพราะเขายัง
 ไม่ได้ลงมือแผ้วถาง เป็นแต่เฉาะทางให้เราเดิน สังเกตว่าก่อด้วย
 แล่งปนศิลาทรายเป็นรู้นเก่าขึ้นไป ออกจากปราสาทพระขรรค์ไปดูสระ
 อโนคาค เขมรเรียกกันเป็นสามัญว่า “เนียบเขียน” (คือ นาคพัน)
 เป็นสระสี่เหลี่ยม มีเขื่อนศิลาทำเป็นคันบันไดลงสระโดยรอบ กลางสระ
 มีเกาะกลม กลางเกาะมีปราสาทเทวสถานย่อม ๆ หลังหนึ่ง เกาะนั้น
 มีเขื่อนศิลาทำเป็นรูปตัวนาค ๒ ตัวรัดรอบ จึงเรียกกันว่านาคพัน ยังมี
 รูปเทวดาขนาดใหญ่รูปหนึ่ง มีมารแบกคล้ายรูปมหาวิเนษกรรม ทำ
 เหมือนหนึ่งจะเหาะไปจากเกาะ ที่ขอบสระทำซุ้มศิลาไว้ตรงกลางย่าน

คำนละชุมนุม ในชุมนุมนี้ทางค่านนอกสระทิศหนึ่งทำเป็นรูปคิริษะข้างอำปาก
 เป็นทางน้ำไหล สำหรับพราหมณ์ตักน้ำมนต์ในสระอโนคาคชนมาเทท
 กรวยข้างหลังชุมนุม น้ำนั้นก็ไหลไปออกทางปากข้าง ผู้ที่จะอาบน้ำ
 ต้องเข้าไปนั่งใต้ปากข้าง มีแท่นศิลาขุดเป็นรอยเท้าไว้สำหรับให้วาง
 เท้าในรอยนั้นทั้งสองข้าง นึ่งของของพอคิริษะรับน้ำที่ปากข้างพอดิ
 หน้าชุมนุมออกมาเป็นสระน้อยสำหรับรับน้ำที่อาบแล้ว สองข้างสระน้อยนั้น
 ข้างหนึ่งมีกุฎศิลาแลง สันนิษฐานว่าสำหรับผลิตน้ำ อีกข้างหนึ่งมี
 สระน้อยอีกสระหนึ่งสันนิษฐานว่า สำหรับชำระตัวให้สะอาดเมื่อก่อน
 อาบน้ำสระอโนคาค ทำเหมือนกันเช่นนทางสถาน แต่ทางที่น้ำไหล
 นั้นทำเป็นคิริษะมาคานหนึ่ง คิริษะราชสีห์คานหนึ่ง แต่อีกคานหนึ่ง
 เป็นคิริษะคนใส่เทริด (หาเป็นคิริษะโคคอย่างแบบเขาโกลาสของเราไม่)
 ที่หลังชุมนุมจำหลักลายภาพมีรูปเทวดาต่าง ๆ และรูปคนเจ็บไข้ไปรด
 น้ำมนต์รักษาตัว สระอโนคาคนี้ควรนับว่าเป็นของแปลกในแขวงนครธม
 แห่งหนึ่ง ออกจากสระอโนคาคไปคูปราสาทกลอนโค (คือคอกโค)
 แล้วไปคูปราสาทตาโลม เป็นเทวสถานขนาดกลางไม่แปลกปลาตอันใด
 ทั้งสองแห่ง

เวลาบ่าย ไปคูเทวสถานบรรยงก์เข้าเป็นครั้งที่ ๒ แล้วพวกสมาชิก
 ของเอกโคลฝรั่งเศสเอคสตรัมออเวียนต์ ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่นี้ ๓ คน
 คือศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์คน ๑ มองลีเออมาซาลคน ๑ นางสาว
 ชุชานคาปเลสคน ๑ เขาเข้ากันจัดการเลี้ยงน้ำชาต้อนรับเราโดยฐานที่

เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของสมาคมนั้น พร้อมทั้งผู้พี่ไปทวยและลูกเมีย
 ของเขาประชุมกันที่ลานหน้าปราสาทขายน แล้วมองสี่เออมาชาลเชิญ
 ให้ไปเลือกชิ้นศิลาจำหลัก ซึ่งเขาซุกได้ ให้เอามาเป็นทวลกชิ้นหนึ่ง
 แล้วขอรถกลับมาโฮเต็ล

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน เวลาเช้าขอรถยนต์ไปตเวทสถานในแขวง
 เมืองสุทรนิคม ๓ แห่ง ระยะทางที่ไปรถราวสัก ๕๐๐ เส้น แล้วต้อง
 ไปขึ้นเกวียนระแทะอีกตอนหนึ่งจึงไปถึง เทวสถานที่มาคุ้นสร้างก่อน
 นครธมและนครวัด เรียกว่าปราสาทโลโลแห่งหนึ่ง ปราสาทพระโค
 แห่งหนึ่ง ปราสาทขากงแห่งหนึ่ง ปราสาทเหล่านักอศิวะที่
 ทำชั้นแรกภาพและลายมักก่อโครงเป็นอิฐ แล้วขบปูนประกอบ ต่อ
 ทำชั้นหลังจึงใช้เครื่องประดับด้วยศิลาจำหลัก ปรากฏอิฐที่กล่าวมานั้น
 ที่ปราสาทโลโลมี ๔ ปรากฏ ในจารึกว่าทำอิฐถวายพระราชบิดา
 มารดา แลพระบิตามารดาของพระมเหสี ปรากฏอิฐที่ถวายบรรพบุรุษ
 เป็นชาย รูปภาพทวารบาลเป็นชาย ที่อิฐถวายบรรพบุรุษเป็นหญิง
 รูปภาพทวารบาลก็เป็นหญิง ที่ปราสาทโลโลก็ปราสาทขากงมีวัด
 พระสงฆ์อยู่รักษา แต่ที่ปราสาทพระโคนั้นร้าง ปราสาทขากงโตกว่า
 สองแห่งที่กล่าวมาก่อน มีเทวสถานอยู่กลางแล้วทำปรากฏอิฐล้อม
 เทวสถานกลางทำเป็นฐาน ๓ ชั้นก่อศิลาแลงสูงประมาณ ๗ วา ข้างบน
 เป็นพนาลัย นัยว่าเป็นที่ตั้งศิวลึงค์ มีบันไดขึ้น ขึ้นไปบนนั้นแลดูได้ไกล
 จนเห็นทะเลสาบ เทวสถานเหล่านักอศิวะและกำแพงล้อมรอบทุกแห่ง

เวลาบ่ายไปคเทศานบนเขาพนมบาเกง อยู่ใกล้กำแพงนครธม
 ด้านใต้ เป็นภูเขาคินธรมดา แต่ประมาณจะสูงกว่าภูเขาทองกรุงเทพ ๆ
 ไม่มากนัก บนยอดเขานั้นทำเทวสถานบูชาศิวลึงค์ ยังมีศิวลึงค์
 และรอยสำหรับตั้งศิวลึงค์เรียงรายราวกับรั้ว ตัวเทวสถานก่อถ้ำสูง ๓ ชั้น
 มีปราสาทขนาดน้อยทำด้วยศิลาตั้งรายตามชั้นทุกชั้น ชั้นบนมีปราสาท
 ใหญ่อยู่กลาง สันนิษฐานว่าจะทำไว้รูปพระอมา ด้วยรูปภาพทวารบาล
 เป็นผู้หญิง มองสีเออมาซาลบอกว่าเดิมมีหินเอาขึ้นไปกองไว้มาก
 ตั้งท่าจะแปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา ก่อพระพุทธรูปองค์โต (อย่าง
 พระเจ้าพนัญเชิง) ครอบปราสาทกลางเสียทั้งปราสาท แต่ก่อนขึ้นไปข้าง
 อยู่เพียงขวกว่าขวทางไม่ถึงองค์พระ มองสีเออมาซาลจึงรอลเสียเพื่อ
 จะให้เห็นองค์ปราสาทของเดิม ท้องปราสาทนั้นยอดพังหมดแล้ว แต่
 ฝ่ายนี้ เขาทำบันไดเหล็กให้ขึ้นขึ้นไปนั่งแลดูแผนที่ ไต่บันปลายผนัง
 เพราะคนครวคเห็นไต่ถนัดจากบนนั้นทั้งบริเวณ

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน เวลาเช้า ขึ้นรถยนต์ไปดูปราสาทท้าววัน
 (แปลว่าคอกนมแมว) อยู่นอกนครธมด้านตะวันออก เป็นปราสาทอิฐกับ
 ศิลาปนกัน อย่างเช่นที่เมืองสุพรรณิคม แต่แปลกที่ข้างในปราสาทฝาผนัง
 ก่ออิฐเป็นโครงรูปพระนารายณ์ขนาดใหญ่โตไว้ที่ฝาทั้ง ๓ ด้าน สำหรับ
 จะบนประกอบเป็นเทวรูป ต้องจุดคบคุดจึงแลเห็น มีศิลาจารกด้วย
 แล้วไปดูปราสาทบันทายกะโต (กะฏี) อาณาเขตใหญ่โต ทำด้วยศิลาปน
 กับแลง มีทาสีเกตุว่าเดิมสร้างเป็นวัดพระพุทธศาสนา แล้วถูกขุดแก่เป็น

เทวสถาน ต่อขึ้นไปคปราสาทแปรรูป ก่อด้วยแลงด้วยอิฐปูนกับศิลา
 แต่ยกฐานสูงเป็น ๓ ชั้นอยู่ข้างใหญ่โต แล้วไปคปราสาทเมฆอน
 หนนพนเป็น ๓ ชั้น มีปรางค์ ๕ ปรางค์อยู่ข้างบน นัยว่าทำเป็นเขา
 พระสเมรุ ซากกลับมาแะคปราสาทน้อย อยู่ใกล้ประตูชั้นนครนอก
 แห่งหนึ่ง เรียกว่าปราสาทพรหมานนท์ ขนาดเดียวกับปรางค์ที่เมือง
 พิมาย เป็นเครื่องศิลาล้วน แะบอย่างที่ทำสันนิษฐานว่ารุ่นเดียวกับ
 พระนครวัด

เวลาย้าย ไปวัดสุทัศนอาศรม แต่เรียกกันเป็นสามัญว่าวัด
 เทพพนม อยู่ข้างพระราชวังคานเหนือ มีทางเดินปูแลง เข้าไปจนถึง
 วิหารหลวง ทำเป็นตรมขก่อกด้วยศิลาทราย แต่ไม่เห็นมีเคาเงอน
 เสาสร้างอย่างใด มีใบเสมาสองชั้นขักรอขวิหารหลวงนั้น แะคงว่า
 เป็นพระอุโบสถ และมีพระพุทธรูปมารวิชัย ขนาดหน้าตักสัก ๘ ศอก
 ก่อด้วยศิลากองค์หนึ่ง รูปโฉมเป็นแะบอย่างพระเมืองสรรค์ สงสัยว่าใบ
 เสาและพระพุทธรูปทว่าน จะเป็นของสร้างขนชั้นหลังในคอนเมือศาสนา
 ลังกาวงศ์มาถง เมื่อกอนเมืองนครมร้างไม่เกนรอยข แต่มีพระพุท
 ธรูปนออกองค์หนึ่ง สัก ๘ ศอกทำด้วยศิลา เห็นจะหักพังทงอยู่ในข
 ทวคณ เขาเอามาเรียงตั้งขไว้ แต่ไม่ไคพระพักตร มีแต่พระหัตถ์
 ทำนวเป็นวงแะคงพระธรรมจักร อย่างที่พระปฐมเจดีย์ เห็นว่าพระยขน
 จะเป็นพระยสำหรับขวคณเดิม เพราะมีศิลาจารกอยทวคณนว่าวัดสุคต
 อาศรมนสร้างพรอมกขนครม ขางที่พระพุทธรุศาสนาจะไคแผ่มมาถง

กรุงกัมพูชาตั้งแต่ก่อนเกิดลัทธิมหายาน ต่อไป ๆ ๓๒๓ เทวสถาน เรียกว่า
 พระวิทู เป็นเทวสถานขนาดน้อย ๆ แต่ฝีมือช่างงดงาม เรียงกันอยู่ริม
 สนามชัยข้างบ้านตวันออกตรงพลับพลาสูงข้าม (อย่างว่าอยู่แถววัง
 สราญรมย์และสวนสราญรมย์) หันหน้ามาทางวัง รวมเข็ศเสร็จนับได้
 ๒๐ สถาน ทำซ้อนกัน ๒ ชั้น ได้ไปคุแต่ ๓ สถาน ออกจากพระวิทูมา
 แวะดูเทวสถานบรรยงกศาอีกเป็นครั้งที่ ๓ ด้วยลายจำหลักเป็นเรื่อง
 ต่าง ๆ มีที่ฝาผนังระเบียงทั้ง ๒ ชั้น นครวัดเอาอย่างไปจากที่นี่ แต่
 เรื่องที่จำหลักผนังระเบียงเทวสถานบรรยงก เป็นเรื่องพงศาวดารเป็น
 พนม มีรูปภาพที่น่าคิดหลายอย่าง สำหรับสังเกตว่าของอย่างใดมีแต่เมื่อ
 พนมมาแล้ว เป็นต้นว่าเรือกิงและเรือเอกไชย (ซึ่งเรามักเข้าใจกันว่า
 เป็นของคิดสร้างขึ้นกรุงศรีอยุธยา) ก็เป็นของมีแล้วแต่ครั้งนั้น
 แม้จันทร่มกระต่ายเช่นไซกันกันตามถนน ก็มีแต่พนมมาแล้วเหมือนกัน
 รูปสำหรับคุเช่นว่านมามาก เทียวคนเล่นจึงสนุก คุหลายวันก็ไม่เบื่อ
 แล้วไปคุคลังเก็บรวมของโบราณวัตถุและสำนักงานของมองสิเออมาซาล
 ของโบราณที่เขาเก็บได้เอาพักไว้ ในคลังนี้ก่อน แล้วเลือกคัดส่งทศ
 ไปไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานทเมืองพนมเปญหรือเมืองชานอัยตามควร ของ
 ที่ไม่ต้องการเขาให้พิพิธภัณฑ์สถานชายแก่คนเทียว เอาเงินใช้บำรุง
 รักษาโบราณสถาน

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน เวลาเช้า ขนรถยนต์ไปคุปราสาทแก้ว
 มักเรียกกันว่า “ตาแก้ว” อยู่นอกนครธมทางด้านตวันออก เป็น

รูปหมู่ถ่ายทั่วคทาพรหม
รายชื่อแต่ซ้ายไปขวา

- ๑ นายสมบุญ โชติจิตร
- ๒ หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์
- ๓ พระยาพจนปริชา
- ๔ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนาฯ
- ๕ หม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขา
- ๖ ศาสตราจารย์ ยอช เซเตส์
- ๗ กรมพระดำรงราชานุภาพ
- ๘ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย
- ๙ นางสาวชอชนกคาเปเลส์

ปราสาทศิลาอย่างทำฐานสูง ๓ ชั้น ขึ้นบันไดไปถึงชั้นยอด สูงเสมอ
 ยอดเขา ประมาณเห็นจะสูงสัก ๓๐ วา มีปราสาท ๕ องค์ สถานที่
 ปราสาทแก้วนี้เป็นของสร้างค้างย้งกว่าแห่งอื่น ๆ ในแคว้นนครธม เป็น
 แต่อย่างปราสาทโกถน มีรอยไต่ลงมือจำหลักข้างแต่ฐานชั้นล่าง
 ค่อนั้นไปดูปราสาทตาพรหม เป็นวัดใหญ่โต มีสถานมาก แต่สร้าง
 อย่างกระจุกกระจิกไม่มีชั้นใหญ่ จำหลักลายงามยิ่งนัก สร้างเป็นวัด
 พระพุทธศาสนาเถรวาท แต่มีรอยแกะเป็นเทวสถาน เช่นถูกขุด
 พระพุทธรูปแล้วจำหลักแปลงเป็นคิ้วลึงค์เป็นต้น ออกจากนั้นไปดูพเนียด
 ช่างพนักพบใหม่ ไต่สักเคอนหนึ่ง อยู่ข้างทิศเหนือนครธม ก่อเชิงเทิน
 ควบแลง ฐานฐานกลมมีประตู ๒ ทาง ขนาดจะเขื่องกว่าพเนียดที่
 เมืองลพบุรีสักหน่อย

เวลาบ่ายขึ้นไปนครวัดซ้ำอีกเป็นครั้งที่ ๔ คุลายจำหลักภาพ
 เรื่องที่ฝาผนังปราสาทมุระเขียงชั้นล่าง จำหลักภาพเรื่องเฉลิมเกียรติ
 พระนารายณ์ เป็นปางต่าง ๆ ภาพตัวโต ๆ ทั้งนั้น แต่ว่าดูเหมือนจะ
 ทำแล้วแต่ ๒ ปราสาทข้างด้านตะวันตก แต่ปราสาทข้างด้านตะวันออกนั้น
 ค้างอยู่ยังมีไต่จำหลัก วนนไต่ขึ้นไปดูห้องที่เก็บรวบรวมพระพุทธรูป
 ควบ เป็นของขนมารรวบรวมไว้แต่ก่อนฝรั่งเสศมาจัดการ มีพระพุทธรูป
 ศิลาภาพ ผสมอย่างเลวเป็นพัน มีของแปลกอยู่แต่ ๓ อย่าง คือพระบาท
 (มีใช้รอยพระบาท) ศิลาจำหลักลายยาวสัก ๓ ศอกอย่าง ๑ พระพุทธรูป

ไต่ยาสนนเขยงช่ายอย่าง ๑ กยพระพุทธรูปไม ๑ มหลาย
องคทยนสงถงราว ๒ คอกกม
วณนมคนเครทงเพมมอก ๕ คน ทวยฤคูนเรอเมลเขาคเร
อาทศยละ ๒ ครงทงกล้วมแลว ถาคนเครทงจะรบกลบในเรอลัทม
ไคคูนครวทในวันเสารวันเคยว ถงวันอาทศยเชากกลบ แต่ถารอกลบ
เรอลัทหลงไคคอย ๔ วัน วถงการคูนครวทและโบรมสถณทตาง ๆ
ในแถวนครอม ถาคองการคยเพยงแต่วรูปสถณฐานเพนอยางไรอย ๔ วัน
กพอ แต่ถาจะพิจารณาคไลลยคลออกควรจะอยถง ๗ วันเพนอยางนอย
ทเรามาคควาน เขาพาไคคอยางนกรเรียน คอทสาคญแห่งไคเขาพาไป
คหมคทกแห่ง และพาคชอกแซกจนทวถง คทงเชาทงเยนมา ๘ วัน
แลวยงไมหมค เขาบอกวาทจะไคคทวถงเชนเรา แมฝรงกมนอย แต่
ทจริงการทคอยางนกรเรียนอยขางจะฟก รอคทเขาจะเวลาค และมถน
ไปรถยนคไคทวถงสถณทสาคญ ๆ เกอบทกแห่ง ลงมออกเทยวตอน
เขาราวเวลา ๘ นาฬีกา กลบจวนเทยง กนกลางวันแลวนอนกลางวัน
กนตามธรรมเนยมของเขาสยพกหนึ่ง ไคพกจนยาย ๓ โมงเคษจิงออก
เทยวอกยกหนึ่ง กลบเขาจวนพลบ เวลา ๘ นาฬีกากินอาหารเยน
เวลา ๘ นาฬีกาเคษไคเขานอนทกคน จิงรู้สึกฟกอยแต่แรก ๆ สก
สองวันแลวกชินไปไมเคอครอน

วันที่ ๒๘ พศจิกายน เวลาเชาก่อน ๗ นาฬีกา ชนรถยนคออก
จากไซเตล ผ่านนครอมออกประคชยไปทางวันออก จนถงตำยลบ้าน

ประกาศ ทางราวเกือบชั่วโมง หยฺครถแบ่งกนชนกเวยนระเทะข้าง
 ชีมาข้าง ไปตามทางผ่านหมู่บ้านประกาศไปประมาณ ๑๐๐ เส้นถึง
 เทวสถานบันทายสำเร เป็นเทวสถานขนาดกลาง ปรากฏคิลาโตขนาด
 และคล้ายกับปรากฏที่เมืองพินายมาก ผมอทำรุ่นยุกนครวัด แลทำเป็น
 สถานพระนารายณ์เช่นเดียวกับ ผมจําหลกงาม แผลกแต่กําแพงทลอม
 รอบนอก ทำกําแพงสูงก่อด้วยแลงประกอยคิลา แต่เป็นกําแพง ๒ ชั้น
 มีทางเคีรคล้ายฉนวนในระหว่างกําแพง และเจาะหน้าต่างใส่กรอบคิลา
 มีลูกกรงไว้ทกําแพงชั้นนอกอย่างชั้นในบ้าง สลับกันไปจนรอบ ของเคีม
 น่าจะมีหลังคาข้างบนเป็นเพิงพลรอบเทวสถาน แต่มีทางเข้าออกในชั้น
 ซบซน ทำเช่นนั้นเพื่อประโยชน์อื่นใดแปลไม่ออก

ซากกลับมาแะตเทวสถานเจ้าไสยเทวคา เป็นปรากฏ ๓ ยอด คล้าย
 อย่างเช่นทลพบุรี แต่ทำด้วยคิลา ลวคล้ายทจําหลกรุ่นเดียวกับทนครวัด
 กลับมาถึงไฮเตลเวลา ๑๐ นาฬิกาเศษ

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกาเศษ ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราชฐูมาหา
 บอกว่าเมื่อเรามาถึงกำลังไปตรวจราชการ จึงมีใตมารบ ครั้นกลับ
 เข้ามาก็ช่วยเป็นไข พอหายไขจึงมาหา ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้อาย
 ราว ๓๕ ปีเป็นชาวเมืองพนมเปญ แต่พูดไทยได้คล่องแคล่ว เป็นที่
 ออกญาปราสาทรังสรรค์ (ชื่อใหม่สำหรับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเสียม
 ราชฐู ผู้คิดหย่อนความรู้โบราณคดี ถ้าชอออกญาโยธวรรณินทร หรือ
 ออกญามหานครานุรักษ์จะถูกตองตักว่า) สนนากันไคสนิทสนมค

สนทนากษัตริย์ว่าราชการเมืองเสียมราฐอยู่แล้ว ขนไปนครวัดซ้ำอีกครั้ง
หนึ่งเป็นครั้งที่ ๕ วนนประทักษิณระเบียงทั้งชั้นกลางชั้นบน และใน
องค์ปราสาทกลาง เป็นอันโตคู่ทวารวัด

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน เวลาเช้า มอญลีเออมาธาลพาไปดู
ประตูผี คือประตูนครธมด้านตะวันออก อยู่ตรงเทวสถานบรรยงก์ออกไป
ห่างกับประตูชัย (ซึ่งอยู่ตรงหน้าพระราชวัง) ประมาณ ๕ เส้น แยกอย่าง
เหมือนประตูชัยไม่ผิดกัน แต่ภาพเต็มยังอยู่มาก ฝรั่งเศสกำลัง
พยายามยกศิลาที่หักพังกลับขนไปตั้งอย่างเดิม จะให้เห็นว่าประตูเต็ม
เมื่อยังบริบูรณ์เป็นอย่างไร ตอนนั้นกลับมาดูปราสาทน้อยแห่งหนึ่ง
อยู่ข้างถนนประตูชัยทางฝ่ายใต้ แล้วมาดูเทวสถานบาปวน ซึ่งนับว่าเป็น
เทวสถานสำคัญอันหนึ่งอยู่ติดพระราชวังข้างใต้ ทำเป็นปราสาทตั้งบนฐาน
ศิลา ๕ ชั้น ต้องขนบันไดสูงมาก ลายจำหลักพอเป็นปานกลาง
เทวสถานบาปวนนั้นในศิลาจารึกเรียกว่า สุวรรณคีรี แต่เดิมสร้างเป็น
สถานพระอิศวร มีรอยแกะในชั้นหลังมาแปลงเป็นสถานพระนารายณ์
แปลกอยู่ ที่แห่งอื่นเห็นแต่แปลงวัดพระพุทธศาสนาเป็นเทวสถาน หรือ
แปลงเทวสถานเป็นวัดพระพุทธศาสนา ที่แปลงเทวสถานไควะเป็น
ไวษณวะเห็นแต่แห่งนี้ ที่เทวสถานบาปวนมีของแปลกอีกอย่างหนึ่ง คือ
ทางเคียวเข้าไปจากท้องสนามชัย ชั้นเดิมทำเป็นถนนปูศิลา ต่อมายกพื้น
ทำเป็นสะพานศิลาบนถนนนั้น คือตั้งเสาศิลากิ่งกลมสูงสัก ๒ ศอกเศษ
รายเป็นระยะ แล้วปูศิลายกพื้นเป็นพื้นสะพานตลอดถนนแล้ว

บ้านโตปราสาทหิน

41. 12

กลับไม่พอใจ มีรอยแค้นใจก่อเขื่อนสองข้างถมดินกลบเสาสพานนั้น
 แปลงเป็นถนนเสียอีก คน่าพิศวง ก็เทวสถานขยาป่วนอยู่ชิดกับพระราชวัง
 ขอตทำเสพานบนถนนให้ทางเคียวสูงขึ้นไป สันนิษฐานว่าเห็นจะทำคราว
 เคียวกบเมือถมดินหนนพนพระราชวังให้สูงขึ้นไปดังกล่าวมาแล้ว แต่
 สพานหินที่ทานั้น คึกงามดี จะเป็นเพราะเหตุใดค้อมมาจึงถมกลบเสา
 สพานเสีย ขอนึกคิดไม่เห็น

อนงเรา มาเที่ยวในโตตงใจสยสวนการเรองหนง คอเรองพระพุทธรูป
 องค์เล็ก ๆ ซึ่งเรียกกันว่าพระกริ่ง เป็นของทนายถอและชวนชวายหา
 กันในเมืองเรามาแต่ก่อน กล่าวกันว่าเป็นพระของพระเจ้าปทุมสุริวงศ์
 สร้างไว้ เพราะได้ไปจากเมืองเขมรทางนั้น เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔
 พระอมรโมลี (นพ) วัดขยขमारาม ลงมาสั่งมหาปานราชาคณะธรรมยุติ
 ในกรุงกัมพูชาองค์แรก ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จพระสุคนธ์นั้น มาได้
 พระกริ่งขึ้นไปให้คณา (พระยาอภินันทริกามาตย์) ท่านให้แก่เรา
 แต่ยังเป็นเด็กองค์หนึ่ง เมื่อเราขวชเณรนำไปถวายเสด็จพระอภัยสมาย
 (สมเด็จพระยาปวเรศวิริยาลงกรณ์) ทอดพระเนตร ท่านตรัสว่า
 เป็นพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศ์แท้ และทรงอธิบายต่อไปว่าพระกริ่ง
 พระเจ้าปทุมสุริวงศ์นั้นมี ๒ อย่าง เป็นสีคำอย่าง ๑ เป็นสีเหลืององค์
 ย่อมลงมากกว่าสีคำอย่าง ๑ แต่อย่างสีเหลืองนั้นเราไม่เคยเห็น ได้เห็น
 ของผู้อื่นก็เป็นอย่างสีคำทางนั้น ต่อมาเมื่อเราอยู่กระทรวงมหาดไทย
 พระครูเมืองสุนทรเข้ามากรุงเทพ ๆ เขาพระกริ่งมาให้ อีกองค์หนึ่ง

ก็เป็นอย่างลึกลับ ไต่พิจารณาเทียบเคียงกันตักขงคตคณตาให้ เห็น
เหมือนกันไม่ผิดเลย จึงเข้าใจว่าพระกริ่งนั้น เคยเห็นจะตีพิมพ์ทำทีละ
มาก ๆ และรูปสัณฐานเห็นว่า เป็นพระพุทธรูปมหายานอย่างจีน
มาไต่หลักฐานเมื่อเร็ว ๆ นี้ ด้วยราชทูตต่างประเทศคนหนึ่งเคยไปอยู่
เมืองขกกง ไต่พระกริ่งทองของจีนมาองค์หนึ่ง ขนาดเท่ากันเป็นแต่
พระพักตร์มีใช้พิมพ์เดียวกับพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศ ถึงกระนั้น
ก็เป็นหลักฐานว่าพระกริ่งเป็นของมาแต่เมืองจีนแน่ มาเที่ยววจึงตั้งใจ
จะสืบหาหลักฐานว่าพระกริ่งนั้นหากันไต่ที่ไหนในเมืองเขมร ครั้นมาถึง
เมืองพนมเปญ พบพระเจ้าพระสงฆ์เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ลองไต่ถามก็
ไม่มีใครรู้เรื่องพระกริ่งและไม่เคยเห็น มีออกญาจักรีคนเดียวบอกว่
สัก ๒๐ ปีมาแล้วไต่เคยเห็นของชาวบ้านนอกองค์หนึ่งเป็นพระชนิดเช่นว่า
แต่ไต่หาไต่เอาใจใส่ไม่ ครั้นมาถึงพระนครวัดจึงมาไต่ความจากมองสิ
เออมาธาล ผู้จัดการรักษาโบราณสถาน ว่าเมื่อสัก ๒-๓ เดือนมาแล้ว
เขาขุทซ่มเทวสถานซึ่งแปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา อยู่บนยอดเขา
บาแกง วิมนครธมข้างคานไต่ พบพระพุทธรูปเล็ก ๆ อยู่ในหม้อใบหนึ่ง
หลายองค์ เอามาไต่เราดู เป็นพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศทั้งนั้น
มีทั้งอย่างดำและอย่างเหลือง ตรงกับที่เสด็จพระอภัยชฌายทรงอธิบาย
จึงเป็นอันไต่ความแน่นว่าพระกริ่งที่ไต่ไปยังประเทศเราแต่ก่อนนั้น เป็น
ของหาไต่ ในกรุงกัมพูชาแน่ แต่จะทำมาจำหน่ายจากเมืองจีน หรือ
พวกขอมจะเอาแบบพระจีนมาคิดหล่อขึ้นในประเทศขอม ขอนิทรายไต่ไต่

เวลาบ่าย ไปดูปราสาทขรรยงก์ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เป็นครั้งที่ ๕
 คุณภาพเรื่องทิวทัศน์กระเบื้องชั้นล่างจนรอบทุกด้าน มีความซอหนึ่ง เนือง
 ควบเทวสถานขรรยงก์ยังมีโถกถ่าว คือเทวสถานขรรยงก์สร้างเป็นฝ้าย
 ไชวะ แต่เดิมในปรางค์ตั้งคิ้วลึงค์ และทำลวดลายรูปคิ้วลึงค์จำหลัก
 ตามที่ต่าง ๆ แต่มีรอยชุกแกลายคิ้วลึงค์ และยกคิ้วลึงค์ไปจากใน
 ปรางค์ ตั้งพระพุทธรูปแทน แปลงเทวสถานเป็นเจดีย์สถานในพระพุทธรูป
 ศาสนา ใช้แต่เท่านั้น สร้างวัดมณฑลเสมาล้อมด้วยอิฐมณฑลวัด เห็น
 จะเป็นของแปลงชั้นหลัง แต่ในสมัยเมธราชธานีกรุงกัมพูชาอยู่ที่นครธม
 นั้นเอง

วันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้า ขนรถไปเที่ยวดูเทวสถานที่ไม่สู้
 สำคัญในแถบนครธมซึ่งได้ผ่านทั้งเสียในวันก่อน ๆ แห่งหนึ่ง เรียกว่า
 ขกษจำกรง อยู่ริมเขาพนมบาเกงข้างนอกนครธม เป็นเทวสถานพระ
 อิศวร ทำฐานสูง ๓ ชั้น มีปรางค์อยู่ข้างบน ฐานก่อด้วยแลง ปรางค์
 ก่อด้วยอิฐ ต่อไป ๆ คุวัดพระศรีอารย์ อยู่ใกล้ถนนในนครธม เห็น
 จะเป็นวัดพระพุทธศาสนาสร้างมาแต่ครั้งมหายาน พวกลังกาวงศ์มา
 สร้างชำผกพุทธเสมาอย่างโยเสมาซ้อนสองโย นอกจากพระพุทธรูป
 นาคปรกศิลาองค์หนึ่ง ไม่มีอะไรเป็นแก่นสาร ต่อไป ๆ คุวัดพระ
 อินทรเทพ ก็เป็นทำนองเช่นเดียวกับทกถ่าวมาแล้ว แล้วไปดูที่ฝังศพ
 มงสิเออโกมไมล์ ซึ่งเป็นผู้จัดการรักษาของโบราณก่อนมงสิเออมาร์
 ชาล มงสิเออโกมไมล์คนนั้นเคยไปรับเงินซึ่งสำหรับแจกกุฏิเอามาเอง

จากเมืองเสียมราฐทุกวันนี้แล้ว ผู้ราชูรู้ความคึกทางตี่ซึ่งยั้งมองสีเออ
โกมไม้ล้คาย รัฐบาลไต่จกทำทผ่งศพให้เป้นย้าเห่นจความชอบ ทำด้วย
ศิลาแลง หล่อสีเมนต์เป่นลวคลายอย่างปราสาทขอมไม่ใหญ่โต แต่
ทำประณีตคี่ ออกจากนั้นไปคูประโคกปรก เป่นเรื่อศิลาสีเฐฐานยาว
ทำไวข้างหลังเทวสถานข้ามฟากสนามชัยตรงหน้ายาปวน คูปเหมือนจะ
เป่นท้สำหรับประชุมทำพิธี เช่นถ่อน้ำกระทำสตัยเป่นต้น แล้วไปคูป
พระราชวังอีกคร้งหนึ่ง นัยว่าเป่นเสร์จการคูปปราสาทหินแถวนครวัด
นครธม พอจะอ่างไต่ว่าแห่งใดซึ่งควรรคไต่ค้หมคทุกแห่ง พอหมควัน
ท้กำหนดในโปรแกรมสำหรับอยู่คูนครวัดนครธมพอค้

มีความรู้บางอย่างเนื่องด้วยปราสาทหิน ยังมีไต่กล่าวไว้ท้อ
จะกล่าวเพิ่มลงตรงน้ ค้อ ปราสาทหินทั้งปวงน้น ถ้าว่าด้วยทพ
สัมภาระท้ใช้ก่อสร้าง มีสร้างด้วยอิฐอย่าง ๓ สร้างด้วยแลงอย่าง ๓
สร้างด้วยศิลาอย่าง ๓ หรือประสมกันน้สองอย่างสามอย่างน้น น่าจะ
คิคเห่นว่าชั้นเคิมท้เคียวสร้างด้วยอิฐ เพราะอ่าจะทำไต่ด้วยกำลังคน
น้อย ครั้นค้อมาเห่นว่าก่อด้วยแลงถาวรกว่าอิฐ จึงเป่ลี่ยนไปใช้ก่อ
ด้วยแรง ในสมัยเมอมีคนเป่นกำลังมากพอท้จะขนแลงก้อนใหญ่ ๆ
เอามาใช้ก่อสร้างไต่ ครั้นมาถงสมัยเมอพวกขอมมีอำนาจเคิมท้ มี
ผู้คนเรียกมาท้างารไต่ตั้งหมนตั้งแเสน จึงให้ไปท้ยวชคศิลาขนมาใช้
ก่อสร้าง เพราะอ่าจะทำหลักทำรูปและลวคลายให้งามกว่าทำด้วย
แลงหรืออิฐ แต่ตามความท้ปรากฏน้ศิลารักหาเป่นเช่นน้นไม่

ปรากฏว่าปราสาทที่ทำในจังหวัดอื่นเดียวกัน และในยุคนั้นเดียวกัน
 ทำด้วยอิฐก็มี ทำด้วยแลงก็มี ทำด้วยศิลาก็มี การที่เลือกที่จะ
 ทำด้วยทัพสมภาระอย่างใด อาศัยเหตุอัน บางทีจะมีเกณฑ์สองอย่าง
 คือ กำลังของผู้สร้างอย่างหนึ่ง ความสำคัญของสถานที่สร้างอย่างหนึ่ง
 ลักษณะการก่อสร้างปราสาทหินนั้น บรรดาปราสาทที่สร้างด้วยศิลา
 เช่นนครวัดเป็นต้น ใช้แลงเป็นแกนในทั้งนั้น ก่อศิลาหุ้มแต่ข้างนอก เว้น
 แต่แห่งใดจะทำแกนไม่ได้จึงใช้ศิลาล้วน วิธีก่อศิลานั้น ถ้าศิลาเป็น
 แท่งโกนมาเรียบเรียงก่อขึ้นไปจนสำเร็จเสียก่อน แล้วจึงตั้งร่าง
 ขึ้นไปเขียนศิลาเป็นรูป และจำหลักลายต่อภายหลัง สันนิษฐานว่าการ
 สร้างเห็นจะใช้ช่างหลายพวก คือช่างก่อพวกหนึ่ง ช่างจำหลักพวก
 หนึ่ง บางทีจะมีพวกช่างแกะลายเขากพวกหนึ่ง ซึ่งไม่ต้องขึ้นร่าง
 ฐานสูง แม้เป็นผู้หญิงก็อาจทำได้ การที่ก่อยกยทจำหลักทำก่อน แต่
 การแกะลายเขากทำต่อทีหลัง ดูเหมือนการแกะลายเขากนั้น จะ
 ปล่อยให้ให้เรยรายกันทำตามแต่ศรัทธา ด้วยเหตุนี้ แม้ที่นครวัดยังมี
 รอยแกะลายเขาก่างอยู่ครึ่ง ๆ กลาง ๆ หลายแห่ง ถ้าทำเป็นงารหลวง
 ที่ไหนจะเป็นเช่นนั้น แท้ที่จริงชนเชื่อว่าปราสาทหิน ไม่ว่าที่ใด ในแดน
 กรุงกัมพูชาก็ดี หรือในประเทศของเรานักดี ใหญ่ก็ตามเล็กก็ตาม คง
 ก่อค่างข้าง จำหลักค่างข้าง แกะค่างข้าง ที่จะไม่ทำค่างนั้นไม่มีสักแห่ง
 เดียว ขอนกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงสังเกตเห็นก่อน ตั้งแต่

ชานานมาแล้ว คงเป็นเพราะวิถีที่ใช้ช่างหลายพวก และผู้สร้างก็หลาย
พวกจึงกล่าวมา

อนึ่งรูปปั้นฐานของปราสาทหินนั้น ที่สร้างในพระพุทธศาสนา ก็น่า
ที่สร้างในศาสนาพราหมณ์ สังเกตเห็นผิดกันในข้อสำคัญอย่างหนึ่ง
คือถ้าสร้างในพระพุทธศาสนาถึงบริเวณจะใหญ่โตอย่างไร ย่อมทำพนัก
วิหารและปราสาทไม่หนุนฐานขึ้นไปให้สูงนัก ถ้าสร้างในศาสนาพราหมณ์
มักจะมีฐาน ๓ ชั้น หรือ ๕ ชั้น สร้างปราสาทสูงลอยอยู่บนฐาน ความ
ผิดกันเช่นว่านี้ จะพึงสังเกตได้ แม้สถานที่ย่อมสร้างณเมืองลพบุรี
เช่นวัดมหาธาตุเป็นของสร้างในพระพุทธศาสนาพนักเตย เทวสถาน
เรียกว่าศาลสูงเป็นของสร้างในศาสนาพราหมณ์ ยกพนักสูงขึ้นเป็น
หลายชั้น

ว่าถงกระบวนเวลลวกลาย พวกขอมได้แบบมาแต่อินเดียเป็นแน่
ไม่มีที่สงสัย แต่เมื่อช่างขอมเชี่ยวชาญจนจึงคิดแผลงจากลายอินเดีย
มาเป็นลายขอมเกิดชนิดออกอย่างหนึ่ง ขอนใดพบสิ่งสำคัญเป็นอาหาร
เหมาะดี มีลายจำหลักศิลาที่หลังประตูของโบราณชั้นหนึ่งอยู่ที่พิพิธ
ภัณฑสถานเมืองพนมเปญ เป็นลายอินเดีย ไปพบอีกชั้นหนึ่งอยู่ที่
คลังนครธมเป็นลายขอม แต่สังเกตได้ทันทีว่าแก้ไขมาจากลายเดิ
มกัน จึงถ่ายรูปแบบศิลาที่หลังประตูทั้งสองชั้นมาพิมพ์เทียบกันไว้ ให้
เห็นในหนังสือนี้ด้วย

เหตุที่สร้างปราสาทหินปรากฏในศิลาจารึกต่าง ๆ กัน ชั้นเดิม
ดูเหมือนจะสร้างอุทิศหรือเฉลิมพระเกียรติแก่ผู้ที่ล่วงลับไปยังปรโลก

ลายขอมชนเก่าเปรียบกับชนใหม่

แล้ว มาชั้นหลัง ยกตัวอย่างกษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดินเริ่มสร้างเฉลิม
พระเกียรติยศพระองค์เองแต่ยังมีพระชนม์อยู่ แต่ไปแล้วต่อรัชกาลหลัง
นี้ว่าเวลาที่สร้างราว ๒๐ ปีจึงสำเร็จ นักถึงประเพณีโบราณของเรา
กล่าวกันว่าถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์พระองค์หนึ่ง ต้องสร้างวัด
ประจำรัชกาลวัดหนึ่ง แต่วัดที่สร้างนั้นมักปล่อยค้างไว้ให้ผลต่อ
รัชกาลหลัง ค่อยเกรงว่าถ้าทำให้แล้วเสร็จจะสิ้นรัชกาล คิดอันนี้จะได้
มาแต่ขอมในเรื่องสร้างปราสาทหินหรืออย่างไรน่าพิเคราะห์อยู่

อนึ่งปราสาทหินซึ่งขอมสร้าง เมื่อคิดว่าแห่งหนึ่ง ๆ จะต้องใช้
แรงคนสักเท่าใด คูเหลือที่จะประมาณ อย่างเช่นสร้างนครวัดเห็นจะ
ต้องเกณฑ์จำนวนคนประจำทำงานนับด้วยหมื่น ให้ไปตั้งต่อยศิลาอยู่ที่
เขาดินข้าง ไปเที่ยวขุดหาแลงที่อื่นบ้าง เป็นพนักงานขนศิลาและแลง
มาจากที่นั้น ๆ บ้าง ยิ่งพวกคนยกขนขนเรี่ยเรียง ในสมัยเมื่อยัง
ไม่มีเครื่องจักรกล ซึ่งจะช่วยแรงคน จะต้องใช้คนมากสักเท่าใดจึงจะ
พอแก่การ เพราะฉะนั้นคิดดูก็พอเห็นได้ว่าจะต้องใช้อำนาจสักเพียงใด
และไพร่พลที่ต้องกะเกณฑ์นั้นจะได้ความเดือดร้อนสักเพียงใด นครวัด
นี้ว่าเป็นอนุสาวรีย์โบราณซึ่งใหญ่โตและสง่างามอย่างที่สุดแห่งหนึ่งใน
โลก แต่เมื่อคิดถึงราคาที่ทำนุสร้างต้องลงทุนก็น่าอนาถใจ ค่อย
ตามเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า พอเสร็จสร้างนครวัดแล้ว ประเทศขอม
ก็สิ้นกำลัง ต่อมาไม่นานเท่าใดก็ต้องตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่น

ขอทศกชังจะกล่าวในเรื่องปราสาทหินที่โตมาตุคราวนี้ อยากรจะ
 ลงความเห็นไว้ว่าการที่อ่านคำพรรณนาเช่นกล่าวมาในหนังสือนอกค หรือ
 ครอบที่เขาถ่ายก็ตี สำคัญใจไว้อย่างไร ครั้นไปเห็นตัวจริงก็รู้สึกกว่า
 สำคัญผิดไปเสียโดยมาก เพราะฉะนั้นผู้ที่อยากดูปราสาทหิน ถ้า
 สามารถไปได้ควรไปดูให้ถึงที่ ใดอยู่แล้วจะไม่เสียใจเลย

วันนั้นมีพวกอเมริกันเคียวทางมาถงนครวัดอีกหมู่หนึ่ง ได้ยินว่าจะ
 มีพวกเจ้าหญิงอียิปต์มาพรงันอีก ๔ คน วันศุกร์ก็ว่าจะมีพวกเคียวทาง
 มาอีก ๓๘ คน ผู้จัดการโฮเต็ลออกจะรู้สึกลำบากด้วยที่ไม่พอให้คนอยู่
 แต่พวกเราจะไปพรงัน ถงกระนั้นพวกที่จะมาใหม่ก็มากกว่าพวกเราอีก
 มาก ในโฮเต็ลดูเหมือนจะมีห้องคนอาศรัยสัก ๑๕ ห้อง ถ้าคนมาก
 ก็ต้องอยู่ห้องละหลายคน โฮเต็ลนี้ทราบว่าเปนของบริษัทยเมสซาจิวฟล
 เวยลทเคียวเรือจัดการ การกินอยู่ ๆ ช่างดี และมีพาหนะของโฮเต็ล
 คอรถยนต์และมีช่างของโฮเต็ล ๒ เชือกสำหรับรับพาคนโดยसान รัฐบาล
 ช่วยจัดคนสำหรับนำทางคนเที่ยวด้วย คนนำทางนั้นเปนพวกเสมียน
 เขมรที่พูดภาษาต่างประเทศได้ เขาสั่งสอนให้รู้จักอธิบายโบราณสถาน
 ต่าง ๆ ค่าโฮเต็ลและค่าพาหนะเรียกแรงอยู่สักหน่อย แต่เมื่อคิดดู
 ก็เห็นออกผู้จัดการโฮเต็ล ด้วยจำนวนคนที่มาเที่ยวไม่ยุติ บางฤดูก็มี
 มาก บางฤดูก็มีน้อย บางทีก็ไม่มีใครมา เขาต้องเตรียมโฮเต็ลเสีย
 ค่าใส่หุ้ยอยู่เป็นนิจ ก็ต้องคิดถ่วงกัน ได้ยินว่าแต่เดิมโฮเต็ลเปิดเพียง
 บลละ ๔ เดือน แต่เดี๋ยวนี้ตั้งแต่มีรถยนต์ มีคนมาดูนครวัดนครธม

ตลอดไป แลจำนวนคนที่มากมาจนทุกที่ รัฐบาลกำลังคิดอ่านจะให้
 ค่าไฮเต็ลและค่าพาหนะลดน้อยลง เพื่อให้มีผู้มาเที่ยวมากขึ้น จะได้
 เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองในทางอื่น สึงเกตุดูการที่มาพบปะคนเค็รทาง
 ต่างชาติ ก็ช่อกลอยู่ ถ้าเป็นอเมริกันมักจะยิ้มแย้มและเลียมให้
 คุ้นในไม่ช้า ถ้าเป็นฝรั่งเศส บางคนที่ตำแหน่งแห่งโคน ก็มักไป
 พุดกัยผู้กักยให้ชกนำให้รู้จักกับเรา ที่เป็นแต่คนเค็รทางมาเที่ยว
 สามัญ อยู่ด้วยกันไปเฉยๆ ไม่รู้จักกันก็มี แต่สังเกตได้ว่าเขาคงแสดง
 อธิษาศัยคิต่อเราทุกคนไม่มีเว้น

มองสิเออบอดุเอง เรลคิงส์บริเอกรุงกัมพูชา กับไปรเฟสเซอร์
 คอคองช่างบน และนายร้อยโท กอนเน นายทหารคนสนิท ซึ่งชน
 มารับเรากลับโดยทางรถยนต์ ออกจากเมืองพนมเปญแต่เช้า ๕ นาฬิกา
 ๓๐ นาที มาถึงเมืองเสียมราชูเวลา ๑๑ นาฬิกา เจ้าหญิงได้
 ช่วยกันทำของกินอย่างไทยส่งไปเลี้ยงเวลากลางวัน ครั้นเวลาบ่าย
 มาหาทไฮเต็ล สันทนาปราไสและถ่ายรูปด้วยกันแล้ว เชิญให้พวก
 เราไปกินอาหารเย็นด้วยที่จวนซึ่งสร้างใหม่ในเมืองเสียมราชู ครั้น
 เวลาค่ำ ๗ นาฬิกาให้รถมารับไปด้วยกันทั้งหมด พุดกันถึงเรื่องที่จะ
 เค็รทางบกซากลับ เรลคิงส์บริเอเอารถยนต์ชนมาจากเมืองพนมเปญ
 สำหรับให้พวกเรากลับอีกหลังหนึ่ง รวมเป็นสองหลังด้วยกันก็รถยนต์
 ซึ่งเรลคิงส์บริเอ ไคส่งล่วงหน้าชนมาสำหรับเราเที่ยวเตร่แต่แรกมาถึง
 แลส่งให้เจ้าเมืองหารรถยนต์ที่ในเมืองเสียมราชูรับชนหีบผ้าไปส่งที่กำพง

จามอีกหลังหนึ่ง รวมเป็นกระบวนรถ ๓ หลังด้วยกัน ของที่จะไป
ทางบกเฉพาะใช้ ๒ วัน นอกจากนั้นส่งกลีบทางเรือเมล์ ให้นายสมบุญ
โชติจิตร คุมไป เรือจะออกจากเมืองเสียมราชูต์ในวันที่ ๕ เวลาเช้า
ถึงเมืองพนมเปญที่หลังเราไปถึง ส่วนเรลคิงส์บริเอจะล่วงหน้าออกจาก
เมืองเสียมราชูต์ แต่เวลาเช้า ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ไปคอยรับอยู่ที่
เมืองกำพงธม ซึ่งจะปะทะกันกลางวัน ะให้กระบวนรถออกใน
ระหว่างเวลา ๗ จน ๘ นาฬิกา ครั้นกินอาหารเสร็จแล้วกลับมาโฮเต็ล
แต่หัวค่ำ ค่ายจะมาถึงของ ทั้งเห็นว่าเรลคิงส์บริเอเคิรทางเหนอย
จะได้ผ่อนพัก

๖. กลับเมืองพนมเปญทางเมืองกำพงจาม

วันที่ ๒ ธันวาคม เวลาเช้า ๗ นาฬิกา ออกจากโฮเต็ลนครวัด
พวกเจ้าเมืองกรมการและผู้จัดการโฮเต็ลพากันมาส่ง จัดผลไม้และขนม
ให้มาสำหรับกินในรถ ขบวนรถกลับเข้ามาทางเมืองเสียมราชูต์ แล้ว
ข้ามลำน้ำมาข้างใต้

ถนนตอนพรมแดนเมือง เสียมราชูต์ต่อกับมณฑลกำพงธมยัง
ไม่แล้วดี ได้เห็นเวลากำลังทำถนน พอร์เคาเงอนวิธทำถนนของฝรั่ง
เศสบ้าง ได้ยินว่าถนนที่ทำนั้นเขากำหนดเป็น ๓ ชนิด ชนิดที่ ๑
ถนนสำหรับโคโลนี่ คือทำเพื่อประโยชน์ร่วมกันทุกอาณาเขต รัฐบาล
กลางที่เมืองฮานอยเป็นผู้คิดว่าควรจะทำไปทางไหน และใช้เงินของ
รัฐบาลกลางก่อสร้าง ชนิดที่ ๒ เป็นถนนสำหรับอาณาเขต คือคิด

เสร็จแล้วเช่นนั้น สพานยังใช้เป็นสพานไม้ชั่วคราว ค่อยเปลี่ยนทำ
 เป็นของถาวรเป็นลำดับไป (ดูเหมือนเรื่องทำสพานจะแล้วแต่เศษเงินมี
 เหลือขะเท่าใดก็ทำเท่านั้น) สิ่งเกิดคุณนตอนแต่เมืองเสียมราชฐู
 มาจนเมืองกำพงสวาย อันตั้งท่าการมณฑลกำพงธม จำนวนสพาน
 ที่ทำเป็นของถาวรเสร็จแล้ว ก็ยสพานที่กำลังทำเป็นของถาวร และ
 สพานซึ่งยังเป็นของใช้ชั่วคราว จำนวนจะเท่า ๆ กัน ในเวลาที่ทำสพาน
 เขาไม่ยอมให้ บัดถนน เพราะฉะนั้นจะทำสพานตรงไหนต้องถมดินทำ
 เป็นถนนโค้งสำหรับรถเตีร้ออมชั่วคราวทุกแห่ง เเร่ถึงสุขีร์เอบอกว่า
 ถนนที่ทำแต่กำพงธมไปถึงเมืองเสียมราชฐูระยะทางราว ๑๕๐ กิโลเมตร
 (คือ ๓๗๕๐ เส้น) ลงทุนเป็นเงิน ๖๐๐,๐๐๐ เหรียญ แต่การรักษาดถนน
 ที่ทำแล้วรักษาคงยาก แม่นถนนยคยาวนับตั้งหมื่นเส้น และผ่านไปใน
 ที่ทุ่งนาป่าเปลี่ยวโดยมาก ที่จะผ่านหมู่บ้านนั้นน้อยแห่ง เขาว่างคน
 สำหรับขุดกวาดและซ่อมแซมมีตลอดทุกกระยะ รักษาเรียบรจน จะหาแต่
 รกสักแห่งหนึ่งก็หาพบไม่ เมื่อลองคิดถึงประโยชน์ที่จะได้จากการทำ
 ถนนยคยาวและมากมายหลายแห่งเช่นฝรั่งเคสทำ ดูเหมือนประโยชน์
 จะเป็น ๒ ชั้น คือประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ในอนาคต ส่วนประโยชน์
 ในปัจจุบันนั้นเห็นจะได้แก่รัฐบาลมากกว่าผู้อื่น เพราะอาจจะใช้รถยนต์
 ไปมาไต่รวดเร็ว มีการเกิดขนฝายพลเรือน เช่นจะไปตรวจราชการก็
 หรือการฝายทหาร หากจะเกิดจลาจลชนทใดจะส่งกำลังไปปราบปรามก็
 ก็เป็นการสะดวก ไม่จำเป็นต้องมีเจ้าพนักงานหรืออรพลแยกย้ายไปเที่ยว

ตั้งประจำอยู่ตามท้องที่มากมายอย่างแต่ก่อน ตัดความเปลืองและความ
 ลำบากในเรื่องนั้นลงเป็นตัวอย่างที่ใดจากทำถนน แต่ส่วนราษฎรนั้น
 จะยังไม่สู้ได้รับประโยชน์ในขณะนี้ เพราะหมู่บ้านที่ตั้งมาแต่ก่อน
 สร้างถนน อยู่ห่างถนนโดยมาก มาทางถนนนาน ๆ จะพบหมู่บ้านที่
 อยู่ริมถนนสักแห่งหนึ่ง ยานพาหนะของราษฎรเล่าก็ยังใช้เกวียนอย่าง
 เก่าอยู่โดยมาก เกวียนอย่างเก่านั้น ถ้าปล่อยให้เดินบนถนนก็กัดถนนเสีย
 เหมือนรัฐบาลฝรั่งเศสจะห้ามไม่ให้เดินบนถนนอยู่แล้ว ด้วยเห็นรอย
 ทางเกวียนมีอยู่ข้างถนนเนื่อง ๆ ถึงยอมให้เดินบนถนน เกวียนเหล่านั้น
 เองก็ทนไม่ได้ ด้วยทำเป็นเครื่องผูกสำหรับแต่เดินกับที่ทราย ต่อเปลี่ยน
 เป็นเกวียนล้อหุ้มเหล็กเมื่อใด เกวียนกับถนนจึงจะเข้ากันได้ เกวียน
 เช่นว่ายังไม่เห็นมีกหลัง ในปัจจุบันนี้ประโยชน์ที่ราษฎรได้เพียงเดินทาง
 สดวกขึ้น แต่ประโยชน์ส่วนอนาคตนั้นราษฎรและบ้านเมืองคงจะได้เป็น
 อันมากไม่ต้องสงสัย เคยვნกพอสั่งเกณฑ์ได้ไปแล้ว สองข้างถนนที่
 ผ่านไป ที่ขาดงมีรอยไถ่สร้างทางทำไร่และบ้านเรือนร้านค้าขึ้นใหม่
 ไปทุกแห่ง หมู่บ้านที่จะเกิดขึ้นในภายหน้าคงหันมาสร้างริมถนนหลวง
 หรือมีถนนก็คงทำถนนสายแยกเข้าไปหาหมู่บ้าน การขนส่งสินค้าต่าง ๆ
 มีแต่จะสะดวกขึ้นทุกที เมื่อพูดถึงเรลซึ่งสู้บริเอตรงเรื่องทำถนน เราพูด
 กันว่าเกวียนอย่างโบราณใช้กับถนนไม่ได้ เขาบอกว่าพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 ได้ออกประกาศแล้ว ว่าเมื่อพ.ศ. ๒๕๐๖ ไปจะไม่ยอมให้เกวียนอย่างเก่า

โศครวยกำไพช หมายความว่าเครื่องอิศริยาภรณ์กรุงกัมพูชา สร้าง
 แต่ครั้งสมเด็จพระนโรดมครองกรุงกัมพูชา มี ๕ ชั้น ตั้งแต่สายสพาย
 ลงมาจนแขวนแพรแถบคอกแพรสีแดงขอบเขียว แต่เครื่องอิศริยาภรณ์
 โศครวยกำไพชนั้นเคยวนทำเป็นของฝรั่งเศสขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ใช้แพรสี
 ขาวขอบเหลือง เสนาบดีกระทรวงเมืองชนเป็นผู้ให้ ยอมให้ ใช้ ในประเทศ
 ฝรั่งเศสแต่อย่างข้างหลัง อย่างที่กล่าวมาก่อนใช้ ไต่แต่ตามเมืองชน ไต่
 ยินว่าตรามังกรทองของญวน ก็ทำเป็น ๒ อย่างเช่นว่านหมอนกน มีเครื่อง
 อิศริยาภรณ์ของเขมรซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในครั้งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ๒ อย่าง
 เรียกว่า สุวตราบาภรณ์ แพรสีเขียว ตัวตรากลางเป็นรูปปราสาท
 สามยอด อย่าง ๑ เข้าใจว่ามี ๓ ชั้น คือชั้นที่ ๑ แขวงคอก ชั้นที่ ๒
 คอกแพรแถบมีคอกไม้ห้อยออก ชั้นที่ ๓ คอกแพรแถบห้อยออกไม่มีคอกไม้
 เครื่องอิศริยาภรณ์อย่างนี้ ว่าสำหรับประทานเป็นบำเหน็จความชอบ
 ที่ท่านข้าราชการอื่น อีกอย่าง ๑ เรียกว่ามณีสวราบาภรณ์ ตัวตราเป็น
 ทองเกลี้ยง ห้อยแพรสีเหลือง สำหรับประทานผู้มีความรู้

เรลลิงกลางวันเป็นการเลี้ยงรวมกันกับเรลลิงสขี รเอดวีย
 ครนกันเลี้ยงแล้วเรลลิงสขี รเอดวียวงหน้าไปก่อนตามเคย ไปได้สัก ๑๕ นาที
 เราจึงขอรถตามไปภายหลัง ไปตามถนนทางที่จะไปเมืองพนมเปญ
 จนถึงหลักทางเหลออยู่ ๒๐๐๐ เส้น จึงแยกไปทางขวานอกสักชั่วโมงหนึ่ง
 ถึงชานเมืองกำพงจาม ไปหยุดที่ปราสาทหิน เรียกว่า วัดนครชัย
 เป็นวัดพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ฝีมือสร้างรุ่นเดียวกับเทวสถาน

ขรรยงกั ๑ เรลคิงส์ขัรเอมาคอรบออยู่ทนน ๒ มีผู้คนมากุเกลอนกัลุ่ม
 เรลคิงกัฟงจามชอมองสเเอมารตคกบรรยาออกมารบ ๓ และจคของว่าง
 ๔ เลียงทวคทนน ๕ พระสงษมกตงเลียงทวขอกขาหน่ง ๖ คุขของโฆธาณเสร์จ
 ๗ แลวขนรถค่อไปอิกทางหน่ง ๘ ประมาณ ๕๐ เสนถงเมองกัฟงจาม ๙ ตง
 ๑๐ อยู่ริมแม่น้ำโขงผ่งคवनตค ๑๑ เป็นเมองท่วกัการมณทลอย่างฝรังเศสสร้าง
 ๑๒ เรลคิงพาขรถเทยวคูเมองจนท่วแลวพาไปตงทเเรอไฟจอกอยู่ทท่าเมอง
 ๑๓ เรอไฟทจคไว ๑๔ ล้า ๑๕ เป็นเรอสำหรับเรลคิงส์ขัรเอไปตรวจราชการ ๑๖ ม
 ๑๗ หองนอนพอแต่เรากบัลुक ๑๘ จคให้เป็นเรอสำหรับเรอเองล้าน้ำโขงล้า ๑๙
 ๒๐ เอาเรอไฟสำหรับเรลคิงกัฟงจามตรวจราชการมาเป็นเรอสำหรับบริวารอิก
 ๒๑ ล้า ๒๒ จอกเทยบกัน ๒๓ จคให้นอนคังในเรอ ๒๔ เพราะเรอจะออกเวลาคก
 ๒๕ ๓ นาฬิกา ๒๖ เวลาค้ ๒๗ นาฬิกาให้รถมารบไปกินอาหารเย็นทบ้านเรลคิง
 ๒๘ พรอมกขเรลคิงส์ขัรเอเหมอนอย่างเลียงมาทอน ๒๙ แลวกลบลงมานอนเรอ
 ๓๐ เวลา ๓ นาฬิกาออกเรอ

มองสเเอบอคเองเรลคิงส์ขัรเอ ๑ เคยเป็นเรลคิงอยู่เมองกัฟงจาม
 ๒ นคราาหน่ง ๓ อธิบายถงเรองชอกัฟงจามท่ว ๔ ทเแปลถนท่ว “ ท้าของ
 ๕ พวกจาม ” ๖ นนผค ๗ พวกจามอยู่ข้างไตล่งไปมาก ๘ หาไตมาเกยวข้อง
 ๙ ถงทตรงนไม่ ๑๐ ทถกนนคค “ กัฟงจ้า ” ๑๑ หมายความว่าท้าเป็นทหยุค
 ๑๒ (ค้าท่ว จ้า ในทนทหมายความตรงกขทเราใช้ทเวอนจ้า หรือจ้าพระวัสส้า)
 ๑๓ การทเรามาเมองกัฟงจามคราาน ๑๔ เกิดแต่อยากจจะเห็นแม่น้ำโขงข้าง
 ๑๕ ตอนไต ๑๖ ทว่าจะผคกขข้างตอนเหนือ ๑๗ คคตงแต่เมองหนองคายลงมาจน

เมืองมุกดาหาร ซึ่งเราได้เห็นแล้วนั้นอย่างไร มาได้ความว่าจะไป
เรือไฟจากเมืองกำพงจามน ทางวันครึ่งถึงแก่งลิผี และว่าไปได้โดย
สะดวก ไรเข้ากันก็เสียคายยิ่งนักที่ไม่รู้เสียก่อน หากไม่ก็จะพยายามขน
ไปให้ถึงแก่งลิผี ซึ่งในพงศาวดารกล่าวว่าสมเด็จพระบรมราชาเจ้า
มหาสุรสิงหนาทได้ให้ขุดคลองเอากองทัพเรือขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์เมื่อ
ปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ แต่นั้นไปรแกรมเขาได้กระการและนัดหมายเสียเสร็จแล้ว
ก็จำต้องงด

วันที่ ๓ ธันวาคม เรือไฟล่องแต่เมืองกำพงจามมาในลำแม่น้ำโขง
เรือของเร่ตีงส์ย ไรเอทเรามาเป็นเรือคาคพาสองชั้น ซอเรือพระตะบอง
พนักงานเคียวเรือเป็นญวนทงนั้น ตัวก็ปัดนั้นเช่นเดียวกับกัปตันยา
กัปตันหมักของเราแต่โบราณไม่มีผิด พิเคราะห์ที่แม่น้ำโขงตอนใต้
คล้ายกับแม่น้ำเจ้าพระยาตอนข้างเหนือ เช่นที่เมืองอุตรดิตถ์ แต่ต้อง
ขยายส่วนออกไปสัก ๕ เท่า คือฝั่งเป็นดินอ่อน สายนากคดลงพังทาง
หนึ่ง ไปมุดเป็นหาดชันอีกทางหนึ่ง เปลี่ยนได้ ชะลุมาก ๆ เห็นเรือ
ไฟเคียวรับส่งสินค้าและคนโดยสานสัก ๕-๕ ลำ ทั้งสองฝั่งมรดควาบ้าน
เรือนและเรือกสวนเป็นระยะมาไม่เปลี่ยว และไม่มีแก่งเหมือนแม่น้ำโขง
ข้างตอนเหนือ เมื่อใกล้จะถึงเมืองพนมเปญ มีเกาะใหญ่ๆ หลายเกาะ มา
ถึงที่แม่น้ำสแยก ซึ่งเรียกว่า ทะเลจตุรमुख คือลำน้ำโขงกับลำน้ำทะเล
สาปมาประสบบกับลำน้ำขาสัก ความแปลกยิ่งนัก เวลากลางปลาทูม มี
เรือลำเล็กๆ คนออกไปตกเบ็ดอยู่ตรงรอบ พอเรือเลี้ยวหัวแหลมแม่น้ำโขง

ก็แลเห็นปราสาทราชมนเทียรและบ้านเรือนที่เมืองพนมเปญ คุเป็นเทือก
 ตลอดคั้ง เมื่อเรือแล่นผ่านหน้าวังขึ้นไป สังเกตตเมืองพนมเปญข้าง
 ตอนใต้เป็นบ้านเรือนพวกเขมรลงมาจนริมน้ำ ไม่มีอะไรงดงามน่าดู
 คอชนมาถงตอนพระราชวัง ฝรั่งเศสกำลังทำถนนริมน้ำต่อลงมาจากตอน
 ข้างเหนือ แลเห็นยอดปราสาทระกะไป ที่ตรงริมน้ำหน้าวังยกเส้าธง
 (อย่างเดียวกับเส้าธงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อตั้งอยู่ที่หน้าหอรัษฎา) ชักธง
 พนแดงกลางน้ำเงินเหมือนอย่างธงมหาราชครงรัชกาลที่ ๕ ลายในธง
 เป็นรูปมงกุฎกษัตริย์พระบรมคตงบนพานสองชั้น มีฉัตรเครื่องสูงสองข้าง
 ที่ในหน้าตรงหน้าวังมีตำหนักแพ คือแพแฝด มีมุขคล้ายกับแพริบ
 ซ่างเผือก (คำที่เรียกว่าตำหนักแพ เกิดขึ้นในกรุงเทพฯ ตั้งแต่
 รัชกาลที่ ๑ เล่ากันมาว่าเดิมทำอย่างเรือนแพ จึงเรียกว่าตำหนักแพ
 แต่ผู้ที่ไม่ทันเห็น ได้ยินแต่เรียกชื่อมักเข้าใจกันไปว่าเป็นแพลอยในน้ำ
 ที่สมเด็จพระนโรคมเอาอย่างมาทำที่กรุงกัมพูชา ก็ด้วยสำคัญผิดเช่นนั้น)
 พันตอนวังขึ้นไปข้างเหนือเป็นตลาดจีน มีตึกแถวสองชั้นติดต่อกัน
 หลายหมู่ ริมน้ำมีถนนแลวลงเขอนเป็นท่าสำหรับจอดเรือค้าขาย มี
 เรือไฟใหญ่น้อยหลายลำ เติรไปมากับเมืองไซ่ง่อนข้าง เติรตามลำน้ำ
 โขงและลำน้ำยาสักข้าง รัฐบาลยันทใหญ่บริษทต่าง ๆ เจ้าของเรือเช่า
 จอดเรือกันเป็นตอน ๆ ตอนของใครอยู่ตรงไหน ก็ตั้งเป็นข้มปุระตุ
 เขียนชอบริษทยกไว้ตรงนั้น พันตอนตลาดจีนขึ้นไปถงตอนบ้านฝรั่ง
 ริมลำน้ำมีถนนและเขอนต่อขึ้นไปอีกไกล ที่ท่าบ้านเรตคิงส์บริเอ ริมน้ำ

มีเสาธงชักธงฝรั่งเศสสำหรับเรลติงส์บริเว แต่เสาไม่สูงนัก มีสะพาน
 แพลตอยสำหรับจอดเรือควย เหนือขึ้นไปยังมีเขื่อนและมีท่าจอดเรือต่อ
 ขึ้นไปอีก ตูเหมื่อนเรือหลวงจะเอาไว้ข้างตอเหนือ เพราะเรือของ
 เรลติงส์บริเวลามา เมื่อส่งเราที่ขานเรลติงส์บริเวแล้วขึ้นไปจอด
 อยู่ข้างเหนือ เรลติงส์บริเวออกจากเมืองกำพงจามแต่เวลาเช้า ๕ นาฬิกา
 มารถยนต์ มาถึงเมืองพนมเปญแต่เวลา ๘ นาฬิกา คอยรถอยู่ที่ขาน

เวลาบ่ายเป็นวันว่างสำหรับเตรียมตัวที่จะไปเมืองไซ่ง่อนในวัน
 รุ่งขึ้น เราจึงขอรถยนต์ให้เขาขับไปตามถนน เพื่อจะดูเมืองพนมเปญ
 ตูเหมื่อนจะได้เที่ยวทั่วในวันนี้ เมืองพนมเปญมีชื่อเรียกเป็นคำหลวง
 ว่า “เมืองจตุรมุข” เพราะตั้งอยู่ตรงลำน้ำสแยกตั้งพรรณามาแล้ว
 แต่คนทั้งหลายชอบเรียกตามชื่อหมู่บ้านเดิม จึงเรียกว่าเมืองพนมเปญ
 ถ้าว่าโดยภูมิแผนที่ ที่เมืองพนมเปญตั้งอยู่เป็นไชยภูมิ เพราะเหตุ
 ที่ลำน้ำอันสำคัญในทางคมนาคมกับเมืองญวน เมืองลาว และเมืองไทย
 มาประชุมกันตรงนแห่งเดียว แต่ถ้าว่าโดยพื้นที่ เมืองพนมเปญ
 มีชื่อเสียงสำคัญที่ตอนอยู่แต่เพียงริมแม่น้ำไม่กี่เส้น ข้างในเข้าไปเป็นที่น้ำ
 ท่วมถึงเป็นขงบางกว้างใหญ่ตั้งสี่เส้น และยาวตลอดไปตามลำแม่น้ำ
 ทั้งทางเหนือและทางใต้ การสร้างเมืองจำต้องถมที่ต่งเกาศอกสี่ศอก
 เพราะถนนหนทาง ๗ ถมได้ขนาดมีเพียงแต่ตอนวงขึ้นไปจนตอนบ้านฝรั่ง
 ทางใต้วงพนทขงตาคองอาศัยถนนเป็นคั่นกันน้ำ ที่ขานเรือพวกเขาเขมร
 ต่ำกว่าถนนราวสองศอก ทางแถวบ้านเขมรถ้าเป็นทขงไม้ไค้ถมก็ตอง

ปลูกเรือนอย่างเรือนแพเสาสุง ๆ ที่ภายในถนนล้อมบ้านเรือนปลูก
เป็นตึกมีข้าง ที่เขาชื่อว่าป็นวังเจ้าหรือบ้านขุนนางผู้ใหญ่ ก็เป็นตึก
หลังย่อม ๆ ไม่เห็นมีที่จะดูเป็นสง่าผ่าเผย เห็นบ้านใหญ่อยู่แต่บ้าน
ออกญาวัง กั้นกำแพงล้อมรอบอยู่ตรงหน้าพระราชวัง แต่ส่วนพระราชวัง
เอง ข้างตอนหน้าฝรั่งเศษทำใหม่ดูภาคภูมิ แต่ตอนข้างหลังวังก็ยังมี
ซอมซ่อ ต่อขึ้นไปถึงตอนตลาดจีนเป็นตึกแถวสองชั้นเป็นพน ตอน
บ้านฝรั่งตึกแถวค่อมมีคองชน มีสถานที่ทำการต่าง ๆ และเรือนอยู่ราย
ตลอดไป ประมาณขนาดเมืองพนมเปญยาวตามลำน้ำเห็นจะสักร้อยเส้น
กว้างขนขึ้นไปแต่ลำน้ำรายยี่สิบห้าเส้น กำลังถมที่ขยายเมืองออกไปทาง
ด้านหลังและสร้างตึกเป็นบ้านให้เช่าใหม่ ๆ หลายหลัง ถนนทำคิมไฟฟ้า
รายตลอด และปลูกต้นไม้ทั้งสองข้าง

๗ ไปเมืองไซ่ง่อน

วันที่ ๕ ธันวาคม ลังของขบวนรถยนต์อย่างรถกะบะให้ล่วงหน้าไปแต่
เช้า ครั้นเวลาเช้าสนาฬิกาครึ่ง ขบวนรถยนต์ออกจากเมืองพนมเปญไป
เมืองไซ่ง่อน รถยนต์ไปสองหลังด้วยกัน การที่จะไปเมืองไซ่ง่อนครั้งนี้
ที่จริงไม่ได้ตั้งใจมาแต่กรุงเทพฯ ๆ ด้วยทราบอยู่แต่ก่อนว่าจะต้องไป
เรือเมล์ ทั้งไปทั้งมาจะเปลืองเวลาราว ๗ วัน เราหมายจะไปนครวัด
นครธมเป็นสำคัญ ถึงเมืองพนมเปญก็หมายเพียงจะอยู่พักพอขยับเรือเมล์
ที่จะไปเมืองเสียมราฐ ขากลับก็จะพักพอขยับเรือเมล์กลับไปกรุงเทพฯ ๆ
แต่เมื่อได้รู้กำหนดว่าเรือเมล์ที่จะกลับไปกรุงเทพฯ ๆ เขาจะมารับต่อ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม มีวนมากจนกว่าคาดไว้แต่เดิม ฝ่ายเรสคิงส์บริเอ
 ช่วยคิดกะโปรแกรมให้ด้วยความเอื้อเฟื้อ ประสงค์จะให้เราได้เห็นที่
 ต่าง ๆ ได้มาก เมื่อคิดกำหนดวันที่จะอยู่คนครวัด นครธมถึง ๑๐ วัน
 แล้ว ยังมีเวลาจะไปเที่ยวอื่นได้อีก จึงแนะนำให้ไปคูเมืองไซ่ง่อน เพราะ
 เคียวมนถนนไปรถยนต์จากเมืองพนมเปญถึงเมืองไซ่ง่อนได้ ใน ๖ ชั่วโมง
 ไม่ต้องเสียเวลามากเหมือนแต่ก่อน อีกประการหนึ่ง ว่าเราพาลูกสาว
 ไปดูปราสาทหินซึ่งเป็นของชอบของเราแล้ว ควรจะให้ลูกสาวได้ไปเที่ยว
 ห้างหอ อันเป็นของชอบของผู้หญิงบ้าง ฝ่ายฝรั่งเศสที่ชอบพอกันต่าง
 ก็เข้ากับลูกสาว อยากจะให้พาไปเที่ยวห้างเมืองไซ่ง่อน ว่ามีห้างใหญ่
 พึงเปิดใหม่ห้างหนึ่ง ชายของท่านองเคียวกับห้างโอลฟร์แลห้างโอโยง
 มาเซทปารีสนำดู เจ้าหญิงก็อยากไปไซ่ง่อนทั้ง ๓ คน เราทนนไม่ไหว
 นึกว่านาน ๆ จะได้มาสักครั้งหนึ่ง ไหนก็มาใกล้หนักหนาแล้ว ควรจะ
 ไปดูให้เห็นเมืองไซ่ง่อนด้วยอย่าให้เสียเที่ยว จึงตกลงว่าจะไปเมือง
 ไซ่ง่อนสัก ๒ วัน

ออกจากเมืองพนมเปญ แล่นรถลงมาข้างใต้หน่อยหนึ่งถึงท่าข้าม
 ต้องเอารถยนต์ลงเรือขนานมีคนแจว ๘ คน พาข้ามลำน้ำยาสักไปชน
 ทางฝั่งตะวันออกแล้วต่อไป ทางตอนแรกถมผ่านที่ลุ่มริมลำน้ำยาสัก
 ไปไกลถึงตลิ่งทคอน มีบ้านเรือนไร่นาไประยะหนึ่ง แล้วไปถึงที่ลุ่ม
 ริมลำน้ำโขงอีก ถนนทำตามแนวลำน้ำโขงไปข้างใต้จนถึงท่าข้าม

อีกแห่งหนึ่ง ที่ขามแห่งนทาแข็งแรง มีสะพานคอนกรีตและเรือบยนต์
 สำหรับบรรทุกรถยนต์ขาม รถใหญ่ขนาดเช่นที่เราไปขามไคคราวละ ๒ หลัง
 ถ้าย่อมลงมาขามไคคราวละ ๓ หลัง รถยนต์ชนฝั่งลำน้ำโขงทางฟาก
 ตะวันออก แล่นต่อไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ถนนคอนกรีตทำตรงลู่วทอลละ
 ยาว ๆ ตอนแรกเป็นที่ลุ่ม ครั้นถึงที่ดอนเป็นทุ่งนา มีต้นตาลชุกชุม
 คล้ายทุ่งเมืองเพชรบุรี แต่เป็นทุ่งใหญ่โตแลสดสวยตาดีต่อกันไป
 หลายทุ่ง เวลาเที่ยงถึงมณฑลสวายเรียง ระยะทางแต่เมืองพนมเปญ
 ๑๒๐ กิโลเมตร (๓๐๐๐ เส้น) มองสีเขียว ลาลอ เรต เรลถึงมณฑลสวาย
 เรียงก็ขอยอกญาฎาจักร^(๑) เจ้าเมืองลำดวนอินเป็นที่ตั้งมณฑลสวายเรียง
 ตอนรบและพักกลางวัน อยู่จนเวลาบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่งจึงเล่นรถยนต์
 ต่อไป ทางตอนนั้นก็เป็นที่ตลอดไปจนแดนญวน ตรงที่แดนเขมรต่อกับ
 แดนญวนคือขอกลหนักหนา แคนต่อกันที่ทุ่งอันหนึ่ง ที่ตรงแดนมีหลัก
 ก่ออิฐโยกปูนอยู่ข้างถนนหลักหนึ่ง สิ่งอื่นไม่เห็นมี แต่ว่าในตาสังเกตได้
 ครัวบ้านเรือนทางข้างแดนเขมรมั่วควา ถึงบ้านเรือนห่างก็เป็นเรือนอย่าง
 เขมรผู้คนก็เป็นเขมร พอข้ามแดนญวนเข้าไป บ้านเรือนแลเห็นก็รู้ว่าบ้าน
 ญวนควยชอบทำเอาอย่างจีน ผู้คนก็เป็นญวนไม่มีเขมรปะปน ขยับรถไป
 ขามลำน้ำอีกแห่งหนึ่ง มีเรือบบรรทุกรถยนต์ขามฟาก แต่วิถีขามนั้น
 ทอดลวดเหล็กไว้ ในท้องน้ำ มีคนสาวสายลวดชักเรือไปส่งรถยนต์ทาง
 ฝั่งโน้น รถยนต์ของรัฐบาลมีป้ายทองเหลืองเกาะตัวหนึ่งสอบอกว่าเป็นรถ
 ของรัฐบาลอาณาเขตนั่น ๆ ดิคไว้ที่แผงหน้าคนขับ รถที่เรามาเป็น
 รถของรัฐบาลที่กรุงกัมพูชา เมื่อขามเรือในแดนกรุงกัมพูชาไม่ต้อง

(๑) ชื่อนี้ตามทำเนียบ แต่ตัวเจ้าเมืองคนนั้นจะมีชื่ออย่างไรไม่ได้ถาม

เสียค่าเรือข้าม เป็นแต่เขาจกช่อไว ครั้นมาข้ามลำน้ำในแขวงเมือง
 ไช้ฉ่องอน เป็นท่างอาณาเขตต้องเสียค่าข้ามหลังละเหรียญครึ่ง รถ
 บรรทุกของซึ่งล่วงหน้ามาก่อน ยางล้อมาแตกกลางทาง ต้องเสียเวลา
 เปลี่ยนยาง มาถึงท่าข้ามนีก่อนเราไม่ช้านัก เรลถึงสี่ขริเอ
 ให้เลขานุการญวนของเขามากับนายสมบุญ โชติจิตร ซึ่งคุมของ รถ
 ยังกอยออยู่ที่ตรงท่าข้าม ท่านองเลขานุการญวนคนนั้นจะไปเที่ยวบอก
 กล่าวข่าวรองอย่าใดอย่างหนึ่ง เห็นมีกานันผู้ใหญ่บ้านตำรวจภูธรและ
 ราษฎรมาคอยอยู่เกลื่อนกลุ้ม พอเรามาดังก็เที่ยวถามหาว่าคนไหน
 “องค์หว่างเสียม” คือว่า เจ้าไทย แต่กิริยาอาการแสดงถึงความเคารพ
 เรียบร้อยดี ออกจากท่าข้ามแล่นรถต่อมา พันทตอนนี้เป็นที่เนินสูง
 ข้างซ้ายข้างตลอดมาจนเมืองไช้ฉ่องอน ข้างทางมีบ้านช่องไร่นาจิบรณ
 ผ่านว่าการอำเภอสัก ๓ แห่ง แลเห็นเสาวิทยุโทรเลขซึ่งฝรั่งเศสตั้ง
 ขึ้นไว้ ท่ทุ่งข้างหลังเมืองเมอส์สัก ๓ ขมาแล้ว มืด ๑๒ โมง อาจส่ง
 โทรเลขได้ตรงถึงเมืองฝรั่งเศส พอพ้นสถานวิทยุโทรเลขก็เข้าเขตชาน
 เมืองไช้ฉ่องอน มาถึงตกที่พักเวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ระยะทาง
 มาแต่เมืองสวายเวียง ๑๑๖ กิโลเมตร (๒๕๐๐ เส้น) รวมทางแต่เมือง
 พนมเปญมาถึงเมืองไช้ฉ่องอน ที่นั่งรถยนต์มาในวันนั้น ๒๓๖ กิโลเมตร
 (๕๕๐๐ เส้น) มองลีเออร์กาโต กงสุลสยาม กับมองลีเออร์เปโร
 เลขานุการของเจ้าเมืองไช้ฉ่องอน มาคอยรับอยู่ที่ตึกนั้น การที่เรา
 เมืองไช้ฉ่องอน เติมคิดจะมาอย่างอินคอคันโต คือมิให้ปรากฏว่าเป็น

เจ้านาย และมีให้รัฐบาลต้องจัดการรับรองอย่างหนึ่งอย่างใด หมายถึง
 มาพักอยู่ที่โฮเต็ลสัก ๒ วัน พอเที่ยวคูเมืองเห็นแล้วก็จะกลับ เรสคิง
 สิบรเอริชจะให้นายทหารคนสนิทของเขามาเป็นผู้พาเที่ยว แต่เมื่อ
 เรสคิงสิบรเอริชบอกเจ้าเมืองไซ่ง่อนให้ทราบเป็นคำนี้ เจ้าเมืองไซ่ง่อน
 ตอบไปยังเมืองพนมเปญว่า ที่เราจะไปอยู่โฮเต็ลนั้นหาสมควรไม่ จะขอ
 จัดบ้านหลวงให้เป็นที่พัก และให้เลขานุการของเขาเป็นผู้พาเที่ยว
 เราก็ตอบรับ ครั้นมาถึงที่เมืองไซ่ง่อน ได้ความจากกงสุลว่า เจ้าเมือง
 ได้ออกหมายจะมีการเลี้ยงให้เป็นเกียรติยศในวันรุ่งขึ้น เลี้ยงแล้วจะพา
 ไปตระเวนออกปรา ซึ่งจัดเป็นการ "กาลา" ให้เป็นเกียรติยศแก่เรา
 ด้วย และให้มาตามถึงสถานและที่ต่าง ๆ ซึ่งเราประสงค์จะดู เมื่อ
 พดกกันเสร็จแล้วจึงรบทำพิธีแลกเปลี่ยนมกยเจ้าเมืองในคำวันนั้น ทั้งยัง
 แต่งเครื่องเคียวทาง เพราะหีบผ้าเรายังมาไม่ถึง เมื่อทำพิธีเสร็จและ
 กินอาหารเย็นแล้ว ขนรถไปคูเมืองเจ้าเล็ง คือเมืองซึ่งพวกจีนตั้งอยู่ที่
 เมืองไซ่ง่อนไปทางทิศเหนือ มีประชากรเป็นส่วนใหญ่ต่างหากจาก
 เมืองไซ่ง่อน เจ้าเมืองสั่งให้ตัวผู้เป็นนายกประชากรมารบไปเอง พา
 ไปเที่ยวชมรถตามถนนหลายสาย มีร้านขายของจุดไฟฟ้าสว่างไปทั้งนั้น
 เป็นที่เขาสวมกันว่าน่าดูในเวลากลางวัน เรามีเวลาน้อยจึงได้มาดูในคำวัน
 นั้น เมื่อมาเห็นกันก็พอใจเดียวกันทุกคนว่า เมืองเจ้าเล็งนี้ลักษณะเหมือน
 เช่นถนนราชวงศ์ ถนนเยาวราชในกรุงเทพฯ นั่นเอง ผิดกันแต่
 โรงสีไฟทั้งปวงของเมืองไซ่ง่อนตั้งอยู่ในเขตเมืองเจ้าเล็งนี้

ตามถนนแล้ว เขาพาไปแวะที่สโมสรจีน นายกของสภาค้าขายจีนและ
 กรรมการของสโมสรจีนมาคอยรับอยู่พร้อมกัน เตรียมของว่างไว้เลี้ยง
 พวกจีนที่เป็นหัวหน้าพ่อค้าผู้ต้องกฤษฎีกาเกือบทุกคน ตัวผู้เป็นสภานายก
 สโมสรค้าขายนั้นก็ได้เคยเข้าไปกรุงเทพฯ ๗ ครั้ง การสนทนากันอยู่ข้าง
 จะสวดก ผู้เป็นสภานายกบอกว่าพวกจีนรู้สึกชอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามอยู่ทั่วหน้า ด้วยทรงทำนุบำรุงบรรดาจีนที่เข้าไป
 อยู่ในพระราชอาณาเขตให้มีความสุขสำราญ มิได้กีดกันอย่างหนึ่งอย่างใด
 เราถามถึงการค้าขายในระหว่างเมืองไซ่ง่อนกับกรุงสยาม เขาบอก
 ว่าห้ามมิเท่าใดไม่ เพราะเหตุที่ต่างมีสินค้าอย่างเดียวกัน คือเขาเป็นต้น
 ขายส่งไปต่างประเทศด้วยกัน สิ่งสินค้าซึ่งจะต้องการจากกันและกัน
 ห้ามมิได้ ถามถึงสินค้าไซ่ง่อนที่ส่งไปขายต่างประเทศ เขาบอกว่า
 เข้าสารเป็นสำคัญ นอกจากนั้นก็มีหนังสัตว์และพริกไทย กบข่าง
 ธิเบตเป็นต้น เข้าสารส่งไปขายเมืองจีนเมืองพลิบินและยุโรป
 พริกไทยกบข่างส่งไปขายเมืองฝรั่งเศส เพราะรัฐบาลให้ประโยชน์
 ไม่เก็บภาษีเหมือนของต่างประเทศ ถามถึงจำนวนเงินที่ไซ่ง่อน ว่ามี
 สักสองแสนห้าหมื่น เป็นเงินชกเกียนกับกว้างตั้งโดยมาก เลี้ยงคต
 สโมสรแล้ว กรรมการสโมสรพาไปดู โรงที่เล่นก็เหมือนอย่างโรงงว
 ที่เล่นแถวถนนเยาวราชในกรุงเทพฯ ๗ แต่จะสะอาดกว่าของเราสักหน่อย
 งามที่เล่นเป็นวงสมัยใหม่ มีฉากหลังอย่างฝรั่ง และเครื่องแต่งตัวก็
 เหมือนวงที่เล่นอย่างเก่า ถ้าจะเปรียบเช่นละครอนปราโมไทยผิดกับ

ละคอนอย่างเก่าฉนั้นโต ingsmัยใหม่ก็ผิดกขงวสมัยเก่าฉนั้นนั้น คอยล์สัก
 ๕ นาที พออิมใจก็ขอให้เขาพาไปทอน คราวนพาเคิรไปตามทางคน
 เคิรริมถนน ผ่านหน้าร้านขายของกิน มีต่าง ๆ ไม่ผิดกขทถนนราชวงศ์
 ไปจนถึงโรงเตียมแห่งหนึ่ง ซึ่งเขาจัตริขหมายจะให้กินเกาเหลาเป็นของ
 วางครงทสอง พาแวะชนไปพอเห็นบันไดทจะชนกนกชอโต ว่าควรรจะ
 เรียกว่า “โรงบันไดแก้ว” คู่กัยโรงบันไดทองในสำเพ็งของเรา เหตุ
 ด้วยตามคั้นบันไดประกัยกระจกเงาทกคั้น ข้างบนก็เหมือนโรงเตียม
 ทังปวงในเมืองเรา มีหญิงสาวขบรองเขาเคิรองคนตรเช่นเคียวกัน ผิด
 กันแต่เป็นตักสองชั้น เช่นโรงเตียมสมัยเก่าในกรุงเทพฯ ๗ ยังไม่ได้
 สร้างเป็นสชันห้าชันอย่างสมัยใหม่ ต้องบอกของตกินเกาเหลา ด้วย
 เคิรทางมาตลอดวัน เวลาถึง ๑๑ นาฬิกาแล้ว แต่ผู้รขรองขอเบ็ด
 แฉมเป็น และให้กินขนมหวานเล็กน้อย แล้วจึงปล่อยให้กลับมา
 โรงเตียมทเมืองไซ่ง่อนแปลกกัยในกรุงเทพฯ ๗ อีกอย่างหนึ่ง ทคัง
 เคียงตะเกียงกล้องสำหรับสุขผันไว้รขแซกโดยเบ็ดแผย ไม่ช่อนเรน
 เหมือนโรงเตียมในกรุงเทพฯ ๗

วันที่ ๕ ธันวาคม เวลาเช้า ไปเที่ยวห้างใหญ่ ชื่อว่าครองแมคา
 แฉง เตอซาแน ซึ่งพงเบ็ดโตสัก ๗ วัน ผู้จัตการรขรองพาเที่ยววดเอง
 เป็นห้างใหญ่โตตักสามชั้นทำใหม่ ตังขายของเป็นประเภท ๗ มีขาย
 แฉวนเพดานบอกประเภทของไว้ทุกตอน และเขียนราคาขิดไว้ตามสิ่ง
 ของทคังขายทุกสิ่ง เป็นอันว่าไม่ให้ต้องไต่ถามต่อตาม ได้ยินว่าบริษัท

ที่ตั้งทางทิศตงชนบทเมืองฮานอยก่อน ขาดเพราะขาดราคาถูก เห็น
 ใ้ประโยชน์จึงมาตั้งชนบทเมืองไซ่ง่อนอีกแห่งหนึ่ง แล้วจะไปตั้งที่เมือง
 พนมเปญต่อไป ที่ห้างใหญ่แล้วไปห้างอื่น ๆ อีก ห้างฝรั่งเคยสมัก
 เป็นห้างยี่อิม ๆ ที่จะเป็นห้างใหญ่เช่นห้างในกรุงเทพฯ ๆ มีใครมี เว้นแต่
 ห้างใหม่ทุกถ้านั้น ใ้พบผู้ ที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน
 หลายคน คุณเหมือนรูเซากเป็นมาหา มีนายพันเอก เซ คนหนึ่ง ซึ่ง
 เคยเข้าไปกับข้าหลวงบนแดน เคยวนซอหนึ่งสอพิมพ์ซอ โอบนยของ
 ซงพิมพ์ที่เมืองไซ่ง่อนเป็นของตน ใ้มาสนทนาด้วย เรากใ้บอกใ้
 เข้าใจอย่างใ้บอกแก่พวกหนึ่งสอพิมพ์อื่น ว่ามานเป็นแต่อย่างคนเคิร
 ทาง ประสงค์จะมาดูของโบราณในกรุงกัมพูชา ไม่มีกิจเกี่ยวของแก่
 ราชการบ้านเมืองอย่างหนึ่งอย่างใด ข้างฝ่ายเขาก็ประสงค์จะแสดง
 แต่ที่ว่าหนึ่งสอพิมพ์ของเขาไม่มีประสงค์จะให้ร้ายแก่กรุงสยามอย่างหนึ่ง
 ใด สัญญาที่จะทำกันใหม่นั้นเขาก็เห็นชอบด้วย

เวลาบ่าย ไปเที่ยวกุศลสถานต่าง ๆ ตามที่เจ้าเมืองใ้ตามความ
 ประสงค์ของเราไว้ คือเราประสงค์จะดูวัดญวนอย่างหนึ่ง ด้วยจะใ้รู้
 ว่าพระสงฆ์นิกายญวนในเมืองญวนผิดกับในกรุงเทพฯ อย่างไรบ้าง เขา
 พาไปวัดญวนแห่งหนึ่ง อยู่ในเมืองไซ่ง่อน เรียกว่า วัดตาเกา มี
 การแต่งธงจุดประทัดและตั้งเครื่องว่างรับ และใ้พระญวนมาสวดมนต์
 ใ้ดู ๓ องค์ แต่เมื่อดูแล้วจึงรู้ว่าหาใช่วัดอย่างพุทธาวาสหรือสังฆา
 รามอย่างใดไม่ ที่แท้เป็นศาลเจ้าลทธิศาสนาที่เรียกว่า “เต้า” ไม่มี

พระพุทธรูปเลย์สลักองค์เดียว มีแต่เทวรูปและรูปนักบุญตามลัทธิเต๋า
 เป็นรูปขนาดใหญ่อย่างเล็กบ้าง แต่เป็นของเก่าฝีมือเจ้าหลักงามน่าดู
 พระฉนวนนั้นใส่เสื้อกางเกงสีเทา ๒ องค์ สีเหลืององค์หนึ่ง ห่มสังฆาฏิ
 ฉนวนขกใหม่ทองเป็นลวดลายหรือหาคลายผ้าหน้าโต๊ะเครื่องบูชา ทำนอง
 สวดเป็นเค้าเดียวกับพระฉนวนทำนองเตก ออกจากศาลเจ้าไปคู่มือเขียน
 พวกฝรั่งที่เคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ ห้ามแล้วห้ามแล้วว่าไม่ควรจะไปให้เสีย
 เวลา เพราะไม่มีอะไรซึ่งเห็นว่าเราจะชอบใจ แต่เราว่าโตมาถึงทีแล้ว
 จะให้เสียเที่ยวมาทำไม มิวเซียมเป็นตึกสองชั้น ข้างล่างมีชั้นศิลปะ
 มาจากปราสาทหินของจามล็ก ๔-๕ ชั้นน่าดูอย่าง ข้างบนก็เป็นของ
 พนมเมืองพอกุได้ ออกจากมิวเซียมขับรถเที่ยววัดเมืองไปจนถึงที่ฝั่งศพ
 สังฆราชอาครียอง ซึ่งเราอยากจะได้ คุยมีเรื่องราวเกี่ยวกับพงศาวดาร
 ไทย คือเมื่อครั้งองค์เซียงสือเข้าไปฟังพระบารมีพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น สังฆราชยังเป็นบาทหลวงสอนศาสนาอยู่ที่เมือง
 ไช้ฉงอน รัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี องค์เซียงสือไวแล้วพาไปเมืองฝรั่งเศส
 (แต่บุตรชายคนนั้น ต่อมาออกทรพิชิตตายไม่ทันได้เป็นใหญ่) ในสมัย
 นั้นประจวบเวลาที่เมืองฝรั่งเศสเกิดจลาจล บ้านเมืองประกาศเป็นริบหรี่
 สังฆราชอาครียองจะไปขอกำลังรัฐบาลฝรั่งเศสมาช่วย องค์เซียงสือ
 ไม่ได้ แต่ทราบว่าพวกนายทหารของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสถูกขังไว้
 รั้วระสายอยู่มาก จึงไปเกลี้ยกล่อมนายทหารฝรั่งเศสออกมาช่วย
 องค์เซียงสือได้หลายคน ครั้นกลับมาเมืองไช้ฉงอนออกไปให้องค์เซียง

สอดคล้องออกมาคิดอ่านต่อเอาบ้านเอาเมืองคน เป็นต้นเหตุให้องค์เซียงสอ
 หนักกลับมา เมื่อใดที่เมืองคนพวกญวนจึงนับถือบาทหลวงอาครียองว่า
 เป็นผู้มียศคุณ เป็นเหตุให้ไต่เป็นสังฆราช ครั้นถึงมรณภาพ พวก
 ญวนทำศพให้ได้อย่างญวน เป็นท่านองศาลเจ้า ในประธานศาลนั้น
 ผังแต่ศพสังฆราชอาครียอง ที่เฉลี่ยงผังศพสังฆราชต่อมาอีก ๒ ศพ
 ในบริเวณข้างหลังศาลเจ้าผังศพสังฆราชต่อมาอีกหลายศพ ตอนนั้นไปค
 โรงเรียนช่างเขียน มีครูฝรั่งเคสท์หลุกศิษย์ญวนให้เขียน และแกะ
 ทองแดงและพิมพ์หิน มีการสอนวิชาให้ดู ออกจากโรงเรียน
 นั้นแล้วขบวนเที่ยววัดเมืองทางริมน้ำ จนค้างไต่กลับมาถึงที่พัก

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา ไปกินเลี้ยงที่บ้านเจ้าเมือง มองลีเออโตลิ่งส์
 ผู้รับตำแหน่งเจ้าเมืองไซ่ง่อน เชิญแม่ทัพและกรรมการผู้ใหญ่ ตำแหน่ง
 ต่าง ๆ ทั้งภรรยา รวมจำนวนเพียง ๓๐ คน เจ้าเมืองและพวก
 กรรมการพากันต่อว่า ว่าเราไปอยู่เมืองไซ่ง่อนน้อยวันนัก ไม่ให้โอกาส
 พอกที่เขาจะรับรอง และพาไปเที่ยววัดที่ต่าง ๆ ซึ่งควรจะดู มีอยู่
 หลายแห่ง เช่นที่ตำบลยานัค อันเป็นที่เขาสูงอากาศดี ซึ่งเขาตั้งที่
 อาครียสถานนั้น เป็นต้น เราต้องชี้แจงตามความจริงว่าการที่ลงมา
 เติมเรามีประสงค์แต่จะดูของโบราณในแขวงกรุงกัมพูชา ไม่ได้คิดจะ
 มาถึงเมืองไซ่ง่อน ด้วยเกรงเวลาที่มอญจะไม่พอกของโบราณไต่ทั่ว
 ครั้นมาถึงกรุงกัมพูชา มาทราบว่าทุกวันนี้รัฐบาลฝรั่งเศสไต่ทำถนน

หนทางอาจไปมาได้สะดวกและรวดเร็วชนกว่าแต่ก่อน จึงมาเกิดความคิดว่าจะลงมาเมืองไซ่ง่อน แต่เวลามีเหลืออยู่น้อยเสียแล้วก็มาได้แค่ ๒ วัน เสียตายนัก หากไม่ก็จะอยู่ให้นานกว่านั้น เสียแล้วเจ้าเมืองพาเราชนรถด้วยกัน ภรรยาเจ้าเมืองพาเจ้าหญิงชนรถไปยังโรงออปรานั่งดูในห้องของเจ้าเมืองด้วยกัน พวกที่ไปกินเลี้ยงก็ไปดูออปราคด้วย แต่นั่งดูห้องอื่น ๆ มีคนมากจนเต็มโรง เข้าใจว่าต้องการมาก พวกเราด้วย ออปร่าเล่นเรื่องไทสคนตรีของมาเซเนต ออปร่าที่มาเล่นที่เมืองไซ่ง่อนมาจากเมืองฝรั่งเศส มาเล่นเฉพาะหน้าหนาวขะ ๓ เดือน คือเดือนพฤศจิกายน ธันวาคม มกราคม ประชาภิบาลเมืองไซ่ง่อนให้เงินช่วยขะแปดหมื่นแฟรงค์ (รัฐบาลฝรั่งเศสจะให้อีกเท่าใดหาทรายไม่) เป็นการอุดหนุนนอกจากที่จะได้จากค่าคนดู ลักษณะการที่เล่นนั้น เล่นสี่ห้าทะเละ ๔ วัน เล่นออปร่าใหญ่ ออปร่าตลก และละครคนพูดสลับกันไป เล่นเช่นนั้นมาทุกปี มาหยุดเมื่อคราวมหาภัยสงครามพึ่งจบเล่นได้อีก ๒ ปี เกือบเที่ยงคืนออปร่าเลิก เจ้าเมืองกับภรรยาพามาส่งถึงที่พัก

วันที่ ๖ ธันวาคม จะกลับเมืองพนมเปญตอกันกลางวันแล้ว ตอนเช้าได้ไปเที่ยวดูเมืองอีกเวลาหนึ่ง เมืองไซ่ง่อนตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำโขงใน ห่างปากน้ำระยะทางเรือไฟเคียว ๔ ชั่วโมง น้ำเค็มยงจนถึง เพราะปากน้ำไม่มีสันดอน แต่ลำน้ำโขงเป็นลำน้ำใหญ่และลึก เรือไฟแม้ขนาดใหญ่ก็ชนได้ถึงเมือง ทรมลำน้ำตอนหนึ่งทำท่าจอดเรือลงเขื่อน

ยศยาว เรือไฟเข้าเทียบตลิ่งใต้คร่าวละห้อย ๆ ลำ ทตงเมืองวาง
 แผนผิงและทำถนนตามแบบเมืองฝรั่งเศส แต่ตกกกว่านบ้านเรือนตยง
 สืบสน เพราะฝรั่งเศสพงโตเมืองไซ่งอนเมื่อออก พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็น
 เมืองของฝรั่งเศสมาโตเพียง ๖๐ ปีเศษ บ้านเรือนซึ่งสร้างขนเมืองชั้น
 แรกมักเป็นตลกแถวอย่างเก่า ต่อมาชั้นกลางสร้างเป็นตลกสองชั้น ชั้น
 หลังจึงสร้างเป็นตลกฝรั่งอย่างงาม ๆ ทั่วเขตตกกกว่านบ้านเรือนจึง
 ยังเป็นหลายชนิดปะปนกัน กำลังสร้างใหม่เปลี่ยนของเก่าอยู่ทั่วทุกแห่ง
 ตกกทงามตองตาจริง ๆ นับว่าเป็นอย่างเอกเห็นแต่ ๒ หลัง คือบ้าน
 เจ้าเมืองหลัง ๑ กับโรงละครอนหลัง ๑ ที่กล่าวกันว่าเมืองไซ่งอน
 เหมือนอย่างปารีสเล็ก ๆ นั้นออกจะเกินไป แต่ว่าคเหมือนจะใหญ่กว่า
 เมืองสิงคโปร์ ร้านรวงห้างหอก็มากกว่าที่เมืองสิงคโปร์ แต่ชาย
 ของฝรั่งเศสเป็นพน ขรรคาของฝรั่งเศสคเหมือนจะหาโตทุกอย่าง แต่
 จะหาของชาติอนมิใครโต เพราะรัฐบาลเกบภาษีของชาติอนแรง เพื่อ
 จะให้สินค้าฝรั่งเศสโตเปรียบ เป็นต้นว่ารถยนต์ ขรรคารถฝรั่งเศส
 ซึ่งเราเคยโตยินชื่อ โตมาเห็นตัวจริงในคราวนี้โตมาก แต่รถยนต์
 ชาติอน แม้อพอรตออเมริกันขายราคาถูกที่สุด ก็เห็นเล่นน้อยเพียง
 สัก ๓-๔ คัน โตยินว่ารัฐบาลเรียกภาษีรถยนต์ถึง ๔๕ เปอรเซนต์
 ของราคา รถชาติอนก็ตองขายโตด้วยยากอยู่เอง สินค้าอย่างอนก็เห็น
 จะทำนองเคียวกัน

เวลาเช้า ๓๑ นาฬิกา มีพวกหนึ่งสื่อพิมพ์มาขอถ่ายรูปอีกแล้ว
 ึ่งโตกนกลางวัน โตเชิญพวกเจ้าพนักงานรถเขาโตรับรอง คือ เลขา

นุการของเจ้าเมือง นายกษัตริย์ราชวิทยาลัยเมืองเจ้าเล็ง และกงสุลสยาม
 เป็นต้น กษัตริย์ผู้ใดเคยกันมากินด้วย พอเวลาบ่าย ๑ นาฬิกา
 ขนรถยนต์ออกจากเมืองไซ่ง่อน เมื่อกลับมาถึงมณฑลสวายเวียง เรลลิง
 เชิญเลี้ยงของว่าง แล้วขนรถแล่นต่อมา แต่เวลานมาช้าด้วยรถหลังที่เรา
 มาถึงนารัตต้องหยุดแกลอยู่สัก ๒๐ นาที เห็นว่าจะมาถึงเมืองพนมเปญ
 ก่อน ๘ นาฬิกา ซึ่งเป็นเวลากินอาหารเย็นไม่ได้ จึงได้ให้บอกโทรเลข
 ถึงเรลลิงสุบริเอแต่เมื่ออยู่ที่มณฑลสวายเวียง ว่าขอให้แบ่งอาหารเย็นไว้
 ให้ อัยการกินพร้อมกันตามเคยเลย แต่คนขับรถมันชำนาญทางทั้งมี
 โคมฉายติดมาหน้ารถ ถึงเวลาค่ำก็ขับรถไม่ช้าลงเท่าใดนัก มาถึง
 เมืองพนมเปญก่อนเวลา ๘ นาฬิกา ๕ นาที ทราบว่าเรลลิงสุบริเอยัง
 คอยอยู่ จึงรีบล้างหน้าไปกินอาหารมิได้เปลี่ยนเครื่องแต่งตัว ไปถาม
 ว่าไม่ใคร่ขโทรเลขหรือ บอกว่าใคร่ แต่ว่าได้ส่งสถานีโทรศัพทตาม
 ระยะทางให้บอกมาทุกกระยะ ว่าเรามาถึงอำเภอไหนเมื่อเวลาไร รู้ว่าจะ
 มาถึงก่อน ๘ นาฬิกาจึงได้รออยู่

๘ อยู่เมืองพนมเปญครั้งหลัง

วันที่ ๗ ธันวาคม ตอนเช้าพักเหนื่อย แต่ใช้เวลาสนทนากับข้า
 ราชการเก่าของกรุงกัมพูชา เขาหาตัวได้ออกญาพิพิธไศศุรีย์ เดิมเป็น
 ออกญารัตนาธิเบศร์ ว่าทจักรี เดิมวันอายุได้ ๘๒ ปี แยกออกมาเป็นข้า
 หลวงเดิมของสมเด็จพระนโรดม ได้เป็นผู้เข้าไปรับนักเขียนนักปลอย
 ราชธิดาของสมเด็จพระนโรดม ซึ่งถวายตัวทำราชการฝ่ายในครั้งรัชกาล

ที่ ๔ กลับมาเมืองเขมรเมื่อสนธิสัญญากาลนั้น เรียกมาหมายจะถามถึง
 ขนบธรรมเนียมกรุงกัมพูชาที่เราต้องการจะรู้อีก แต่ไม่มีใครใดความ
 ทั่วแยกแยะเกินกว่าจะอธิบายได้ จนคิดแต่เล่าเรื่องเก่า ๆ เช่นเรื่องสมเด็จพระ
 พระนโรดมเมื่อยังเป็นมหาอุปราช วิวาทกับองค์ควตธา แล้วมาวิวาท
 ถึงรบกันอีกครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระนโรดมทรงราชย์ องค์ควตธาหนีออก
 มาจากกรุงเทพ ฯ แยกได้เป็นตัวแม่ทัพออกไปรบของควตธา ไปตั้งอยู่ที่
 เมืองกำพงชามถึง ๓ ปี บอกล้อของควตธาว่าที่ฝรั่งเศสเรียกว่า ศรีวัต
 ธานั้น ไม่ถูก ที่ถูกคือ ไวยวัตธา ซอกคล้องกัน ๓ องค์ สมเด็จพระ
 นโรดม ทรงนามราชาวดี แล้วถึงสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ แล้วจึงถึงองค์
 ไวยวัตธา การสืบถามเรื่องขนบธรรมเนียมเก่าที่นอนอยู่ข้างจะลำบาก
 เสียแล้ว ทั่วข้าราชการชั้นเก่าก็เหลือน้อย แลมักจะไม่เกินทรงจำ
 ข้าราชการชั้นใหม่ก็ไม่มีใครมีใครเอาใจใส่ศึกษาประเพณีโบราณ มีแต่
 พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เป็นค้อยยั้งชั่ว ยังเอาใจใส่ทรงจำไว้ได้บ้าง
 เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา ไปคเมืองอตุตงค์มีไชย ไปรถยนต์ทางถนน
 ริมหน้าท่าขึ้นไปข้างเหนือ ระยะทางห่างเมืองพนมเปญราว ๓๕ กิโลเมตร
 (หรือ ๘๗๕ เส้น) ถึงเขาพระราชทรัพย์ซึ่งเขาจัดเป็นทริบรอง ยัง
 ห่างตัวเมืองอตุตงค์มีไชยอยู่ ๕ กิโลเมตร (๑๒๕ เส้น) เขาหาได้
 เตรียมที่จะให้ไปถึงเมืองใหม่ ว่าเพราะไม่มีอะไรน่าดู รวิวังครึ่งสม
 เด็จพระหรรษกษกรอเสียหมดแล้ว เมืองอตุตงค์ตั้งอยู่ที่คือนพนนา
 ท่วม เคยเป็นราชธานีอยู่ช้านาน เมืองละแวกซึ่งเคยเป็นราชธานีอีก

เมืองหนึ่งก็อยู่ติดต่อเมืองอดงค์ไปทางตะวันตก เขาพระราชทรัพย์ที่เรา
 มาควนน้อยกลางทุ่ง เป็นที่ฝังพระอัฐิของพระเจ้ากรุงกัมพูชามาแต่
 โบราณ มีพระเจดีย์ที่บรรจุทำงาม ๆ หลายองค์ มักสร้างตามยอดเขา
 ยอดละคี่ ยอดคำที่ไปถึงก่อนบรรจุอัฐิสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์เอง
 ก็อัฐินักพระสังฆราชา (ที่สมเด็จพระนเรศวร ๆ ทำพิธีปฐมกรรม) แต่
 เขาพาเราชนบันไดไปที่ยอดสูง ประมาณตาคูเหมือนจะต่ำกว่ายอดเขาที่
 พระนครศิริมเมืองเพชรบุรีไม่มากนัก บนยอดนั้นมีพระเจดีย์สององค์
 สูงประมาณองค์ละสัก ๓๐ วา บรรจุพระศิวธรรมราชาองค์ ๑ เป็นของ
 สมเด็จพระนโรดมสร้าง บรรจุอัฐิสมเด็จพระหริรักษ์พระองค์ดวงองค์ ๑
 มคฺลลาจารย์กบอดเรื่องและศักราชขกเวทพระเจดีย์ทุก ๆ องค์ ศิลาจารึก
 เหล่านี้ทำเมื่อศกศตศก ๑๘๑๘ (พ.ศ. ๒๔๖๒) คราวเดียวกันที่งน
 นัยว่าเป็นการที่สมเด็จพระศรีสวสดีได้ทำอย่างหนึ่ง บึงกนมิให้เรื่อง
 ตำนานของโบราณที่มีอยู่ในแขวงราชธานีสูญไปเสีย ออกจากที่พระเจดีย์
 เขาพาเดินไต่ตามทางบนยอดเขาผ่านยอดคำลงมาโดยลำค้ำ และมี
 โบราณวัตถุสร้างไว้ทุก ๆ ยอด มีปราสาทหินของขอมอย่างย่อม ๆ สร้าง
 ไว้หลังหนึ่ง แต่คืนกลับมาเสียจนพินทุ์หลังประตุ จะรู้ว่ามีรูปร่าง
 เป็นอย่างไรไม่ได้ ฝรั่งเศสเคยขออนุญาตจะขุดตรวจปราสาทหินแห่งนี้
 แต่สมเด็จพระศรีสวสดีไม่ยอม ว่าที่เขาราชทรัพย์เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุ
 ของโบราณกษัตริย์ จะยอมให้ขุดค้นไม่ได้ จึงตั้งอยู่จนบัดนี้ ต่อมาถึง
 วิหารน้อยหลังหนึ่ง ในนั้นมีรูปนกกบฏหรือรูปเซียนอย่างฉนวนก่อบน

ด้ว^๒ย^๒ป^๒น^๒ ขนาดหน้าตักสักสามศอกองค์หนึ่ง จะเป^๒น^๒ใ^๒ค^๒ร^๒ส^๒ร^๒า^๒ง^๒ส^๒ี^๒บ^๒ไ^๒่
 ค^๒ว^๒า^๒ ค^๒อ^๒ม^๒า^๒มี^๒ใ^๒บ^๒ส^๒ถ^๒ใ^๒น^๒น^๒มี^๒พ^๒ร^๒ะ^๒พ^๒ท^๒ธ^๒ร^๒ป^๒น^๒า^๒ค^๒ป^๒ร^๒ก^๒ ขนาดหน้าตักสัก
 ค^๒อ^๒ก^๒อ^๒ง^๒ค^๒ห^๒น^๒ง^๒ ล^๒ัก^๒ษ^๒ณ^๒เป^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ข^๒อ^๒ม^๒ง^๒า^๒ม^๒พ^๒อ^๒ใ^๒้ แต่จะเป^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ค^๒ี^๒ลา^๒ค^๒ร^๒ง^๒
 ข^๒อ^๒ม^๒ ห^๒ร^๒อ^๒ก^๒อ^๒บ^๒น^๒ด^๒ว^๒ย^๒ป^๒น^๒ภ^๒า^๒ย^๒ห^๒ล^๒ง^๒ท^๒ร^๒า^๒ย^๒ไ^๒่^๒ด^๒ว^๒ย^๒ล^๒ง^๒ร^๒ัก^๒ไ^๒้^๒ท^๒ง^๒อ^๒ง^๒ค^๒์ ค^๒อ^๒น^๒น^๒
 มี^๒ว^๒ิ^๒ห^๒า^๒ร^๒น^๒อ^๒ย^๒ไ^๒ว^๒ร^๒ูป^๒ใ^๒ค^๒น^๒น^๒ท^๒ร^๒ี^๒า^๒ส^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒อ^๒ิ^๒ศ^๒ว^๒ร^๒ท^๒ำ^๒ด^๒ว^๒ย^๒ค^๒ี^๒ลา^๒ค^๒ร^๒ง^๒ข^๒อ^๒ม^๒ ฌ^๒ม^๒อ^๒ต^๒
 แต่^๒ห^๒ัก^๒ห^๒า^๒ย^๒ไ^๒่^๒เส^๒ีย^๒ข^๒า^๒ง^๒ส^๒่ว^๒น^๒ ล^๒ง^๒มา^๒อ^๒ีก^๒ซ^๒ึ^๒น^๒ห^๒น^๒ง^๒ ถึง^๒ใ^๒บ^๒ส^๒ถ^๒พ^๒ร^๒ะ^๒อ^๒ัญ^๒จ^๒ู^๒า^๒ร^๒ค^๒
 แต่^๒เป^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒มา^๒ร^๒วิ^๒ช^๒ย^๒ข^๒น^๒า^๒ค^๒ใ^๒ห^๒ญ^๒่ ส^๒ัง^๒เก^๒ต^๒ต^๒า^๒ว^๒า^๒เป^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ข^๒อ^๒ม^๒ข^๒อ^๒ง^๒ใ^๒บ^๒ร^๒า^๒ณ^๒
 มี^๒ค^๒ี^๒ลา^๒จ^๒า^๒ร^๒ก^๒ข^๒อ^๒ง^๒ส^๒ม^๒เ^๒็^๒จ^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ค^๒รี^๒ส^๒ว^๒ส^๒ท^๒ี^๒ว^๒า ส^๒ม^๒เ^๒็^๒จ^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ส^๒ัง^๒จ^๒ม^๒ร^๒า^๒ช^๒เท^๒ย^๒ง^๒ไ^๒่
 ป^๒ฏ^๒ิ^๒ส^๒ัง^๒ข^๒ร^๒ณ^๒ค^๒ำ^๒ง^๒ไ^๒้ ท^๒ร^๒ง^๒ป^๒ฏ^๒ิ^๒ส^๒ัง^๒ข^๒ร^๒ณ^๒ค^๒อ^๒จ^๒น^๒ส^๒ำ^๒ร^๒ะ^๒จ^๒ำ^๒ว^๒เ^๒ีย^๒บ^๒ร^๒อ^๒ย^๒ค^๒ี มี^๒ย^๒อ^๒ต^๒
 เข^๒า^๒อ^๒ีก^๒ย^๒อ^๒ค^๒ห^๒น^๒ง^๒ ซ^๒ึ^๒ง^๒เร^๒า^๒ไ^๒่^๒ด^๒ไ^๒่^๒ไป^๒ถึง^๒ เ^๒พ^๒ระ^๒อ^๒ย^๒ู่^๒ห^๒ำ^๒ง^๒ไป^๒ท^๒ำ^๒ง^๒ท^๒ว^๒ั^๒น^๒อ^๒อ^๒ก^๒ แต่^๒
 แ^๒ล^๒เ^๒เห็น^๒ไ^๒่^๒ถ^๒น^๒ค^๒ บ^๒น^๒ย^๒อ^๒ค^๒น^๒น^๒มี^๒ว^๒ิ^๒ห^๒า^๒ร^๒น^๒อ^๒ย^๒ห^๒ล^๒ง^๒ห^๒น^๒ง^๒ก^๒บ^๒พ^๒ร^๒ะ^๒เจ^๒ต^๒ีย^๒ส^๒อ^๒ง^๒อ^๒ง^๒ค^๒
 เป^๒น^๒เจ^๒ต^๒ีย^๒ใ^๒ห^๒ญ^๒อ^๒ง^๒ค^๒ห^๒น^๒ง^๒ เล^๒็ก^๒อ^๒ง^๒ค^๒ห^๒น^๒ง^๒ เข^๒า^๒เ^๒ล^๒ำ^๒เร^๒อ^๒ง^๒ใ^๒ห^๒ี^๒ง^๒ ว^๒า^๒เ^๒ค^๒ิม^๒มี^๒
 พ^๒ร^๒ะ^๒อ^๒ง^๒ค^๒ห^๒น^๒ง^๒อ^๒ย^๒ู่^๒ท^๒เ^๒า^๒ย^๒อ^๒ค^๒น^๒น^๒ เล^๒ย^๒ง^๒ส^๒น^๒ก^๒ข^๒ไ^๒้^๒ท^๒ว^๒ห^๒น^๒ง^๒ ส^๒น^๒ก^๒ข^๒น^๒น^๒ฉ^๒ล^๒า^๒ค^๒ผ^๒ิต^๒
 ก^๒ว^๒ำ^๒ส^๒น^๒ก^๒ข^๒อ^๒น^๒ ไ^๒้^๒ท^๒ำ^๒ข^๒ุ^๒ญ^๒ป^๒ฏ^๒ิ^๒ข^๒ี^๒ต^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ผู้^๒เล^๒ย^๒ง^๒แ^๒ล^๒ะ^๒ข^๒ำ^๒เพ^๒็^๒ญ^๒ค^๒ณ^๒ว^๒ิ^๒เค^๒ษ^๒ต^๒ำ^๒ง^๒ ๑
 ค^๒ร^๒ึ^๒น^๒ต^๒ำ^๒ย^๒จ^๒ึง^๒ไป^๒เก^๒ิ^๒ต^๒เป^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒เจ^๒ำ^๒กร^๒ง^๒จ^๒ิน^๒ (ค^๒ือ^๒พ^๒ร^๒ะ^๒เจ^๒ำ^๒กร^๒ง^๒จ^๒ิน^๒ห^๒น^๒ำ^๒ห^๒มา^๒ ใ^๒
 เร^๒อ^๒ง^๒น^๒ิ^๒ท^๒ำ^๒น^๒ค^๒รี^๒ธ^๒น^๒ญ^๒ช^๒ย^๒) อ^๒ัญ^๒ข^๒อ^๒ง^๒พ^๒ร^๒ะ^๒ผู้^๒เล^๒ย^๒ง^๒แ^๒ล^๒ะ^๒อ^๒ัญ^๒ข^๒อ^๒ง^๒ส^๒น^๒ก^๒ข^๒ว^๒ิ^๒เค^๒ษ^๒
 ต^๒ว^๒น^๒น^๒ บ^๒ร^๒ร^๒จ^๒อ^๒ย^๒ู่^๒ใ^๒น^๒พ^๒ร^๒ะ^๒เจ^๒ต^๒ีย^๒ท^๒ง^๒ส^๒อ^๒ง^๒ซ^๒ึ^๒ง^๒ก^๒ล^๒ำ^๒ว^๒มา^๒ ม^๒อ^๒ง^๒ส^๒ี^๒เอ^๒อ^๒เม^๒ล^๒เ^๒ย^๒ เร^๒ล^๒ี^๒ค^๒ัง^๒
 ม^๒ณ^๒ช^๒ล^๒ก^๒น^๒ค^๒ำ^๒ล^๒ ค^๒อ^๒ม^๒ณ^๒ช^๒ล^๒ร^๒า^๒ช^๒ธ^๒ำ^๒น^๒ ร^๒ว^๒ม^๒ท^๒ง^๒เ^๒ม^๒อ^๒ง^๒อ^๒ต^๒ง^๒ค^๒มี^๒ไ^๒ช^๒ย^๒ด^๒ว^๒ย^๒ เป^๒น^๒
 ผู้^๒มา^๒จ^๒ัด^๒ก^๒ำ^๒ร^๒บ^๒ร^๒อ^๒ง^๒ว^๒ัน^๒น^๒ี^๒ ป^๒ล^๒ุก^๒ป^๒ร^๒ำ^๒ท^๒ข^๒ำ^๒ง^๒ว^๒ิ^๒ห^๒า^๒ร^๒เป^๒น^๒ท^๒เ^๒ล^๒ย^๒ง^๒เค^๒ร^๒อ^๒ง^๒ว^๒ำ^๒ง^๒ แ^๒ล^๒ะ
 ห^๒า^๒เค^๒ร^๒อ^๒ง^๒ม^๒ห^๒ร^๒ค^๒พ^๒ต^๒ำ^๒ง^๒ ๑ อ^๒ย^๒ำ^๒ง^๒เข^๒ม^๒ร^๒มา^๒ต^๒ัง^๒ร^๒ำ^๒ย^๒ไ^๒้^๒ใ^๒ห^๒ญ^๒่ มี^๒ท^๒ง^๒ม^๒ไ^๒ห^๒ร^๒

ขยายไปทั่ว ลีเก ละคอน เสียงระโคมครกครนมีผู้คนมาตักกันมาก ถึงพวก
 ชายของมาตักร้านอย่างงารไหวพระ ต้องเที่ยวตไปทุกแห่ง การเล่น
 ของเขมรซึ่งควรจะพรรณาโดยเฉพะ มีแต่เครื่องดนตรีบางอย่าง เป็น
 คนว่ากระซิบโยราธ ในเมืองไทยเล็กกันหมดแล้ว ที่เมืองเขมรเขา
 ยังเล่นอยู่ ซอสามสายก็ยังเล่น แต่ทำขนาดเล็กเล็กเครื่องขนาดซอสาม
 สายของเรา ซอซอซอวงนั้นแต่กันยาวขึ้นไปกว่าของเราสักคืบหนึ่ง
 สังเกตเพลงที่ทำเป็นเพลงเขมรทั้งนั้น ขึ้นอยู่ที่ลีเก เมื่อเราผ่านไปเห็น
 ตัวเขกรคนนำมันต้อออกเตนอยู่ เราตกปากไม่ได้ว่า "นี่เขาอย่างมาจาก
 ยางกอก" พวกฝรั่งบางคนก็เข้าใจภาษาไทย เถียงว่าพวกที่เล่นนั้น
 เป็นแขกจาม ลีเกเป็นการเล่นของแขก เราต้องเถียงยืนยันว่า คน
 ที่เล่นจะเป็นแขกหรือเป็นฝรั่งก็ตาม แต่ลีเกอย่างที่เล่นนั้นได้แบบมา
 แต่เมืองไทยเป็นแน่ เราได้เคยเห็นตั้งแต่แรกลีเกเกิดด้วยตาตัวเอง
 จะเชื่อว่าเป็นอย่างอื่นได้อย่างไร ละคอนนั้นก็หน้าดู ว่าไปหามาจาก
 เกาะแห่งหนึ่งในลำน้ำโขง มีผู้หญิงตัวละคอนสัก ๓๐ คน กบขีพาทย์
 เครื่องคู่สำรับหนึ่ง ละคอนแต่งตัวอย่างบ้านนอก แต่แต่งตามแบบ
 ละคอนหลวงกรุงกัมพูชา กระบวรเล่นเห็นรำแต่เพลงช้ากบเพลงเร็ว
 และมีรำเพลงจีนรำพดได้ เห็นมีหนังสือขอมวางไว้ ขอเอามาเปิดอ่าน
 ดูเป็นหนังสือขอม ขนต้นว่า "กาลเนาะ โหมเจ้าไกรทองพงศา" ก็
 รู้ได้ว่าเอาบทละคอนไทยไปแปลงนั่นเอง นกอยากจะให้เล่นให้ดูก็จวน
 ค่ำเสียแล้ว มาวอนนเรศวรถึงสุขุรเอกตามมาด้วย และมีฝรั่งทั้งชายหญิง
 ตามมาด้วยอีกหลายคน กลับมาเวลาพลบ

เวลาห้า นาฬิกา เข้าไปคละคอนหลวงซึ่งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์
 มีประธานเป็นเกียรติยศแก่เราณพระที่นั่งจักรฉายา คือปราสาท
 พลับพลาสูง ไต่ย่นว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระนโรดม มีโรงละคอนอยู่ข้าง
 ไต่พระที่นั่งเทวาวินิจฉัย ปราสาทจักรฉายาสร้างไว้เป็นที่เสด็จออก
 สนาม ตามอย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในกรุงเทพฯ เมื่อฝรั่งเคสสร้าง
 แก้วไขว้งถวายสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ท่านองจะคิดเห็นว่าพระที่นั่งจักร
 ฉายาสร้างไว้เปล่า ๆ มีใครจะได้ใช้การอันใด โรงละคอนของเดิมเล่า
 ก็ไม่คงามเป็นสง่าราศีเหมือนอย่างโรงละคอนของฝรั่ง จึงคิดแก้
 พระที่นั่งจักรฉายาที่สร้างใหม่ให้เป็นโรงละคอนหลวง กระบวรลวดลาย
 ทำงามน่าดู แต่รูปสี่เหลี่ยมภายนอกนั้นคงไว้ เป็นปราสาทโถงสี่เหลี่ยม
 ยาว มีมุขหน้าหลังอยู่ตรงกลาง ตรงมุขหน้าลงมา ทพนชั้นล่างเปิด
 เป็นช่องคูหาใหญ่สำหรับรถเข้าไปจอดในนั้น มีบันไดวกทางข้างขวาสอง
 บันได บันไดข้างนอกสำหรับคนคละคอนชน บันไดข้างในสำหรับตัว
 ละคอนชน ทางข้างซ้ายก็มีบันไดวกเช่นเดียวกัน ดูเหมือนจะเป็นทาง
 สำหรับพระเจ้ากรุงกัมพูชาเสด็จขึ้น ส่วนชั้นบนนั้นที่ตรงมุขหน้าเป็นที่
 ประทับ ตั้งเก้าอี้เรียงเป็นแถว พระเจ้ากรุงกัมพูชาประทับกลาง ตัวเรา
 และลูกสาวนั่งข้างขวาเรียงกันไป ค่อนั้นถึงพวกผู้หญิงฝรั่ง เรสดีตั้งสับริเอ
 นิ่งข้างซ้ายที่ประทับ และพวกฝรั่งผู้ชายที่ไปคั่งเรียงต่อไป ข้างหลัง
 ที่ประทับตั้งโต๊ะเครื่องราชูปโภค แลวดงเก้าอี้สำหรับเจ้านายและข้า

ราชการผู้ใหญ่กรุงเทพมหานคร พวกเราที่ไปก็นั่งอยู่ในหมอนข้างหลังต่อ
 ออกไปยกที่นั่งเป็นชั้น ๆ ตลอดคมนขหน้าปราสาท สำหรับเจ้านายและข้าราชการ
 ข้างหน้าที่ประทับตรงต่อพนโรงละคอนมีพนักยาวตลอด พนโรง
 ละคอนลดต่ำลงไปสักคอกหนึ่ง ทางมุขปราสาทด้านในตรงที่ประทับข้าม
 กยกพนมพนักเช่นเดียวกัน เป็นที่คนนั่งดูละคอนเหมือนฟากที่ประทับ
 แต่ตั้งเกาออกอย่างเลวมข้าราชการชั้นรองๆ (เขาบอกว่าเป็นพวกกระทรวง
 ยุติธรรม) นั่งอยู่แถวหนึ่ง ต่อมาข้างขวามีพวกผู้หญิงเด็กข้างสาวบ้าง
 (เขาว่าเป็นนักเรียนโรงเรียนในวัง) นั่งอีกตอนหนึ่ง ปราสาทตอนต่อ
 มุขไปข้างขวามีฟากนี้ ต่อไปเป็นที่ละคอนแต่งตัว พวกคนร้องนั่งกับ
 พนโรงละคอนเป็นสองแถวอยู่ตรงข้ามกับที่ประทับ ทางด้านสกัดข้างซ้าย
 ตั้งขีพาทย์ และโคมไฟฟ้าสำหรับฉายตัวละคอนเป็นสีต่าง ๆ เครื่อง
 ประดับโรงละคอนนั้นติดของและโคมไฟฟ้า มีระย้าที่ตรงกลางทำเป็นรูป
 เหมือนมงกุฎฝรั่งประดับไฟฟ้าแขวนไว้ระย้าหนึ่ง

เมื่อจะมาดูละคอนวันนั้น ได้ถามเขาถึงเรื่องเครื่องแต่งตัว เขา
 บอกว่าแต่งอย่างกินอาหารเย็น ใช้เสื้อดำกัพอสมควร แต่เรือนกระแวง
 ว่าบางที่ทางพวกเขมรจะติดตรา และตัวเราก็คือเป็นแขกเมือง ควรจะหนัก
 ไว้สักหน่อย จึงใช้เครื่องแต่งตัวสำหรับเวลาค่ำ ติดคานาและตราราว
 ขนาดน้อย พวกที่ไปตัวก็ให้แต่งตัวเช่นนั้น ครั้นไปถึง เห็นสมเด็จพระ
 พระศรีสวัสดิ์ทรงฉลองพระองค์ทรงยศสักหลาดดำยกทอง สวมสาย
 สพายอิศริยาภรณ์ฝรั่งเศส พวกเจ้านายข้าราชการก็ติดอิศริยาภรณ์

ทั้งนั้น ฝ่ายเรากลับเขาไปแต่กันยว่าพอรอดตัว เมื่อเราไปถึงพระเจ้า
 กรุงกัมพูชาเสด็จออกแล้ว พระแก้วพากย์ข้าราชการผู้ใหญ่มาคอยรับ
 พาขึ้นไปบนปราสาท ได้นำลูกเฝ้าเป็นครั้งแรกในวันนั้น สมเด็จพระ
 ศรีสวัสดิ์ตรัสเชิญให้เรานั่งข้างขวา อีกประเดี๋ยวเร่ลัดงส์บริเอกรมาถึง
 ตรัสเชิญให้นั่งเกาอทางข้างซ้ายที่ประทับ ออกญาวงวรเวียงไชยเสนาบดี
 กระทบวงนั่งแทรกกลางอยู่ข้างหลัง คอยเป็นล่ามเวลาตรัสกับเร่ลัดงส์
 บริเอร คนที่มาดลละคอนวันนั้นเขามากกว่าที่เล่นเป็นปรกติ เพราะ
 กิตติศัพท์ปรากฏว่า พอเรามาถึงเมืองพนมเปญ สมเด็จพระศรีสวัสดิ์
 ก็ตรัสสั่งให้ช่อมละคอนว่าจะเล่นอวดให้เต็มฝีมือ ข้างพวกฝรั่งเลย
 โยษกันต่อไป ว่าละคอนตัวโปรดของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์จะออกเล่น
 ทั้งหมดในคราวนี้ ก็พากันอยากดู ก็ตามเรามาจากเมืองเสียมราฐ
 เพื่อจะมาดลละคอนคราวนี้ แต่การที่ฝรั่งจะเข้าไปดูนั้น ต้องให้เร่ลัดงส์
 บริเอรขออนุญาตจึงจะเข้าไปดูได้ ส่วนพวกเราได้โอกาสไปดูหมด
 จนคนรับใช้ที่ไปด้วย นอกจากพวกเรามีฝรั่งชายหญิงอีกมาก แต่
 พวกเขมรนั้นมิแต่เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยกับนักเรียนผู้หญิงที่
 กล่าวมา นอกจากนั้นเห็นแต่ผู้หญิงมากกว่ามาก ทำนองจะเป็นพวก
 ขำหลวงในวัง เต็กบ้าง สาวบ้าง แก่บ้าง นิ่งอยู่กับโรงละคอน
 คอนทางประตูโรงเต็มไปทั้งนั้น แต่วันนั้นเจ้านายผู้หญิงและภรรยา
 ข้าราชการกรุงกัมพูชาหาได้รบเชิญมาไม่ พอเราไปถึงก็มรับสั่งให้เล่น
 ละคอน มีโปรแกรมพิมพ์ทั้งภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมร ว่าละคอน

หลวงจะเล่นเรื่องพระสมุท เป็นภาษาไทย ประทานเป็นเกียรติยศแก่เรา
 กระบวรที่เล่นนนตงตนมเทพยตรออกรำดอกไม้เงินทองสีคู่เบิกโรงก่อน
 แล้วตัวพระสมุทจึงออก จับเล่นแต่พระสมุทอยู่ในสวน นางขุขมาลี
 ไปชมสวน พระสมุทลักนางขุขมาลีพาหนีไป ท้าวรณจักรยกทัพตาม
 ในโปรแกรมก็จะเล่นไปจนรณจักรตาย และพระสมุทกลับเข้าเมือง
 ถ้าเล่นเต็มโปรแกรมเห็นจะได้เลิกต่อราว ๒ หรือ ๓ นาฬิกา ทำนอง
 เวลาคงสัปดาห์จะไปเพททุลอย่างไร ด้วยรู้ว่าเราไม่ชอบนอนตก ลงปลาย
 จึงมีรับสั่งให้ตัด ได้เลิกเพียงเที่ยงคืน กับ ๑๕ นาที

ละคอนหลวงกรุงกัมพูชานี้ ทราบเรื่องตำนานว่าแรกมีขึ้นเมื่อครั้ง
 สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ครุฑไทยมาจากเจ้าพระยาบดินทรเดชาสิงห์เสนี
 หัดเล่นแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ แต่เล่นเป็นอย่างดีละคอน
 เจ้าต่างกรม ต่อมาถึงสมเด็จพระนโรดมจึงเล่นเอาอย่างละคอนหลวง
 ครั้งรัชกาลที่ ๔ เมื่อสมเด็จพระนโรดมครองกรุงกัมพูชานั่น
 พยายามหาครุฑละคอนมาจากกรุงเทพฯ ได้ใครออกมาขยักข้อยองชบเลียง
 ได้ละคอนตัวดีของเจ้าคุณจอมมารดาเฒ่าอย่าง ละคอนพระองค์เจ้าดวง
 ประภาลัย ละคอนพระองค์เจ้าสิงหนาทบ้าง และละคอนโรงอื่น ๆ
 มาเป็นครุฑอีกหลายคน ละคอนหลวงครั้งสมเด็จพระนโรดมเล่นแต่ภาษา
 ไทยอย่างเดียว มาถึงครั้งสมเด็จพระศรีสวस्तก็โปรดเล่นละคอน ได้
 ละคอนของสมเด็จพระนโรดมประสมโรงเล่นต่อมาบ้าง หัดขึ้นใหม่บ้าง
 แต่เล่นทั้งภาษาไทยและภาษาเขมร ได้เคยให้ไปเล่นที่เมืองฝรั่งเศส

ถึง ๒ ครั้ง โดยปรกติเล่นแต่ข้างในพระราชวัง ทอดพระเนตรเอง
 เเคอนละครหนึ่งหรือสองครั้ง ออกมาเล่นข้างหน้าให้ชาวต่างประเทศดู
 แต่งารบใหม่ หรือเวลาแขกเมืองขึ้นคาศึกคิสูงมาจากต่างประเทศ
 ด้วยเหตุนี้แม้ฝรั่งที่อยู่ในเมืองเขมรจึงมีใครจะไต่ดู ด้วละครอนที่มาเล่น
 วนน ด้วสำคัญมาเล่นจริงคงเล่าลือ คนเป็นด้วพระสมุทชอนักมารศรี
 มณังศ ว่าเป็นพระญาติและเป็นคนโปรด ด้วนางขุขมาลชอนักเมียง
 มะปรางหวาน เป็นคนโปรดอีกคนหนึ่ง ด้วยกษรณจักรนนชอมิต เป็น
 ละครอนแต่ครั้งสมเด็จพระนโรดม ด้วเวยว่าเปด้วครุสำคัญคนหนึ่ง
 ไต่เป็นศิษย์ของสมุททิลละครอนพระองค์เจ้าสิงหนาท ละครอนด้วโปรด
 สองคนนนี้แต่งเครื่องเพชรเพิ่มเครื่องละครอนหรือราผิตกับละครอนด้วอื่น ๆ
 กระบวรำเตน ถึงเทียบกับละครอนกรุงเทพ ฯ ที่ควรชมว่ารำคักมี
 กระบวร้องและเจรจาเป็นภาษาไทย ที่ชคเหมือนชาวกรุงเทพ ฯ ก็มี
 ที่แปร่งก็มี เครื่องแต่งด้วมผิตกับละครอนกรุงเทพ ฯ แต่ข้างอย่าง
 คอมนงกุฎสตรี มีแต่กระบังหน้ากขยอตตั้งตรงกลางกระหม่อมสูงโทองเทง
 คุน้าเกลียด ชฎาตรงก็อยู่ข้างสูงไป ด้วห้ามนางด้วคิห้ามสะไบเฉียง
 (ว่าเป็นแบบของสมเด็จพระทรรักษ์) ก็ไม่น่าดู ด้วด้วต้องปล้อยแขน
 เปล้าให้แลเห็นรอกเรออยู่ข้างหนึ่ง เครื่องแต่งด้วยกษนน เจียรบาท
 ทำเป็นชายปลิวอย่างรูปขน

ในเวลาเมื่อละครอน มีมหาดเล็กยกถาดรองถ้วย มีแฉมเป็น
 กับเลมอเนตมาให้เลอกคิม (เมื่อเผาคราวแรกก็เช่นเดียวกัน เราควย

ถ้วยแถมเป็นไว้ ด้วยสำคัญว่าอีกถ้วยหนึ่งเป็นน้ำเปล่า) คราวนี้เราเลือก
 เลมอเนต สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ทรงเลือกเลมอเนต แล้วตรัสประทาน
 พร และชวนกระตบถ้วยเหมือนคราวก่อน นอกจากเครื่องคัมมิมขนม
 และขุหรแจกถ้วย ไฟจคยหรือส่วนของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์คนนยงใช้ชค
 รองพานอย่างโบราณ เมื่อประทานมาให้เราขุหร เราทลว่าทใน
 กรุงเทพ ๆ เคยวนเล็กใช้ชคเสยแล้ว ขอประทานให้ลกค ด้วยเกคมา
 ไม่เคยเห็น ทรงพระสรवलโปรดให้ส่งไปให้ค เรองทได้สนทนาใน
 เวลาคละคองวนนนี้ ตรัสถามว่าละคองอย่างนทในกรุงเทพ ๆ ยงเล่นกัน
 มากอยหรือ ทลคอบว่ามีใครจะมีแล้ว ยงมีละคองผู้หญิงโรงใหญ่
 อยแต่ละคองเจ้าคณพระประยรวงศ์โรงเคยว นอกจากนนั้นกมทลละคอง
 อยทนนบางอยทนนบาง ถ้าจะเล่นต้องรวบรวม เพราะในสมยนั้นคนเล่น
 ละคองมักเก้ไขไปเปนละคองร้องบ่าง เปนลเกบ่าง ตรัสว่าในส่วน
 พระองคเปนคนเก่า ละคองอย่างอื่นไม่ชอย ชอยแต่ละคองอย่างโบราณ
 ทเล่นอย่างน ทในกรุงกมพูชาค่อไปข่างหน้าละคองอย่างนกัน่ากลว
 จะสุญ ด้วยคนสมยใหม่เขาไม่ใคร่ชอยค ทลคอบว่าถาเล็กเสยก็
 นำเสยคาย ควรจะตั้งพระราชกำหนดไว้ว่า พระเจ้ากรุงกมพูชา
 ค่อไปภายหน้าจาจะตองมีละคองหลวงไว้สำหรับพระนคร เพราะถาไม่มี
 ละคองเช่นนไว้ เวลามี่แขกเมืองมาสู่พระนครก็จะลำบาก มีละคอง
 ไว้เช่นนเปนพระเกยรคยคค คเททรงฟังกทรงพระสรवल แล้วตรัสว่า
 ทในบางกอกเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยหวนน

จะไปข้างไหนก็ได้ยืนแต่เสียงกลองละคอนคกรกครนไปทั้งพระนคร เคี้ยว
 ละคอนของพระเจ้ากรุงสยามไม่มีคอกหรือ ทูลว่ามีจิตไวเป็นกรม
 มหรรศพ เล่นได้ทั้งไซนทั้งละคอน แต่ว่าเป็นผู้ชายเป็นพน สนทนา
 ต่อไปถึงเรื่องละคอนที่เล่น ได้ความว่าละคอนหลวงกรุงกัมพูชาเล่น
 ทั้งละคอนในละคอนนอก เรื่องที่เล่นก็ชอบเล่นอย่างละคอนในกรุงเทพฯ
 ตั้งแต่เรื่องอิเหนาเป็นต้น จนเรื่องพระอภัยกัณห์

วันที่ ๘ ธันวาคม เวลาเข้าไปดูโรงเรียนพระสงฆ์ ซึ่งตั้งอยู่ริม
 พระราชวังข้างผายใต้ ทั่วตึกโรงเรียนสร้างใหม่เป็นตึกชั้นเดียว แต่ทำ
 เป็นยอดปราสาท พระมหาพิมลธรรม (ทอง) เป็นอาจารย์ใหญ่ มี
 พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนประมาณ ๒๐๐ จัดห้องเรียนอย่างโรงเรียน
 สมัยใหม่ ตำนานของโรงเรียนนี้ศาสตราจารย์ยอช เซเคส์ เมื่อยังอยู่
 ที่เมืองพนมเปญ ได้ช่วยคิดอ่านการจัดตั้ง ด้วยเห็นว่าการศึกษา
 พระปริยัติธรรมในกรุงกัมพูชา จะหาความรู้สูงไม่ได้ ถ้าใครจะเรียน
 ความรู้สูงต้องเข้าไปเรียนในกรุงเทพฯ การสอบไล่มหาเปรียญที่ใน
 กรุงกัมพูชากันาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง มีเปรียญเพียง ๕ ประโยคเป็น
 อย่างสูง จึงคิดตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อจะมีให้พระเขมรต้องเข้าไปเรียน
 ในกรุงเทพฯ แต่เป็นความคิดฝรั่ง คิดจะสอนนักเรียนซึ่งเรียนรู
 อักษรสมัยภาษาเขมรแล้ว ให้รู้ภาษามคธ ภาษาสันสกฤต และภาษา
 ฝรั่งเศสด้วย กำหนดเวลาเรียน ๕ ปี เคียวนเรียนแต่ภาษามคธเป็น
 พน ภาษาฝรั่งเศสและภาษาสันสกฤตเพิ่งเริ่มจะสอน มีพระสงฆ์เป็น

ตำแหน่งพระครู ๒ องค์ ซึ่งเป็นครุภาษาสันสกฤตพูดไทยได้ เล่าว่า
 รัฐบาลส่งไปเรียนภาษาสันสกฤตที่โปรเฟสเซอร์ฟิโน ที่เมืองซานอัย
 ไปเรียนอยู่ได้ ๖ เดือน ถึงฤดูหนาวทนนหนาวไม่ไหว โปรเฟสเซอร์ฟิโน
 จึงส่งกลับมา ให้มาสอนอักษรสมัยชั้นเบื้องต้นไปพลาง เมื่อถึงฤดู
 รอนบหนาวจึงจะกลับไปเรียนต่ออีก เราถามพระมหาพิมลธรรม ว่านักเรียน
 ที่สอบความรู้ ได้จบหลักสูตรมัธยมหรือยัง บอกว่าความรู้เท่าที่สอนอยู่ใน
 ชั้น มัธยมจบหลักสูตรประมาณ ๕๐ ไปเป็นครูอยู่ที่อื่นบ้าง ที่ศึกษา
 ลาพรรคไปก็ไปรับราชการ เมื่อได้ทราบความคิดที่เขาคิด จึงออกความ
 เห็นของเราให้หน่อยหนึ่ง ว่าความคิดที่จะสอนภาษาให้รู้หลายภาษา
 นั้นก็อยู่ แต่สำหรับพระสงฆ์ ภาษาทั้งปวงนั้นสำคัญไม่เสมอกัน
 เพราะพระไตรปิฎกพระพุทธศาสนาที่ออกกันในประเทศเหล่านี้เป็นภาษามคธ
 การเรียนภาษามคธ เรียนเพื่อประโยชน์ให้รู้ภาษาด้วย เพื่อจะทรง
 ความรู้พระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาไว้ ให้ถาวรด้วย การเรียน
 ภาษามคธจึงจำต้องเป็นประธานสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ถ้าเรียนรู้ได้ก็
 ทั้งภาษามคธ สันสกฤต และฝรั่งเศษหมดทุกภาษานั้น นับว่าเป็นคดียิ่ง
 แต่ถ้ายิ่งเรียนเอาได้ไม่ใคร่หมดทุกภาษาแล้ว ควรเอาภาษามคธเป็น
 หลัก ภาษาอื่นเป็นแต่คอกดวงเคืองประดับ คำที่กล่าวกันว่าท่านพวก
 พระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์เห็นชอบด้วยทั้งนั้น แต่ฝรั่งจะเห็นด้วยหรืออย่างไร
 ยังหาทราบไม่ แต่นักว่าพูดไว้ให้ปรากฏ เขาจะได้ไปถูกษาหาหรือกัน
 เมื่อเขาจะตกลงกันเป็นอย่างไรก็ตามที่ ออกจากโรงเรียนพระสงฆ์

ไปดโรงเรียนของพระองค์หญิงมาลิกาอีกแห่งหนึ่ง ที่จริงเป็นการไป
 เยี่ยมมตอย เพราะองค์หญิงมาลิกาเคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ ได้คืนเคย
 ซอยพอกันมาแต่ก่อน เรามาคราวนี้ออกโตมาหาและแสตงความเอื้อเพื่อ
 หลายอย่าง เธอมีลูกหญิง ๓ คน เรียนรู้ภาษาฝรั่งเศส ๒ คน ไปเป็นครู
 อยู่ในโรงเรียนนโรคมคน ๑ เป็นครูในโรงเรียนของเธอคน ๑ ลูกหญิง
 คนเล็กเมื่อเข้าไปกรุงเทพ ฯ กับแม่ยังพูดไทยไม่ได้ แต่เดี๋ยวพูดได้
 คล่อง แต่ลูกหญิงคนใหญ่พูดไทยหาได้ไม่ โรงเรียนมาลิกาทัง
 อยู่ในบ้านของเธอ จะเรียกว่าสอนในเรือนของเธอก็เรียกได้ สอนเด็ก
 ผู้หญิงมีประมาณ ๕๐ วิชาที่สอน ๆ ภาษาเขมร และภาษาฝรั่งเศส
 ชั้นปฐม และหคขกรอย กระบวรขกรอยมมออยู่ข้างค

เวลาบ่าย ออกญาจกร (ขุน) เชิญไปเที่ยวที่สวน อยู่นอกเมือง
 พนมเพ็ญ ทางไปรถยนต์ประมาณสักครึ่งชั่วโมง พระองค์ฉววรรณ
 ราชธิดาของสมเด็จพระนโรคม ซึ่งเป็นภรรยาออกญาจกรไปคอยรับ
 อยู่ที่นั่น มีการเลี้ยงเครื่องว่าง และให้ฟังดนตรีอย่างเขมร ใน
 เครื่องดนตรีที่ฟังวนน มีคตพณนาเต่าสายเดี่ยวเพราะคณก พิณอย่างน
 เป็นของโบราณ มีรูปจำหลักทเทวสถานบรรยงก ในเมืองเราก
 เคยมี และมีชื่อเพลงเรียกว่าพราหมณคตคณาเต่าปราคฏอยู่ แต่
 ทกวนนหามใครคิดได้ไม่ ถึงทกรงกมพูชาว่ามีคนคิดได้น้อย และว่า
 ไม่มีใครสัณายอที่มาคิดให้เราฟังวนน จึงนึกขนว่าถ้าได้พาเข้าไป

กรุงเทพฯ ๗ ให้ไปคิดถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฟังก็เห็นจะพอ
พระราชหฤทัย ลองว่าชักชวนนายออกก็เต็มใจ จึงขออนุญาตรัฐบาล
พามากรุงเทพฯ ๗ ชั่วคราว

วันที่ ๕ ธันวาคม เวลาเช้า ขออนุญาตเขาไปถ่ายรูปพระราชม
นเทียรสถานต่าง ๆ แล้วไปตักพิพิธภัณฑสถานช้ำอกครึ่งหนึ่ง

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา ไปต่อนสาวรีย์ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสทำให้เป็นที่
ระลึกแก่พวกชาวกรุงกัมพูชาที่ไปเสียชีวิตในมหายุทธสงคราม มอง
ลีเออดอกตัวเอง ช่างบนซึ่งพักอยู่ที่บ้านเรลตังสับรเอกบเรา เป็นตัว
ช่างที่ทำ ที่จริงเขายังคลุมผ้าไว้มิให้ใครเห็น กำหนดว่าจะเปิดต่อ
ชนบใหม่ฝรั่ง (เคือนหน้า) แต่มองลีเออดอกตัวเองจะเปลื้องผ้าให้เราดู
เป็นพิเศษ

อนสาวรีย์บนนาชมทั้งฝีมือทำและความคิด เป็นอนสาวรีย์หล่อ
ด้วยทองสำริด สูงขาตยอกประมาณสัก ๕ วา สูงล่าง
มีสิงห์เขมรทองสำริด ๔ ตัว ต่อขึ้นไปทำรูปช่างทองสำริดเท่าช่าง
จริง ๆ บนเขยมออกมาตามมุม มีนาค ๗ เคี้ยวอยู่บนหลังช่าง ถัดนั้น
ขึ้นไปทำรูปอย่างองค์ระฆังพระเจดีย์ มีลายไปนเป็นรูปเด็กผู้ใหญ่
ชายหญิงมาต้อนรับ ทหารบนหลังระฆังเป็นรูปทหาร ๒ คน คนหนึ่ง
รูปร่างต่ำเตี้ยหน้าตาเป็นเขมร ถอดช้อตอกไม้ มีชัยทั้งสอง
มือ ทหารอีกคนหนึ่งรูปร่างสูงใหญ่ คือทหารฝรั่งเศสประคองมา
ข้างหลัง หมายความว่าทหารฝรั่งเศสเป็นผู้พาทหารเขมรมาอวดพวก

ชาวเมืองของตนว่าได้ไปมีชัยชนะ
จริงแล้ว

ตัวข้างบอกว่าทำอยู่ถึง ๓ ปี

เวลาบ่าย ๕ นาฬิกาเศษ เข้าไปในพระราชวัง ด้วยสมเด็จพระศรี
 สวสดีจะมีการประชุมเลี้ยงน้ำชาประทานเป็นเกียรติยศแก่ลูกของเราเพื่อ
 จะให้พบบปะกัยเจ้านายผู้หญิงกรุงกัมพูชาด้วย การเลี้ยงวนนจิตทพระท
 หนึ่งโภชนี่ เป็นพระที่นั่งโถงสำหรับเป็นที่เลี้ยงแขกเมือง เมื่อเรา
 ไปถึงพระเจ้าแผ่นดินยังไม่เสด็จออกจากข้างใน ได้มีเวลาพักจากที่กทาย
 กษเจ้านาย กษทั้งภรรยาและลูกสาวเสนาบดีที่ใครบเชิญมาประชุม
 รอดอยู่สัก ๓๐ นาที สมเด็จพระศรีสวสดีจึงทรงรถยนต์ออกมาจาก
 พระราชวังชั้นใน รถยนต์ที่ทรงเป็นรถเก๋ง ชักธงข้างหน้ารถ (การชัก
 ธงที่หน้ารถยนต์เห็นมีแต่ ๓ คัน คือรถหนึ่งของพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 คันหนึ่ง เวสตีงส์บริเอคคันหนึ่ง รถเจ้าเมืองไซ่ง่อนคันหนึ่ง นอกนั้นหา
 เห็นรถใครใช้ชักธงไม่) ในรถที่นั่งมีข้าราชการนั่งมาด้วย ๓ คน เป็น
 ๔ ทั้งพระเจ้ากรุงกัมพูชา เวลาารถมาจอดที่หน้าบันได ข้าราชการ ๓ คน
 นนลงจากรถมาคอยรับพระองค์ลงจากรถ และประคองชน
 บันไดพระที่นั่ง สังเกตคอยู่ข้างทรงปลกเปลย สมเด็จพระศรีสวสดีบอกเรา
 เมอวนเฝ้าครั้งแรก และเวสตีงส์บริเอคโดยอก ว่าตั้งแต่ชนบ นมา
 พระอาการปลกเปลยไม่แข็งแรงเหมือนแต่ก่อน แต่ถ้าเป็นทพนเสมอ
 ทรงพระดำเนินโดยเอง ไม่ต้องมีคนประคอง เสด็จออกแล้วสักครู่หนึ่ง
 เจ้านายผู้หญิงจึงมา เจ้านายผู้หญิงที่มาจากวนน เป็นราชธิดาสมเด็จพระ

พระศรีสวัสดิ์ ๒ องค์ คือพระองค์ผิว ซึ่งเป็นที่สมเด็จพระศรีศวรรคกิต
 ชันษา ๒๗ ของค์ ๑ สมเด็จพระรัตนราชนิษาสีก ๓๐ เศษองค์ ๑ ได้ยินว่า
 ทรงกะให้ออกมาแต่ ๒ องค์เท่านั้น พระองค์ผิวนั้นมารดาเป็นไทย
 เกิดที่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ออกมาเป็นพระแก้วพา
 อยู่กรุงกัมพูชา พระองค์ผิวยังอยู่กรุงเทพ ฯ จนเป็นสาว ได้เป็น
 หม่อมหม่อมเจ้าขุนช้าง ในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ มีลูกด้วยกัน
 ๔ คน ตายเสียแต่ยังเยาว์ ๒ คน ครั้นหม่อมเจ้าขุนช้างสนชพิตกษย
 พระองค์ผิวไปพึ่งพระอรรคชายาเธอ ๑ อยู่คราวหนึ่ง สมเด็จพระศรีสวัสดิ์
 ได้ครองกรุงกัมพูชา (หรือเมื่อยังเป็นพระมหาอุปราช) จึงให้ไปรับ
 ออกมากรุงกัมพูชากลับ ๒ คน แต่ลูกมาสนชพิตกษยที่กรุงกัมพูชา
 ทั้ง ๒ คน เหลือแต่พระองค์ผิว พุคไทยชคกิริยามารยาทก็เป็นอย่างผู้ค
 ชาวกรุงเทพ ฯ อธิยาศรยเรียบร้อยน่าชม ได้พบพวกเราสั่งเกตดูว่า
 ยินดีมาก ยิ่งยกย่องพระคุณของพระอรรคชายา ๑ ซึ่งได้มีมาแต่หนหลัง
 ว่าอยากจะได้ โอกาสเข้าไปเฝ้าสักครั้งหนึ่ง สันทนาปราไสกับพวกเรา
 เขากันไคอย่างสนิท สมเด็จพระรัตนราชนิษาสีก เห็นจะเป็นลูกเธอที่สมเด็จพระ
 พระศรีสวัสดิ์โปรด ได้ยินว่าไคว่ากล่าวละคอนหลวงทั้งหมด แต่พูด
 ภาษาไทยไม่ไคไรไค หรือจะเป็นไค้วยอายุ ต้องวานเจ้านายผู้ชายเป็น
 ล่าม จึงเป็นแต่สันทนาปราไสกับเล็กน้อย นอกจากเจ้านายสององค์ที่
 กล่าวมา ยังมีหม่อมเจ้าหญิงปุก ในเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ซึ่งออกมา
 อยู่กรุงกัมพูชา ได้เป็นหม่อมสมเด็จพระนโรดม ยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้า

อรรคนารี เคยวนอายุได้ ๗๖ ปี ยังอยู่ในวัง ทูลขอมาพบพวกเราอีก
 องค์หนึ่ง แต่กิริยาอาการดูเป็นพื้นทาง จะเป็นเขมรก็ไม่ใช้จะเป็นไทย
 ก็ไม่เชิง ไม่ชวนสมาคมเหมือนเจ้านายพวกกรุงกัมพูชา จึงเป็น
 แต่ทักทายพอมิให้เสียอชฌาสัย ได้ยินว่าวนนกรมวังออกหมายเชิญ
 เจ้านายที่อยู่นอกวังทั้งชายหญิง แต่พวกโอรสธิดาสมเด็จพระนโรดม
 ไม่มาเสียข้าง มีมาแต่พระองค์ภาณุวงศ์ซึ่งเป็นอรรคมหาเสนาทูล
 พระองค์จันทเลขา ส่วนราชบุตรของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์คนนั้นดูเหมือน
 มาหมด ยังมีที่เป็นชั้นราชันตดาและปนัดดาหนุ่ม ๆ สาว ๆ อีกหลายคน
 ได้ชักนำให้รู้จักกับเราแทบทั้งนั้น แต่พวกชั้นเล็กพูดไทยมิใคร่ได้
 จึงไม่เป็นโอกาสที่จะปราเสให้รู้จักกันเป็นรายตัวทั่วถึง

จะบอกอธิบายเรื่องยศศักดิ์เจ้านายกรุงกัมพูชา ซึ่งได้มาทราบใน
 คราวนี้ แทรกลงสักหน่อย ลำดับยศราชสกุลนั้นกำหนดเป็น ๔ ชั้น
 คือ ชั้นที่ ๑ ราชบุตรราชธิดาของพระเจ้ากรุงกัมพูชา มียศเป็นชั้น
 “พระองค์มัจจะ” (พระองค์เจ้า) สมเด็จพระนโรดมตั้งราชธิดาเป็น
 เจ้าฟ้าองค์หนึ่ง แต่ก้หาได้ใช้เป็นแบบต่อมาไม่ ชั้นที่ ๒ ราชันตดา
 มียศเป็นชั้น “นัองค์มัจจะ” (หม่อมเจ้า) ชั้นที่ ๓ ราชปนัดดา
 มียศเป็นชั้น “นัองค์” (หม่อมราชวงศ์) ต่อนั้นไปเป็นชั้นที่ ๔
 เป็นแต่ “นั” (นาย) ยศซึ่งสำหรับพระเจ้ากรุงกัมพูชาสถาปนานั้น
 แต่โบราณมีตำแหน่ง พระมหาอุปโยราช พระมหาอุปราช พระแก้วฟ้า
 และที่ตั้งให้เป็นสมเด็จ มีนามพิเศษต่าง ๆ สมเด็จพระนโรดมได้เคย

ตั้งกรมหมื่นองค์หนึ่ง แต่ก็มีได้ใช้เป็นแบบต่อมา เมื่อครั้งสมเด็จพระ
 พระหรรษทรกราชย์ ไม่มีพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระนโรดม
 เป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระศรีสวัสดิ์เป็นพระแก้วฟ้า มาถึงสมัย
 สมเด็จพระนโรดมทรงราชย์ สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ได้เลื่อนขึ้นเป็น
 พระมหาอุปราช ที่พระมหาอุปโยราชและพระแก้วฟ้าก็ว่างมาตลอด
 จนถึงสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ทรงราชย์ ที่พระมหาอุปราชก็เลยว่างอีก
 ตำแหน่งหนึ่ง เป็นแต่ทรงสถาปนาราชธิดาเป็นสมเด็จพระนางองค์ หนึ่ง
 เมื่อ ๓ ขมา จึงทรงสถาปนาพระองค์มณเฑียรราชบุตรองค์ใหญ่ เป็น
 พระแก้วฟ้า กลับมีตำแหน่งตามแบบโบราณขึ้นอีก แต่ในการ์คนาม
 ของพระแก้วฟ้าใช้ว่า “สมเด็จพระกรมพระ พระแก้วฟ้า” ดังนี้ จะตั้ง
 เป็นแบบขึ้นใหม่หรืออย่างไรหาทราบไม่

ผู้ทรงหมายเชิญมาประชุมในวันนี้ นอกจากพวกราชวงศ์ที่
 กล่าวมา ยังมีภรรยาภักขลกลานเสนาบดี พวกภักขลกลานนั้นดูเหมือน
 จะเลือกชั้นหนุ่มสาวรุ่นเดียวกับลูกของเรา กล่าวคือชนที่โตเข้าโรงเรียน
 เป็นสมัยใหม่ทั้งนั้น และมีฝรั่งชายหญิง เห็นจะเป็นพวกครูบาใน
 โรงเรียนหลวง ที่ได้รบเชิญอีกสัก ๑๐ คน

สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ เสด็จมาถึงประทับที่เกาอิศวากลาง มี
 โต๊ะกลมตั้งเครื่องราชูปโภคอยู่ข้างหลัง เรานั่งข้างขวาที่ประทับ
 ตามเคย แต่คราวนี้ต่อเราไปพระองค์ผิว ซึ่งเป็นสมเด็จพระศรีสวรรค์กิด
 หนึ่ง แล้วจึงถึงลูกของเรา แต่ส่วนสมเด็จพระบันคารานัน เห็นจะเป็น

เพราะพูดภาษาไทยไม่มีใครได้ หามานั่งใกล้ ชิดกับพวกเราไม่ พอ
 สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ประทับแล้วแต่รงก็ทำเพลงเต้นรำ พวกฝรั่ง
 ชายหญิงจับคู่กันเต้นรำมาหน้าพระที่นั่งก่อน แล้วพวกผู้คิดเขมรสมัยใหม่
 จึงจับคู่เต้นรำตามออกมา เป็นทำนองว่าเต้นรำถวายทอดพระเนตร
 มิมหากเล็กเชิญถาดรองถ้วยแฉมเป็นกับเลมอเนตออกมาแจก และ
 สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ทรงชวนกระทยถ้วยคิมเลมอเนตประทานตามเคย
 ตรัสถามว่าที่ในกรุงสยามเคยชวนชอบเต้นรำกันอย่างไรหรือไม่ เราทูลว่า
 พวกสมัยใหม่เขาก็ชอบเต้นรำกันอย่างไรเหมือนกัน แต่ส่วนตัวเราเป็น
 ชั้นสมัยเก่า ชอบแต่นั่งดูเขาเต้นรำ ทรงพระสรวล ตรัสว่าพระองค์
 เองก็เช่นนั้น เราได้โอกาสเลยทูลขอบพระคุณที่ทรงเป็นพระธุระรับรอง
 และจะขอทูลลากลับไปบ้านเมือง สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ประทานพร แล้วสั่ง
 ให้เราเชิญพรมมาถวายสมเด็จพระเจ้าพากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต และ
 กรมพระสวัสดิ์ตวันวิศิษฎ์ซึ่งได้เคยเสด็จไปกรุงกัมพูชาแต่ก่อนนั้นด้วย
 แล้วประทานของเป็นทีระลัก เราได้ประทานไม้เท้าทำด้วยกระดูก
 เลี่ยมทองคำกับพระรูป แลผ้าม่วงผ้าแพรเขมร ลูกและบรรดาผู้
 ไปด้วยได้ประทานผ้าม่วงและผ้าแพรเขมร แต่ส่วนพระยาพจนปรีชานั้น
 ได้ประทานพระรูปด้วย (ได้ยินว่าเพราะทรงยกย่องว่าเป็นเชื้อเจ้า)

พอเวลาพลบต้องทูลลากลับมา ด้วยเรตังสุบริเอจะมีกาเลียงให้
 เป็นเกียรติยศในคำวอนนี้ บอกว่าได้ขอมรับรองเราอย่าง “อินคอกนิโต”
 เช่นคนไปเที่ยวอย่างสามัญตามความประสงค์ของเราตั้งแต่ต้นจนถึง

เวลาจะกลับอยู่แล้ว ขอโอกาสรับรองเป็นทางราชการสักเวลาหนึ่ง
ก็ตองยอม

เวลาค่า ๘ นาฬิกา เรลลิงส์บริเอเชียนเจ้านายและเสนาบดีผู้ใหญ่
ฝ่ายเขมร ทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายฝรั่งเศส รวม ๓๐ เคษมาเดียง
จะอธิบายถึงตำแหน่งเสนาบดีเมืองเขมรแซกลงตรงนี้สักหน่อย
เสนาบดีกรุงกัมพูชามี ๕ ตำแหน่ง คือ

๑ ออกญาอรรคมหาเสนา ว่าการกระทรวงมหาดไทย (เทียบ
พระองค์ภาณุวงศ์ ราชบุตรของสมเด็จพระนโรดม เป็นตัวเสนาบดี)
ออกญาโยธานรินทร์เป็นปลัดทูลฉลอง

๒ ออกญาวิง วรเวียงชัย (จวน) ว่าการกระทรวงวัง กระทรวง
คลัง และกรมศิลป์ากร ออกญาศรีธรรมมาธิราช เป็นปลัดทูลฉลอง

๓ ออกญาจักร (ขุน) ว่าการกระทรวงการทหารแลศึกษาธิการ
ออกญาราชเคษะ เป็นปลัดทูลฉลอง

๔ ออกญายมราช (เทียบ) ว่าการกระทรวงยุติธรรม ออกญา
วงศ์อรรคราช เป็นปลัดทูลฉลอง

๕ ออกญากระลาโหม (เทียบพระองค์สุพันธ์วงศ์ ราชบุตร
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ เป็นตัวเสนาบดี) ว่าการกระทรวงทอ้งน้ำ พาณิชย
แลเกษตร ออกญาวิบูลยราชเสนา เป็นปลัดทูลฉลอง

ออกญาพิณีโวหาร กับ ออกญาวิจิตเสนา เป็นตำแหน่งเลขา
นุการของที่ประชุมเสนาบดี

การเลี้ยงวนนเป็นการ “กาลา” แต่งตัวติดตราเต็มที เรสคิง
 สู้รบเอลูกชนกแล้วค่ายก้องและให้พรแก่เรา ทั้งแสดงความประสงค์
 ให้ทางพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศสมีความเจริญยิ่งขึ้น
 ฝ่ายเราก็กกล่าวตอบเป็นภาษาไทย ขอบใจให้พรเรสคิงสู้รบเอ และแสดง
 ความประสงค์อย่างเดียวกัน ครั้นเลี้ยงแล้ว เชิญพวกเจ้านายและ
 ข้าราชการฝ่ายเขมรทั้งพวกฝรั่งเศสชายหญิง นอกจำนวนที่เชิญเลี้ยง
 มาประชุมสโมสรสนับนียบาตอกเป็นอันมาก นำให้รู้จักกับเรารายตัวจนทั่ว
 และหาฝรั่งชำนาญดนตรีประสมวงมาทำเพลงออปราจนหมดชุดหนึ่งแล้ว
 ทำเพลงเต้นรำ แยกที่เชิญมากี่ชวนกันออกเต้นรำ ทั้งพวกเขมรและ
 ฝรั่งเศส พวกผู้ตีเขมรสมัยใหม่ซึ่งได้พบแล้วที่ในวังในวนนก็ได้รับเชิญ
 มาเต้นรำที่นอกทงน

การทูลเกล้าถวายเรามาด้วยคราวนี้ คุณเหมือนจะได้้นำแบบแผนมาให้
 กรุงกัมพูชาสักอย่างหนึ่ง คือหญิงสาวสมัยใหม่ในกรุงกัมพูชาเคยวน
 กัไว้ผมยาว หักพุดฝรั่งและหักเต้นรำ เช่นเดียวกับหญิงสาวสมัยใหม่ใน
 กรุงเทพฯ แล้ว แต่ส่วนเครื่องแต่งตัวนั้นยังเรอว่าอยู่ บางคนแต่งแห่มม
 บางคนก็ยงนุ่งผ้าโจงกระเบน ใส่เสื้อสั้นคาดเข็มขัดเพชร เมื่อเต้นรำ
 คุณคนยตา ส่วนลูกเราแต่งนุ่งสั้น ตั้งแต่แรกไปถึง พอฝรั่งเห็น
 ก็ชมทั้งชายหญิง ว่าเครื่องแต่งตัวผู้หญิงไทยอย่างใหม่งามดี ได้เห็น
 กันหลายครั้งเข้า ครั้นถึงารเต้นรำคาวนเห็นผู้หญิงเขมรสมัยใหม่เอา

แพร่ทำเป็นสนับนึ่งมากมี ได้ยินว่าสั่งให้ไปซื้อสินในกรุงเทพฯ ฯ ก็มี
 เห็นพวกผู้หญิงเขมรจะนึ่งสนับกันต่อไป สังกัดผู้ชายก็แต่งตัวเป็น
 สองสมัย พวกสมัยเก่าแม่ใส่เสื้อยัดก็ดี เสื้อไปรวต เช่นใส่เสื้อกัก
 เสื้อขนนอกเขาคอ ผูกผ้าผูกคอที่ดี ยิงนึ่งผ้าม่วงหรือผ้าปูมคาดเข็ม
 ขัดเพชร พวกสมัยใหม่ใส่กางเกง แต่น้อยคนจะแต่งเรียบร้อย
 ยิ่งมักจะเร่ร่ำอยู่โดยมาก พวกผู้ดีชาวเมืองพนมเปญชั้นสมัยเก่ามัก
 พูดไทยได้คล่องทุกคน อย่างต่ำก็พอฟังเข้าใจ เพราะเมื่อครั้งสมเด็จพระ
 พระนโรดมตรัสแต่ภาษาไทย ถึงกล่าวกันว่าตรีภาษาเขมรมิใคร่จะ
 คล่อง พวกทนายของกษัตริย์สำนักจึงต้องพูดไทยเป็นนิจ มาถึงครั้ง
 รัชกาลสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ถึงทรงทราบภาษาไทยตรีได้ดี แต่ก็มี
 ตรีภาษาเขมรเป็นปรกติ พวกเขมรรุ่นใหม่ที่พูดไทยได้ จึงมีน้อยลง
 มากแต่พอฟังเข้าใจ แต่ว่าพวกชั้นสมัยใหม่พูดภาษาฝรั่งเศสได้แทบ
 ทุกคนทั้งชายหญิง ในการเลี้ยงที่บ้านเรลตังสุบริเอวนัน ได้พบลูกเธอ
 สมเด็จพระนโรดม ซึ่งยังมีได้พบแต่ก่อนอีก ๒ องค์ ฝรั่งเศสมาเป็นผู้มี
 อธิษาศัยเรียบร้อยทั้งเจ้าชายเจ้าหญิง จึงเชิญมาเพื่อจะให้เรารู้จัก คือ
 พระองค์สุทธารส กับพระองค์หญิงพางาม ซึ่งเป็นชายา อธิษาศัย
 นำชมทั้งสององค์ เวลานั้นดูเขาเห็นว่า ได้สนทนากับเจ้านายกรุงกัมพูชา
 เกือบตลอดเวลา ได้ความรู้แปลกจากพระองค์สุทธารส ว่ารับหนังสือ
 พิมพ์สยามราษฎร์ ได้อ่านข่าวกรุงเทพฯ อยู่เสมอ ในเวลาเท่านั้น
 มีเสียงของว่างตามธรรมเนียมการเต้นรำ แต่เรลตังสุบริเอเกรงว่าเรา

จะเหนื่อย จิตโปรแกรมเต้นรำไว้แต่ ๒ เพลง ฝ่ายไทยเราที่ไป มีหลวง
 สूरียพงศ์ พิสุทธิแพทย์คนเคียวที่เต้นรำได้ ใ้ค้อสำห้ออกเต้นรำกับเขา
 ทุกเพลง นักขอบใจ หาไม่พวกชาวกรุงก็มีพวักอาจจะเข้าใจว่าไทย
 เต้นรำไม่เป็น มีการเต้นรำอยู่จนเวลาเที่ยงคืน หมดเพลงก็เลิกการ
 ประชุม

วันที่ ๑๐ ธันวาคม วันนไ้เขียนว่าสมเด็จพระศรีสวสดีให้มาถาม
 เรลคิงส์บรีเอว่า มีพระประสงค์จะไ้ใครมีการเลี้ยงประทานพวกเรากลค้
 ครังหนึ่ง จะกะวันถวายไ้หรือไม่ เรลคิงส์บรีเอสั่งให้ทูลว่าวันในโปรแกรม
 กะการเต็มเสียหมดแล้วหาไม่ว่างไม่ ก็เป็นอนึ่งตักนไ้ไป ส่วนตัวเรากไ้
 ขอใ้ว่างโปรแกรมเพื่อจะจค้เข้าของเตรียมเคิรทางขากลับ มีกจค้จะ
 ตองทำวนนหลายอย่าง เช่นส่งรูปไปถวายสมเด็จพระศรีสวสดีและไ้
 คนอื่น ๆ และมีโทรเลขไปขอบใจเคาวเนอเยเนอราลทเมืองตงเกียใน
 การทริบูนาลฝรั่งเศสไ้รับรองเป็นต้น แต่มีผู้มาหาเพื่อส่งเสียหลายคน
 มีพระแก้วพาเป็นต้น และออกญาวงวรเวียงชัย เสนายค้กรมวังพา
 ภรรยามาหา มาเชิญขอใ้ไปเหยียขบ้าน เรารบจะไปในย่าวนนนั้น
 ไ้เขียนว่าผู้ทอยากมาหาหมกจะกลว ด้วยเราอยู่บ้านเรลคิงส์บรีเอ เข้า
 ใจกันว่าจะตองไ้รับรองอนุญาตในทางราชการก่อนจึงมาได้ แต่ทจริงเขากไ้
 ไ้ไ้ห้ามปรามใคร มีคนจำพวกหนึ่ง ค้อผู้หญิงไทยชาวกรุงเทพ ๆ
 ท้อออกมาเป็นครละคอนหรือเป็นพนังการอยู่ในวังแต่ครังสมเด็จพระนโรดม
 ซึ่งเรากไ้เคียรูจกเมือเขาอยู่ในกรุงเทพ ๆ บ้าง ไ้ไม่รูจกบ้าง พวกกันมา

ทหาหลายคน มีนายโรงปรังทออิเหนาของเจ้าคุณจอมมารดาเอน ในกรม
 พระราชวังบวร ฯ เป็นต้น ออกมาอยู่กรุงกัมพูชา ได้เป็นหม่อมสมเด็จ
 พระนโรดม เปลี่ยนชื่อว่ามีหม่อมเหลียง พวกเหล่านี้ถึงแม่คนที่เคยรู้จัก
 อยู่ก่อนก็จำไม่ได้เกือบทั้งนั้น ด้วยมาอยู่เมืองเขมรเสียตั้ง ๓๐-๔๐ ปี
 จนหัวหงอกพันหนึก แรกพบรู้ว่าคนไทยแต่ด้วยสำเนียง ต้องถามนาม
 และโคตร จึงได้รู้ว่าเป็นใครต่อใคร พวกเหล่านี้มักยังมีความขวยเขิน
 ในข้อที่ทงขานเมืองมา พอใจจะขแข็งเหตุแก่เรา โดยอ้างว่ายากจน
 เป็นต้น ต้องตอบตัดความเสียว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ย่อมรักสุขซึ่งทุกซึ่เป็น
 ธรรมดา จะอยู่เมืองไทยหรือเมืองเขมร ที่ไหนเป็นสุขก็ควรอยู่ที่นั่น
 สำคัญแต่อย่าทำความชั่วให้ชาติเตียนชนชอได้ว่าไทยเลวทราม ได้ได้
 ถ้ามถงทออกมายู่ ได้ความว่าที่เป็นครุละคอนครั้งสมเด็จพระนโรดมนั้น
 สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ก็ชบเลี้ยงให้เป็นครุละคอนต่อมา ได้รบเงินเดือนตั้ง
 แต่ ๒๐ เหรียญ ลงมาจน ๓๒ เหรียญ ทุกก็ควรจะมีความสุข
 เวลาย้าย ไปบ้านออกญาวังตังได้รับปากไว้ บ้านอยู่ตรงหน้า
 พระราชวัง อย่างเช่นที่โรงารกรมศิลป์ากรในกรุงเทพฯ บริเวณบ้านใหญ่
 ไตกว่าวังเจ้าหรือบ้านขุนนางแห่งอื่น ซึ่งสังเกตเห็นในเมืองพนมเปญ
 ออกญาวังคนนชอตัวชอจวน เขมรใช้เรียกชอตัวชอราชทินนามเป็น
 ประเพณีมาแต่โบราณ ดังเช่นปรากฏในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า
 ออกญาขมราชเขน ออกญาเคโซแทน ดังนี้เป็นต้น ยังคงใช้ประเพณี
 นนอยู่จนปัจจุบันนี้ เรียกออกญาวังคนนในทางราชการว่า “ออก

ญาวังจวน” แต่ฝ่ายข้างฝรั่งนั้นประเพณีเรียกชื่อเขาเขานามสกุลไว้มาก
 เรียกกันมากเรียกด้วยนามสกุล เมื่อเห็นขุนนางเขมรใช้ชื่อตัวต่อราช
 ทินนาม ฝรั่งก็ชอบเรียกชื่อตัวเป็นเช่นนามสกุล เช่นเรียกออกญา
 วังว่า “มองลีเออจวน” คงเรียกว่าออกญาวังแต่พวกเขมร ได้
 เห็นตัวอย่างการตั้งชื่อของออกญาวัง ที่เขาส่งมาเชิญพระยา
 พจนปริชา ก็ยลสงสัยพิศวงพิศทมิฬพากันไปกินอาหารเย็นที่บ้านเขาเมื่อ
 วันที่ ๘ พิมพ์การตั้งเป็นภาษาฝรั่งเศสขึ้นต้นว่า “มาตาม เดอ มอง
 ลีเออจวน” ถ้าแปลเป็นภาษาไทยก็ว่านางและนายจวน เสนาบดีกระ
 ทรวงวัง ขอเชิญ ๑ ล ๑ ค แปลกอยู่ ถึงขุนนางเขมรคนอื่น ๆ ก็
 ได้ยินฝรั่งเรียกว่ามองลีเออนั้นนั่นท่านเองเดยวกัน ตำแหน่งออกญาวัง
 นั้นเป็นทั้งเสนาบดีกระทรวงวัง และว่าการคลังมหาสมบัติด้วย สิ่งเกิด
 แต่มิใหญ่ยิ่งกว่าใคร ๆ ในบรรดาข้าราชการเขมรทั้งนั้น พุคไทย
 ได้คล้องแคล้วทั้งตัวและภรรยา ๆ นั้นคุณลาตเฉลียวมาก การต้อน
 รัชชาก็แข็งแรง มีเตียงของว่าง และมีมโหรี เป็นมโหรีสมัยใหม่
 เช่นของเรา คือมีจเข้ ซอ กระบายเงินและขิมเงิน ให้ทำเพลงไทย
 พวกมโหรีร้องไปด้วย ออกจากบ้านออกญาวังเลยไปแวะที่บ้านมอง
 ลีเออฮาแบร์ ผู้กำกับการกระทรวงยุติธรรมกรุงกัมพูชา ซึ่งได้มาเชิญ
 ไว้ด้วยอีกแห่งหนึ่ง มีการเตียงเครื่องว่างอีกครั้งหนึ่ง มองลีเออ
 ฮาแบร์เตรียมหนังสือกฎหมายกรุงกัมพูชา ซึ่งเขาได้รวบรวมพิมพ์ไว้
 ๒ ชุด ให้เราชุดหนึ่ง ฝากมาให้หอพระสมุดสำหรับพระนครด้วยอีก

ชุดหนึ่ง เมื่อสนทนากันหมายจะหาความรู้เรื่องฝรั่งเศสจัดการศาลใน
 กรุงกัมพูชา แต่เกิดลำบากด้วยพวกตนเองไม่ได้ต้องใช้ล่าม คงได้
 ความรู้แต่ว่าการศาลเขมรที่ฝรั่งเศสจัด หมายเอาความเรียบร้อยและ
 สดวกเป็นประมาณ กฎหมายแลประเพณีเดิมอย่างใดก็คงใช้อย่างนั้น
 แก่ใจแต่ทชคของไม่สมสมัย ทกวนนยงไม่ยอมให้มทนาความเชื่อว่า
 ความในศาล ถ้าใครยังอาจเข้าเสียมสอนคู่ความ ดูเหมือนจะเอาโทษ
 ทัวย

นายพลแม่ทัพฝรั่งเศสผู้ที่มาเป็นตำแหน่งผู้บังคับการทหารทั่ว
 ไป ซึ่งเราโคพบที่เมืองไซ่ง่อน ขนมาตรวจทหารที่เมืองพนมเปญ
 วนน มาพักอยู่ที่บ้านเรสคิงส์บริเวด้วยกันกับเรา ทหารที่เมืองพนมเปญ
 ดูเหมือนมีทหารฝรั่งไม่ถึงร้อย นอกนั้นเป็นทหารเขมร ผู้บังคับการ
 มยศเพียงนายพันตรี เวลาคักินอาหารเย็นพร้อมกัยแม่ทัพและผู้บังคับ
 การทหารที่เมืองพนมเปญ แต่เป็นอย่างเลียงปรกติเหมือนทุกวัน
 กินอาหารแล้วเรสคิงส์บริเวให้เอาหนึ่งฉายมาเล่นให้ดู เพื่อจะฉาย
 รูปเราซึ่งเขาถ่ายในที่ต่าง ๆ เอาขนขยายให้ดูในจอ นอกนั้นเป็นหนึ่งข่าว
 และหนึ่งเรื่อง ได้เห็นเรื่องตลกฮาไรลด์ลอยด์ (แวนตาโต) เรื่อง
 หนึ่ง ออกคิดถึงพวกที่เคยคหนึ่งฉายด้วยกันในเมือง ๑ เพราะไม่
 ได้คาคว่าจะไปเห็นตลกแวนตาโตที่ในแดนฝรั่งเศส ดูหนึ่งอยู่พอ ๓๐
 นาฬิกาเล็ก ทัวยพวกเราจะต้องออกเคิรทางแต่เวลาเช้า แม่ทัพ
 ฝรั่งเศสเลากเคิรทางแต่เมืองไซ่ง่อนมาตลอดวัน อยากผ่อนพักแต่
 หวคาคด้วยกัน

การที่เราจะมาพักอยู่บ้านเรสคิงส์บรีเอ เขาจัดให้อยู่ตกรับแขกซึ่ง
 อยู่เคียงกบตกทตวเขาอยู่เองอีกหลังหนึ่ง เพราะพวกเรา (นอกจาก
 ศาสตราจารย์ ยอช เซ เกส ซึ่งไปพักอยู่ที่บ้านออกญาจกร อันเป็นญาติ
 ของภรรยา) ไปอยู่ที่บ้านเรสคิงส์บรีเอถึง ๖ คนด้วยกัน เป็นหญิง
 สาวก็ ๓ คน เวลานภรรยาเรสคิงส์บรีเอไปเมืองนอก เขาจึงไม่
 สามารถจัดให้พวกเราอยู่ตกหลังเคียงกบเรสคิงส์บรีเอ แต่พาเที่ยวค
 เรอนตลอดหมด แยกไปใครมากให้รับแขกที่ห้องรับแขกของเรสคิง
 สบรีเอ การกินเวลาเช้าต่างคนต่างกินที่ห้องของตน กลางวันเวลา
 เที่ยงไปกินพร้อมกัน แล้วเล่นห้อยู่ด้วยกันจนถึงเวลาพัก ตั้งแต่
 ย่ำ ๒ นาฬิกาจนเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา มีน้ำชาและชอกโคเลตกับขนม
 เลี้ยงทุกอย่าง เวลาค่ำ ๘ นาฬิกาไปกินพร้อมกันแล้วเล่นห้อยู่ด้วยกันอีก
 คือเล่นบิลเลียด และมาชองไฟนกกกระจอกเป็นต้น อาหารเลี้ยงอย่าง
 ฝรั่งเศสแต่ทำค้อย่างขิง การทอยูกิน เมื่ออยู่กินด้วยกันหลายวันก็
 ยิ่งชอบพอกันสนิทสนมซนทุกที สังเกตเห็นได้ว่า ในตอนเมื่อแรก
 ไปถึง แม้เขาตั้งใจจะรับรองให้พอใจเราในการทุกอย่างที่จะพึงทำได้
 ก็ยังอยู่ในเป็นฐานรับแขกเมือง ครั้นอยู่ด้วยกันนานวันเขาก็เกิดถูก
 อชฌาสัยกัน การรับรองเห็นได้ว่าเป็นฐานมิตรทำให้แก่มิตรยกตัว
 อย่างคิงการที่เราจะกลับ ที่จริงเรสคิงส์บรีเอไม่จำเป็นเลยที่จะต้อง
 ไปส่งถึงนอกเมืองพนมเปญ หากเขาเต็มใจเอง ถึงคิดอ่านชักชวน

ให้ไปเที่ยวที่เขาขอดี และเปลี่ยนทางไปลงเรือที่บ้านเรียม ตัวเรลิตัง
 สิบรีเอะจะออกไปพาเที่ยวเองให้ตลอดทางตั้งนั้น ส่วนมองลีเอะคือตัวเอง
 ซ่างบนนั้น เกิดชอบหญิงพุนพิศมัย ถึงขออนุญาตขอรูปหญิงพุน
 เพื่อจะหล่อเป็นแผ่นทองแดงให้คณมอสิกรูปหนึ่ง ยังนายร้อยโท กอนเน
 นายทหารคนสนิทของเรลิตังสิบรีเอะ ได้เรียนภาษาอังกฤษเมื่ออยู่ใน
 โรงเรียน แต่มีใครมีโอกาสจะได้พูดภาษาอังกฤษก็เรอ เมื่อเรอแรก
 ไปถึงเวลาไม่มีคนอื่นเป็นล่าม นายร้อยโท กอนเนต้องเป็นล่ามให้
 เรากับเรลิตังสิบรีเอะสนทนากัน ดูได้ความลำบากประตักประเทิด แต่
 หลายวันเข้าพูดภาษาอังกฤษก็คล่องขึ้น จนถึงเมื่อวันเรามาลงเรือ ตัวคิต
 ธิระอยู่เมืองพนมเปญมาส่งไม่ได้ อู่สำหรับเขียนหนังสือภาษาอังกฤษมา
 อำนวยพร ยังมีผู้ซึ่งเรารู้สึกชอบใจอย่างยิ่งอีกคนหนึ่ง คือนางสาว
 ซุซซานคาปูเลส ที่ได้มาอยู่เป็นเพื่อนเจ้าหญิง และได้ไปเที่ยวด้วยกัน
 ตลอดทาง เมื่อครึ่งเขาเข้ามาพักอยู่ในกรุงเทพฯ ตัวเรอและลูกได้ช่วย
 อุปการะเขาบ้างก็จริงอยู่ แต่ที่เขามาอุปการะตอบแทนครึ่งนั้น ดูเหมือน
 จะเห็นคเห็น้อยยิ่งกว่าที่เราได้อุปการะให้แก่เขาเป็นอันมาก การที่
 เรามาพักอยู่เมืองพนมเปญทั้งสองคราว นับว่ามีความสุขสบาย และ
 มีความพอใจทุกอย่าง นักเสียดายไม่หายอย่างเดียวกับที่พูดภาษาฝรั่งเศส
 ไม่ได้ สู้หญิงพุนหญิงพิศมัยไม่ได้ นั้นเธอพอพูดไปได้บ้าง แต่ตัวเรอ
 เองขัดสนเป็นพันคิต

๕ กลับจากเมืองพนมเปญมากรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๑๓ ธันวาคม เวลาเช้าสี่ของบรรทกรถยนต์ให้ออกจากเมืองพนมเปญล่วงหน้าแต่เวลา ๖ นาฬิกา ส่วนตัวเราออกจากเมืองพนมเปญเวลา ๗ นาฬิกาครึ่ง เร็วถึงสระบรเอจะต้องรออยู่ที่เมืองพนมเปญอีกวันหนึ่ง เหตุด้วยจะต้องขลุ่ยให้เกียรติยศแก่แม่ทัพ กษัตริย์มรธาซึ่งกำหนดว่าจะกลับลงมาจากนครวัดในวันนั้น และได้ทูลขอให้สมเด็จพระศรีสวสดี มีละคอนหลวงให้ค้ออีกวันหนึ่งด้วย^(๑) เมื่อเสร็จกิจแล้วจึงจะตามไปส่งเราในวันรุ่งขึ้น มีผู้มาส่งไม่ทันก็หลายคน คือพระองค์หญิงมาลีกาเป็นต้น ด้วยไม่ใคร่คิดว่าเราจะออกเช้าถึงเช่นนั้น เมื่อรถแล่นออกมาถึงชานเมืองพนมเปญ ได้เห็นกระบวรเกวียนอย่างใหม่ ซึ่งสร้างจนเมื่อทำถนนแล้ว เป็นเกวียนล้อหุ้มเหล็กหลังคาประทุนหลายร้อยเล่ม เกวียนเหล่านี้รับสินค้าและคนโดยสารออกจากเมืองพนมเปญเวลาเข้าไปทางถนนที่ท่าใหม่ เทียวแวะส่งตามหัวเมืองและหมู่บ้านในระยะทาง ทำนองจะกลับเข้ามาเมืองพนมเปญในเวลาเย็นทุก ๆ วัน เห็นมีโรงพักโคอยู่ชานเมืองหลายหลัง นอกจากเกวียนยังมีรถยนต์เป็นอย่างดีรถกระบะ ขนาดบรรทกคนได้ราวหลังละ ๒๐ คน สำหรับรับคนโดยสารและสิ่งของส่งถึงหัวเมืองที่ห่างไกล ดุเหมือนจะมีเค็รทุกทางผิดกันแต่มาข้างน้อยอย่าง รถยนต์ที่เรามาจากกลับชบเร็วกว่าเมื่อเข้าไป นัยว่าชบถึงชั่วโมงละ ๖๐ กิโลเมตร หรือกว่านั้น

(๑) ได้ยินในวันหลังต่อมา ว่าละคอนหลวงที่เล่นเป็นแต่เล่นสถานประมาณ ตัวเอกไม่ได้ออกเล่น

แต่เป็นเพราะเคยเสียจนชินแล้ว ดูก็นึกใคร่รู้สึกกว่าเรื่อน่ากลัวเหมือนเมื่อ
 ชาติมา มา ๒ ชั่วโมงครึ่งถึงเมืองกำปอด แวะรับมองลีเออริชชอมซ์
 เบล็องฌ็องทอลกำปอดกับภรรยา ซึ่งจะเป็นผู้นำทางต่อไปในวันนี้ แต่
 ส่วนพวกเราต้องแบ่งกันออกเป็น ๒ พวก พวกหนึ่ง คือ พระยาพจนปริชา
 กับศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ และลูกเมีย กับทั้งนายสมบุญ โชติจิตร
 ผู้คุมของ ให้ไปค้างที่ตำบลแก๊ป เมื่อเรื่อลยมาถึงในวันรุ่งขึ้น
 ให้ลงเรือไปรับเราที่ตำบลบ้านเรียม (คือบ้านราม แต่สำเนียงเขมร
 เรียกว่า เรียม) ซึ่งเรลลิงส์บริเอจะพาเราไปลงเรือส่วนอีกพวกหนึ่ง
 คือตัวเรากับลูก ๓ คน นางสาวชานคาปูลส์ และหลวงสุริยพงศ์
 พิสุทธิแพทย์ จะขึ้นไปค้างคืนที่บนเขาขอโค (แปลว่าหนอกโค)
 ซึ่งสร้างอาคารยสถานใหม่ จะพักอยู่ที่เรื่อนเรลลิงส์บริเอ ห้องที่อยู่
 ไม่พอคนจึงต้องแบ่งเป็น ๒ พวก หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์นั้นเดิมก็
 อยู่ในเกณฑ์ที่ต้องให้ไปค้างที่ตำบลบ้านแก๊ป แต่เรลลิงส์กำปอดเห็น
 ว่าเป็นแพทย์สำหรับพวกเรา จะรับให้ไปค้างที่เรื่อนของเขา จึงมา
 ได้ชักคนหนึ่ง ส่วนพระยาพจนปริชานั้น ถ้าไม่ได้คอาคารยสถานบน
 เขาขอโคก็จะเสียไป จึงให้มาช่วย กินเข้ากลางวันแล้วจึงให้กลับ
 ลงไปนอนที่บ้านแก๊ป

เมืองกำปอด ตั้งริมลำน้ำ มีสะพานคอนกรีตข้ามลำน้ำตรงเมือง
 แล่นรถยนต์จากเมืองมาครู่หนึ่ง ก็ถึงปากทางที่จะขึ้นเขาขอโคมีป้าย

ยักที่ปากทาง บอกว่าระยะทาง ๓๒ กิโลเมตร (๘๐๐ เส้น) จะถึงที่
 อาศรัยสถาน คัดทางวกไปตามไหล่เขารถยนต์ชนโคสควก ขยรถชน
 ไปไม่ถึง ๒ ชั่วโมงก็ถึงอาศรัยสถาน ทำที่ยอดเขาสูงจากทะเล
 กว่า ๓๐๐๐ เมตร (๒๕ เส้น) สูงกว่าเขาเขี้ยวบางปลาสร้อย แต่ต่ำ
 กว่าเขาคอยสุเทพเมืองเชียงใหม่ เขานผดกบตแห่งอื่น ทั่วชนเขา
 เป็นที่ราบใหญ่โต (แปลโต) จะสร้างเมืองก็ได้ อากาศหนาวเย็น
 ปลูกพรรณไม้มยุโรปได้หลายอย่าง เช่นลูกสตรอเบอรี่เป็นต้นออกผล
 งาม การสร้างอาศรัยสถานสำหรับหาอากาศเย็นในกรุงกัมพูชาที่บนเขา
 ขอโค ได้เริ่มทำมาแต่ศตวรรษที่ ๑๙๓๘ (พ.ศ. ๒๔๖๑) เคยชวนถนน
 หนทางที่ชนไปจากเชิงเขา และแยกไปยังที่ต่าง ๆ ตามที่ราบบนยอด
 เขาสำเร็จแล้วหลายสาย ที่ชนทำแล้ว ส่วนที่อาศรัยนั้นมเรือน
 เรสดีงส์บริเอ และเรือนเรสดีงส์เมืองกำปอด สำนักงานไปรษณีย์โทรเลข
 และเรือนที่อาศรัยทำใช้ชั่วคราวมีหลายหลัง เห็นพวกฝรั่งที่ชนมา
 รักษาตัวมีอยู่หลายคน โยเตลและเรือนเรสดีงส์บริเอ ปลูกอยู่ใกล้
 ตระพักยอดเขา ออกไปริมตระพักนั้นแลลงมาออกใจหวิว แต่ดูจากบนนั้น
 แลเห็นเรือแล่นในทะเลและแผ่นดินที่ทะเลใต้ไกล นัยว่าเวลาอากาศ
 แหม่ใสอาจแลเห็นได้ถึงเกาะกูด และเกาะช้างแขวงเมืองตราด แรง
 งามที่ก่อสร้างและทำถนนหนทางที่เขาขอโคนี้ใช้นักโทษเขมรส่งลงมาทำ
 งามอยู่กว่า ๓๐๐ คน ที่นนานไปเห็นจะเป็นเมืองโตเมืองหนึ่ง เพราะทำเล
 ที่ใหญ่โต ยังจะปลูกสร้างบ้านเรือนเรือกสวนได้อีกมาก เมอมาดงที่

พักแล้วไม่ช้า ได้รับโทรเลขเคาวเนอเยเนอราลมีตอขมาจากเมืองชานอย
 แสดงความยินดีที่ ได้รับโทรเลขของเรา และที่ใดทราบดีว่าเรามีความ
 พอใจในการจัดรับรอง ถึงเวลาบ่ายออกเคิรเที่ยว เขาพาไปคโฮเต็ลที่
 สร้างใหม่ เรียกชื่อว่า "ปาเลส" แปลว่าวัง ก่อศิลาเป็นตึกสามชั้น
 ใหญ่โต ว่าถ่ายแบบอย่างมาจากโฮเต็ลเมืองนิสที่ชายทะเลเมดิเตอเรียน
 เนียน มีห้องคนอยู่ ๓๐ ห้อง และมีเตาผิงไฟด้วยอากาศหนาว ถึงที่
 เรือนเรลคิงส์บริเอก็มเตาผิงไฟ แต่หนานเป็นฤดูหนาวอยู่ด้วย สิ่งเกต
 ปรอทในห้องนอนเมื่อขยหน้าต่างประตูหมดแล้ว ๖๒ คีกรฟาเรนไฮต์ ก็
 หนาวอยู่ ต้องนอนเข้าไปอย่างฝรั่ง แต่ข้างนอกลมแรงด้วย เคิร
 กลางแจ้งอยู่ข้างจะหนาวจัด หนาวอนเห็นจะพอสบาย เกรงแต่ว่าหน้า
 ฝนจะเบี่ยงเกินต้องการ ด้วยเป็นเขาสูงอยู่ริมทะเล ริมมรสุมตะวันตก
 ได้มระค

วันที่ ๑๒ ธันวาคม เวลาเช้า ได้รับโทรศัพทจากบ้านแก่ปว่าเรือวลัย
 ชังมารีบเรามาถึงบ้านแก่ปแต่เวลาเช้าตรู่ พระยาพจนปริชาภิศาสตร์
 จารย์ยอช. เซเค็ส ให้ชนของลงเรือจะออกจากบ้านแก่ปเวลา ๘ นาฬิกา
 ครึ่ง ชนไปคอยรับเราที่บานเรียม ครั้นเวลาเช้า ๘ นาฬิกาเศษ มอง
 ลีเออบอกตัวเอง เรลคิงส์บริเอ ก็ชมองลีเออดอกตัวเองข้างบนตามมาจาก
 เมืองพนมเปญมาถึง กำหนดจะออกจากเขาขอโคเมื่อกึ่งกลางวัน
 ด้วยกันแล้ว ในตอนเชานมีเวลาว่างอยู่สัก ๒ ชั่วโมง มองลีเออบอก
 ตัวเองไปคองารสร้างโฮเต็ล ส่วนพวกเราไปคูน้ตักแห่งหนึ่ง กลับมาพร้อม

กันเมื่อเวลา ๑๑ นาฬิกา ก็นกกลางวันด้วยกัน ในเวลาเมื่อกินกลางวัน มองสีเออบอดตัวเองยกถ้วยกล่าวว่า จะขอโอกาสเป็นพิเศษกล่าวความ อีกครั้งหนึ่งว่า ธรรมเนียมของฝรั่งเศสนั้น ถ้าได้ชอปปอกันแล้ว ไม่ เขย่มกันแต่ครั้งเดียว เราตอบว่า เราจะจำภาษิตนั้นไว้ไม่ลืม และ หวังใจว่า จะได้มาอีกในวันหน้า ถ้าและมองสีเออบอดตัวเองได้ขึ้นไป เขย่มกรุงเทพ ฯ ด้วยก็จะมีคามยินดี เมื่อเลี้ยงกันเสร็จแล้ว มองสีเออบอดตัวเองมาชนรถหลังเดียวกับเราและลูก เรสดีตั้งกำบอด และ ผู้อื่นไปรถอีกสองหลัง ออกจากบ้านเรสดีถึงสี่ริเอที่หยุดเขาบอดโค แล่น รถกลับลงมาทางเค็มจนถึงปากทาง แล้วเลี้ยวชนทางทิศเหนือ มีป้าย บกบอกว่าระยะทาง ๘๐ กิโลเมตร (๒๐๐๐ เส้น) ถึงบ้านเรียมท่าเรือ อันจะเปิดใหม่ ซึ่งเรสดีถึงสี่ริเอจะให้พวกเราประเดิม

ความคิดเรื่องสร้างอาคารยสถานบนหยุดเขาบอดโค หรือที่เขียนชอ ในแผนที่เคอร์เรอว่า “เขาซ่าง” ก็คือ ความคิดที่จะทำท่าจอดเรือกำบน ทยานเรียมกดี เป็นความคิดของมองสีเออบอดตัวเอง เรสดีถึงสี่ริเอคนนั้น เพราะได้อยู่ในกรุงกัมพูชาชานาน รู้ตำแหน่งแห่งที่และการงานบ้าน เมืองยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก คิดเห็นว่ากรุงกัมพูชาไม่มีท่าสำหรับจอดเรือ ใหญ่ การรับส่งสินค้าก็ ทางที่ชาวต่างประเทศจะไปมากก็ ต้อง อาคารยเมืองไซ่ง่อน ยิ่งลำบากแลชกซ้ำ เป็นเครื่องสกัดกั้นความเจริญ ของกรุงกัมพูชา จึงคิดอ่านให้เรือเมลแวงทยานแก่บ ก็เกิดมีผู้พอใจ ไปมาทางนั้น แต่ที่อ่าวแก่บนำตนเรือกำบนเข้าเทียบท่าถึงตลิ่งไม่ได้

เทียวคนหาที่นำลูกไปพบที่อ่าวบ้านเรือมข้างใต้อ่าวกำแพงไสม และมี
 เกาะขงคลื่นทุกระตุ จึ่งให้ทำถนนไปลงที่แหลมบ้านเรือมตรงหน้าลูก
 และทำสะพานสำหรับจอดเทียบเรือกำปั่น จะให้สำเร็จในศกหน้าด้วยกันทั้ง
 โยเตลที่เขายอโคและท่าเรือจอดที่บ้านเรือม ประสงค์จะให้ทางไปมา
 ในระหว่างกรุงกัมพูชากับกรุงเทพ ฯ และเมืองสิงคโปร์ไปมาได้เร็วและ
 สดวกยิ่งขึ้น จะได้มีชาวต่างประเทศมาเที่ยวนครวัดนครธมและกรุง
 กัมพูชามากขึ้น ที่สร้างโยเตลบนเขายอโคก็เพื่อจะให้เป็นที่สำหรับผู้ที่
 อยู่ในกรุงกัมพูชา ตลอดจนพวกชาวต่างประเทศอื่นประสงค์จะเปลี่ยน
 หาอากาศเย็นมาอยู่ได้สบาย นอกจากที่เขายอโคนี้ รัฐบาลได้ลงทุน
 สร้างโยเตลที่มณฑลกำแพงธมแห่งหนึ่ง และจะสร้างที่เมืองเสียมราชบุรี
 อีกแห่งหนึ่ง เรลตังส์บริเอบอกว่ามีบริษัทจะรับเหมาเช่าโยเตลของ
 รัฐบาลและจัดการเคอร์ถยนต์ เคอร์เรือรับส่งคนโดยสานด้วย โยเตล
 นครวัดเคยวนเรียกค่ากินอยู่วันละ ๑๒ เหรียญยงแรงนิก จะให้บริษัท
 เรียกวันละ ๖ เหรียญเสมอกันทุกโยเตล ให้ชาวต่างประเทศมาเที่ยว
 ได้สะดวก ถ้าความคึกสำเร็จแล้วชาวกรุงเทพ ฯ อาจจะมาถึงบ้านเรือม
 ได้ภายใน ๒๘ ชั่วโมง และอาจจะเอารถยนต์ของตนเองออกมาขเที่ยว
 ไปนครวัดนครธม หรือไปจนเมืองไซ่ง่อนก็ได้ เพราะเรือเทียบได้ ถง
 ท่า เอารถยนต์ขึ้นได้ง่าย (เราขอเตือนว่า ถ้าใครจะเอารถยนต์มาจาก
 กรุงเทพ ฯ ต้องระวังอย่างหนึ่ง ด้วยประเพณีขบรรถยนต์ของเราหลัก
 กันข้างซ้าย ประเพณีของฝรั่งเศสหลักกันข้างขวา โยเฟอร์ไปจาก

กรุงเทพฯ ๗ ถ้าไม่รื้อขึ้น หรือไปเผลอาจจะมีเกิดโดนกันเป็นอันตราย)
 ความคิดของมองส์เออชอดเองที่ประสงค์จะให้มิชาวต่างประเทศมาเที่ยว
 กรุงกัมพูชาให้มากนัก เพราะคนเที่ยวเตร่มักอยู่ในจำพวกคนมีทรัพย์
 ย่อมเอาเงินเข้ามาใช้สอยชื้อหาเกิดเป็นผลประโยชน์ตกอยู่กับบ้านเมือง
 ยังมีคนมามาก ประโยชน์ของบ้านเมืองก็ยิ่งได้มากขึ้น รัฐบาลจึงกล้า
 ลงทุนและคิดอ่านชักโยงชาวต่างประเทศให้ไปเที่ยว ไม่ใช่แต่ที่กรุง
 กัมพูชานแห่งเดียว ทศเกาะชวาก็เอาใจใส่ในเรื่องนี้มาก ได้
 ยินว่าในปีหนึ่ง ๆ พวกชาวต่างประเทศที่ไปเที่ยวเตร่ เอาเงินเข้าไปใช้
 เงินตกอยู่ในเกาะชวานับด้วยล้านเหรียญ

ถนนแต่เมืองกำปอตไปอ่าวบ้านเรียม ทำไปตามชายทะเลตลอด
 จนถึงแหลมบ้านเรียม จึงแยกเลี้ยวลงไปทางปลายแหลม แต่ถนนที่
 ทำตามทางชายทะเลยังมีต่อไปอีก นัยว่าจะทำจนถึงชายแดนกรุงกัมพูชา
 ต่อพระราชอาณาเขตทพรมแดนเมืองตราด ถนนที่ตกลงมาแหลมบ้าน
 เรียมตอนริมทะเลยังไม่แล้ว ต้องลงเคียวหน้อยหนึ่งจึงถึงท่าเรือเวลา
 บ่าย ๕ นาฬิกาเศษ ที่บ้านเรียมยังไม่มีเรือแพพาหนะ จึงเอาเรือหา
 ปลาตกแต่งยกธงฝรั่งเศสและปูเสื่อสาครไว้รับเรา ๒ ลำ บรรทุกของ
 ลำ ๑ เรือตั้งสี่ รือยกยบรรดาฝรั่งเศสผู้ที่มาส่งพากันลงเรือหน้อยนั้นมา
 กับเราลำ ๑ มาส่งจนถึงในเรือวลัย พวกนั้นชมเรือว่าค่น่าสขายและสอาด
 สอาดดี เราให้เลี้ยงของว่างและชวนดื่มแชมเป็นชอขใจแล้วว่าลากัน
 ด้วยความอาลัย พอพวกที่มาส่งกลับไป เราก้อออกเรือเวลา ๖ นาฬิกา
 เรือแล่นยังเกาะรง เกาะกง เกาะกุด มาไม่มีคลื่นตลอดค่น

วันที่ ๑๓ ธันวาคม เวลาเช้า เรือเล่นชนมาข้างเหนือ พอพ้น
เกาะข้างแล่นห่างฝั่ง ตอนสายลมจืด แต่เป็นลมมาจากฝั่งไม่มีคลื่น
เท่าใดนัก ถึงกระนั้นก็ปั่นก็พายเรือเล่นเขาให้ ใกล้ฝั่งเพื่อจะมีให้เจ้า
หญิงเฝ้าคลาน มาเห็นฝั่งต่งแต่ช่องเสม็ดตลอดมาจนย้าย ๕ นาฬิกา
ถึงเกาะจงเข้าอ่าวน้อย ต้องเล่นเรือรอมมา เพราะถ้าเตร็ดเตร่ที่จะถึง
สันดอนตอนตก ต้องมาทอศมอรอน้ำอยู่เปล่า ๆ

วันที่ ๑๔ ธันวาคม เวลารุ่งสว่าง เรือเล่นข้ามสันดอนเข้ามาพัน
ชายน้ำแฉะแล้ว แต่ยังต้องแล่นรอตต่อมา ด้วยก็ปั่นก็พายออกไว้ว่าจะถึง
กรุงเทพ ฯ เวลา ๙ นาฬิกา ถ้าไม่รอนจะไปถึงเสียก่อนกว่าครึ่งชั่วโมง
ก็ปั่นก็เตร็ดเตร่เวลาดี พอ ๙ นาฬิกาที่ทอศมอที่หน้าห้างอีสเอเซียตึก
มีมิตรสหายทั้งไทยและชาวต่างประเทศพากันมีแก่ใจมารีบเป็นอันมาก
อุปทูตฝรั่งเศสขนมารีบที่ในเรือก่อนผู้อื่น เราได้ โอกาสขอให้แสดง
ความขอยใจแก่รัฐบาลฝรั่งเศสอีกครึ่งหนึ่ง ที่ได้ต้อนรับเป็นธุระแก่เรา
ด้วยความเอื้อเฟื้อ ให้ ได้ มีความสุขสบายตั้งแต่วันไปถึงจนวันมาจาก
ดินแดนของฝรั่งเศส เขารีบจะ โทรเลขบอกไปยังเคาเวเนอเยเนอราล
ตามที่เราสั่ง ตอนนั้นได้แสดงความขอยใจแก่ศาสตราจารย์ ยอช เซเตส์
ที่ได้พาไปเที่ยวและได้ช่วยเหลืออีกหลายอย่าง เช่นแปลามทั้งภาษา
ฝรั่งเศสและภาษาเขมรเป็นต้น แล้วขอยใจมิสเตอร์บอยลิ่ง ผู้จัดการ
บริษัทเรือเมล์สยาม ซึ่งได้ มีแก่ใจให้เรือสทาทิพย์ไปส่ง และให้
เรือวลย์ไปรับกลับมาโดยสวัสดิภาพ แล้วจึงขอยยก

อันผู้^๒ที่^๑ไปทางไกล^๓ คุณ^๑เหมือน^๒จะ^๓ไม่มี^๔เวลา^๕ไหน^๖ที่^๗สนใจ^๘ยิ่ง^๙กว่า^{๑๐}เมื่อ^{๑๑}
 กลับ^{๑๒}มา^{๑๓}เห็น^{๑๔}หน้า^{๑๕}ญาติ^{๑๖}มิตร^{๑๗} วน^{๑๘}น^{๑๙}ใด^{๒๐}เห็น^{๒๑}ญาติ^{๒๒}มิตร^{๒๓}มี^{๒๔}แก้^{๒๕}ใจ^{๒๖}ไป^{๒๗}รียบ^{๒๘}มาก^{๒๙}ด้วย^{๓๐}
 กัน^{๓๑} ที่^{๓๒}ลง^{๓๓}ไป^{๓๔}รียบ^{๓๕}ถึง^{๓๖}ใน^{๓๗}เรือ^{๓๘}กัม^{๓๙} ที่^{๔๐}คอย^{๔๑}ร^{๔๒}บ^{๔๓}อยู่^{๔๔}บน^{๔๕}บก^{๔๖}ก็^{๔๗}มาก^{๔๘} รู้^{๔๙}สึก^{๕๐}ย^{๕๑}ิน^{๕๒}ดี^{๕๓}และ^{๕๔}
 ขอ^{๕๕}บ^{๕๖}คุณ^{๕๗}เป็น^{๕๘}อย่าง^{๕๙}ยิ่ง^{๖๐} ขอ^{๖๑}อ^{๖๒}ำ^{๖๓}น^{๖๔}ว^{๖๕}ย^{๖๖}พ^{๖๗}ร^{๖๘}ให้^{๖๙}มี^{๗๐}ความ^{๗๑}เจ^{๗๒}ริ^{๗๓}ญ^{๗๔}สุ^{๗๕}ข^{๗๖}ส^{๗๗}ถ^{๗๘}า^{๗๙}พ^{๘๐}ร^{๘๑}จ^{๘๒}ง^{๘๓}ทุก^{๘๔}ท^{๘๕}ำ^{๘๖}น^{๘๗}
 เท^{๘๘}อ^{๘๙}ญ^{๙๐} ส^{๙๑}ัน^{๙๒}ร^{๙๓}อ^{๙๔}ง^{๙๕}นิ^{๙๖}ร^{๙๗}า^{๙๘}ส^{๙๙}น^{๑๐๐}ค^{๑๐๑}ร^{๑๐๒}ว^{๑๐๓}ค^{๑๐๔}เพ^{๑๐๕}ย^{๑๐๖}ง^{๑๐๗}ท^{๑๐๘}ำ^{๑๐๙}น^{๑๑๐}
